

Ljiljana Subotić, Dejan Sredojević, Isidora Bjelaković

FONETIKA I FONOLOGIJA:
ORTOEPSKA I ORTOGRAFSKA NORMA STANDARDNOG
SRPSKOG JEZIKA

Novi Sad, 2012

prof. dr Ljiljana Subotić
dr Dejan Sredojević
dr Isidora Bjelaković

FONETIKA I FONOLOGIJA:
ORTOEPSKA I ORTOGRAFSKA NORMA STANDARDNOG SRPSKOG JEZIKA

Recenzenti
prof. dr Miloš Kovačević
doc. dr Maja Marković
doc. dr Mihailo Šćepanović

Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet Novi Sad,
21000 Novi Sad, dr Zorana Đinđića br. 2

Za izdavača
prof. dr Ljiljana Subotić, dekanica

ISBN 978-86-6065-109-1

Novi Sad, 2012

Zabranjeno preštampavanje i fotokopiranje. Sva prava zadržavaju izdavač i autori.

Na osnovu člana 75 Statuta Filozofskog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu, Nastavno-naučno veće, na sednici održanoj dana 20. aprila 2012. godine, dalo je saglasnost prof. dr Ljiljani Subotić, dr Dejanu Sredojeviću i dr Isidori Bjelaković za elektronsko izdanje knjige Fonetika i fonologija: Ortoepska i ortografska norma standardnog srpskog jezika.

Na istoj sednici za recenzente elektronskog izdanja imenovani su:

dr Miloš Kovačević, red. prof. Filološko-umetničkog fakulteta Univerziteta u Kragujevcu;

dr Maja Marković, docentkinja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu;

dr Mihailo Šćepanović, docent Filološkog fakulteta Univerziteta u Beogradu.

PREDGOVOR

Napomene uz drugo, dopunjeno izdanje

Ova knjiga namenjena je svim studentima filoloških grupa koji imaju kurs standardnog srpskog jezika u svom curriculumu ili slušaju neki opšti kurs srpskog jezika. Knjiga je prvobitno nastala za potrebe studenata studijske grupe *Žurnalistika* na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu, kao deo projekta iz programa CD+ (Course Development) WUS Austrije (projekat br. CD+054/2004), koji je i finansirao prvo njeno izdavanje.

Posebnu zahvalnost dugujem svojoj saradnici i koautorki, dr Isidori Bjelaković, asistentkinji na Odseku za srpski jezik i lingvistiku Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, koja je bila prvi čitalac prvog izdanja ove knjige i svojim sugestijama doprinela da ona bude korisnija studentima kojima je namenjena i koja je za ovo, drugo izdanje, sačinila vežbe uz pojedine teme. Naročitu zahvalnost dugujem i dr Dejanu Sredojeviću, koji je takođe jedan od koautora, posebno za deo koji se tiče fonetike srpskog jezika. On je, naime, doktorirao iz akcentologije srpskog jezika, obučio se da radi eksperimentalnu fonetiku i nadam se da će uskoro biti biran da fonetiku i predaje studentima svih filoloških grupa koji slušaju Standardni srpski jezik 1, a posebno studentima sa Odseka za srpski jezik, koji imaju poseban predmet Fonetika standardnog srpskog jezika. U ovom priručniku njegovi su, pored pojedinih delova iz fonetike, između ostalog i svi spektrogrami glasova priloženi na kraju knjige.

Ljiljana Subotić

SADRŽAJ:

PREDGOVOR	4
GLAVA I	
UVOD	7
1. JEZIK I NAUKA O JEZIKU	7
2. STANDARDNI JEZIK	11
3. STANDARDNI SRPSKI JEZIK	13
4. ORTOEPIJA	14
5. ORTOGRAFIJA	18
GLAVA II	
ORTOEPSKA NORMA SRPSKOG JEZIKA	27
1. UVOD U FONOLOGIJU	27
2. VRSTE FONETIKE	28
3. FUNKCIONALNA FONETIKA – FONOLOGIJA	32
4. FONOLOŠKA ANALIZA	33
5. FONOLOŠKI SISTEM STANDARDNOG SRPSKOG JEZIKA	37
5.1. UVOD	37
5.2. ARTIKULACIONE OSOBINE GLASOVA	39
5.2.1. Podela glasova prema prirodi strikture odnosno prema načinu tvorbe	39
5.2.2. Podela glasova prema mestu artikulacije	44
6. AKUSTIČKE OSOBINE GLASOVA	52
7. SISTEM FONEMA STANDARDNOG SRPSKOG JEZIKA I NJIHOVA RELEVANTNA DO	61
8. GLASOVNE ALTERNACIJE	70
8.1. MORFEMA I ALOMORFI MORFEMA	71
8.2. FONOLOŠKI USLOVLJENE ALTERNACIJE	76
8.2.1. Asimilacija po zvučnosti	77
8.2.2. Asimilacija po mestu tvorbe	80
8.2.3. Uprošćavanje suglasničkih grupa	82
8.2.4. Nepostojano [a]	84
8.3. ISTORIJSKI USLOVLJENE, NEAUTOMATSKE ALTERNACIJE	87
8.3.1. Alternacija /l/ ~ /o/ na kraju reči/sloga	87

8.3.2. <i>Alternacije kao rezultat palatalizacija</i>	88
8.3.3. <i>Alternacije kao rezultat jotovanja</i>	91
9. PROZODIJSKE OSOBINE STANDARDNOG SRPSKOG JEZIKA	96
9.1. SLOG	96
9.2. PROZODIJSKI SISTEM	97
9.3. KLITIKE	105
9.4. REČENIČNA INTONACIJA I REČENIČNI AKCENAT	112
GLAVA III	
ORTOGRAFSKA NORMA SRPSKOG JEZIKA	116
1. UVOD	116
2. TIPOGRAFIJA	118
3. PRAVOPIS SRPSKOG JEZIKA	122
ZAKLJUČAK	125
LITERATURA	126
DODATAK	130

GLAVA I

UVOD

*Lingvistika*¹, kao i druge biheviorističke nauke, ima dva osnovna cilja. Jedan je da prikupi znanja o različitim jezicima koji se danas govore u svetu ili su u prošlosti u njemu postojali, a drugi je da, na osnovu podataka o različitim pojedinačnim jezicima, ispuni svoj primarni zadatak – razumevanje samog fenomena *jezika*. U ovom delu knjige date su osnovne informacije i najopštije definicije pojmova kao što su: jezik i standardni jezik, nauka o jeziku, srpski jezik i standardni srpski jezik, ortoepija, ortografija i ortoepska i ortografska norma.

Pod pojmom *jezik* ovde se, pre svega, ima u vidu prirodni, ljudski jezik (za razliku od veštačkih jezika i jezika životinja) čiji su postanak i postojanje neraskidivo povezani sa postankom i postojanjem samog čoveka. Imanentna karakteristika čovekove socijalne interakcije jeste činjenica da se ljudi u toj interakciji služe govorom, tj. jezikom. Jezička komunikacija je moguća pošto govornik i slušalac (sagovornik) dele isti jezički sistem ili, jednostavnije rečeno, govore istim jezikom. Termin jezik sadrži dva uzajamno povezana značenja. Najopštije je ono koje jezik definiše kao odgovarajuću kategoriju znakovnih sistema. Uže značenje tog pojma određuje jezik kao konkretan, etnički ili “idioetnički”, realno postojeći znakovni sistem koji se upotrebljava u određenom socijumu u neko određeno vreme i na nekom određenom prostoru. U prvom značenju to je apstraktna predstava o ljudskom jeziku u kojem se stiču univerzalna svojstva svih konkretnih jezika. Konkretni jezici, međutim, predstavljaju brojne realizacije svojstava univerzalnog pojma jezik.

1. JEZIK I NAUKA O JEZIKU

Jezik, organizovani skup, sistem jedinica i pravila za njihov izbor, kombinovanje i upotrebu, koji biva iskorišćen u procesima sporazumevanja i stvaralaštva, najosnovnije je i ekskluzivno ljudsko svojstvo koje čoveka najdistinktnije razlikuje od drugih životinja. Jezik je, dakle, sistem sa društvenom funkcijom sporazumevanja, ali i sa funkcijom instrumenta za stvaralaštvo. Pojediniosti u tom sistemu ne mogu se posmatrati izolovano već u njihovoj međusobnoj vezi. Svaka pojedinost u sistemu jezika određena je svojim mestom prema drugim

---

¹ *Lingvistika* = nauka o jeziku. Proučava jezik kao čovekovu sposobnost da komunicira, kao njegovu individualnu ekspresiju, kao zajedničko nasleđe određene govorne zajednice, kao govorni oblik, kao pisani tekst, i sl. Šezdesetih godina XX veka ulazi u nastavne programe univerzitetskih studija.

pojednostima tog sistema i ukupnost odnosa među jedinicama u sistemu čini strukturu sistema svakog jezika.

Religije i mitovi mnogih naroda jezik smatraju izvoristem ljudskog života i moći. Neka plemena u Africi, na primer, novorođeno dete zovu *kuntu*, što znači “stvar”, jer još nije postalo *muntu*, što znači “ličnost” pošto tek činom usvajanja jezika dete postaje ljudsko biće. Prema toj tradiciji svi smo mi postali ljudi zato što znamo i govorimo bar jedan jezik.

Jezik je osnovno sredstvo ljudske komunikacije i primarni objekat lingvistike i lingvističkih proučavanja. Lingvistika razlikuje nekoliko značenja termina jezik i u lingvističkim proučavanjima jeziku se pristupa sa raznih aspekata. Neki od tih aspekata sadrže se u poznatoj definiciji Edvarda Sapira (Edward Sapir, američki antropolog i lingvista, 1884-1939), koji je za jezik rekao da je čisto ljudski i nenagonski način saopštavanja ideja, emocija i želja pomoću sistema dobrovoljno proizvedenih simbola. Ovakvo poimanje jezika implicira tri osnovna njegova aspekta. Prvi: jezik je čisto ljudska aktivnost mada i neke životinje imaju sisteme komunikacije koji imaju određene analogije sa ljudskim jezikom. Sva ljudska bića služe se jezikom u interakciji sa drugim članovima iste jezičke zajednice. Drugi: jezik se ne upotrebljava samo kao sredstvo komunikacije, već i kao sredstvo individualnog ispoljavanja, izražavanja, ekspresije. Treći: jezik nije nagonski, instinktivan. Kao sistem arbitrarnih, dakle, proizvoljnih konvencionalnih simbola, jezik se mora učiti i usvajati.

Osnovne jedinice svakog jezičkog sistema imaju 2 vida: oblik i značenje. Oblik je zapravo uređeni niz glasova kojim je taj oblik izražen, a značenje je određeno u jeziku kojem taj uređeni niz glasova pripada. Tako shvaćen oblik i značenje različiti su, ali neodvojivi. Odnos između oblika (označivača) i stvari i pojmova, koje ti oblici (reči) reprezentuju (označenog) – potpuno je *arbitraran* odnosno *n e m o t i v i s a n*. Kada kažemo da je jezički znak arbitran (nemotivisan), mislimo na to da ne postoji uslovljena veza između jezičkog oblika i njemu odgovarajućeg značenja. Na primer, u srpskom jeziku veza između glasovnog lika reči “drvo” i pojma “drvo”, koji je tim glasovnim sklopom označen, nije uslovljena samim pojmom “drvo”. To znači da jezički oblik /drvo/, koji se sastoji od niza glasova [d-r-v-o] i njegovo značenje, tj. pojam “drvo” nisu uslovljeni samim pojmom “drvo”, odnosno sam pojam “drvo” ne određuje izbor jezičkog oblika, jezičkog znaka kojim se taj pojam jezički ostvaruje. Jer isti koncept ili značenje (“drvo”) u drugim jezicima izražava se drugačijim nizom glasova, drugim jezičkim oblikom. U ruskom jeziku, na primer, to je oblik ili niz glasova /d e r e v o/, u engleskom – /t r i:/, što je na pisanom planu predstavljeno kao <tree> (u protivnom, ne bi bilo razlike jer je pojam “drvo” univerzalan, bar u našem podneblju, i svi bi jezici sa sličnim iskustvom imali istu reč za njega). Međutim, kada je jednom u određenom jeziku takva veza između jezičkog znaka, tj. reči i

značenja ustanovljena, oblik i značenje postaju neodvojivi, kao što su neodvojivi “pismo” i “glava” – dve različite strane jedinstvenog kovanog novčića. Jednom uspostavljen odnos oblika (forma) i značenja (sadržaja) obavezan je za sve govornike određenog jezika. Taj odnos jezičkog znaka i njegovog sadržaja (u početku, dakle, proizvoljan) – tako postaje stvar društvene konvencije. Svega jedan mali procenat reči u svakom jeziku pripada takozvanim motivisanim rečima, i to su *onomatopeje*².

O arbitrarnosti veze između forme i značenja određenog jezičkog znaka raspravljao je i Ferdinand de Saussure (Ferdinand de Saussure, 1857-1913), osnivač evropskog strukturalizma, lingvističkog pravca koji je obeležio prvu polovinu XX veka. De Saussure posmatra jezik kao (1) svojinu kolektiva, *langue*³, u kojem se sadrže opšti obrasci u govoru jedne govorne zajednice, što (2) pojedinac neposredno ostvaruje govorom, *parole*⁴. Govorne realizacije odgovaraju, u principu, normama koje nameće jezik – svojina kolektiva (*langue*).

Drugi veliki lingvista, koji je svojim učenjem i svojom teorijom obeležio drugu polovinu XX stoleća, osnivač generativne, transformacione gramatike kao pravca u lingvistici, Noam Čomski (Noam Chomsky, 1928) jezik je smatrao ljudskom suštinom, određenim karakteristikama uma koje su, koliko se zasad zna, svojstvene samo čoveku, i čemu se možemo približiti proučavanjem jezika. Čomski definiše jezik kao urođenu sposobnost (izvornih) govornika nekog jezika da razumeju i sačine, generišu (gramatički korektne) rečenice koje pre toga nisu čuli i to se u generativnoj gramatici naziva *kompetencijom* govornog predstavnika nekog jezika. Kompetencija zapravo predstavlja govornikovo z n a n j e o sopstvenom j e z i k u i ona se razlikuje od našeg jezičkog ponašanja – *performanse*, drugog člana jezičke dihotomije, prema Čomskom. Performansa je konkretni čin govora odnosno realizacija određenog jezičkog *koda*⁵ u aktuelnoj situaciji u kojoj se jezik upotrebljava i analogan je Sosirovom pojmu parole. To zapravo znači da se naša jezička kompetencija nalazi u osnovi našeg jezičkog ponašanja.

Lingvisti pokušavaju da razviju adekvatne teorije za proučavanje i opisivanje fenomena kao što je jezik, ali i specifične tehnike da bi detaljno opisali pojedinačne jezike, odnosno dali opis njegove gramatike. Kada lingvisti opisuju određeni jezik u nekom njegovom stadijumu razvoja ili kada porede različite faze razvoja nekog jezika, oni bez sumnje rade veoma značajan i koristan posao. Deskriptivna i istorijska proučavanja jezika nisu jedini zadaci lingvistike. Jezik ne postoji u vakuumu, odvojen od ostalih čovekovih aktivnosti. I pošto je primarna funkcija jezika –

---

² *Onomatopeja* = tvorba ili upotreba glasovnih skupova kojima se teži reprodukovati ili barem imitirati neki prirodni zvuk tako što se daje njegov akustički ekvivalent; – onomatopejske reči i uzvici.

³ *Langue* (fr.) = jezik.

⁴ *Parole* (fr.) = govor.

⁵ *Kod* = odgovarajući skup pravila kojim se poruka preinačuje u drugi sistem znakova.

komunikacija, ona je sasvim prirodno pod uticajem konteksta u kojem se ostvaruje. Ne postoji ni jedna važnija aktivnost čoveka koja ne zahteva upotrebu jezika. U mnogim tim aktivnostima čovek upotrebljava i poseban rečnik: sport, medicina, elektroinženjerstvo, informatika, muzika, pravo, i sl. On time pokazuje i da je član određene (društvene) grupe. Čovek izborom određenog rečnika izražava simpatiju ili distanciranje u određenim situacijama. Njegov jezik odražava i njegovo socijalno i regionalno poreklo, godine, pol, stepen kreativnosti, i sl. Jezik može, u manjem stepenu, odražavati i nečiju pripadnost određenoj religiji, rasi, profesiji, a može otkriti i nečije predrasude.

I druge discipline dopunjuju ono čime se primarno bavi lingvistika. Tako, na primer, sociolingvistika proučava odnos između jezika i društva. Sociolingvistu više interesuju jezičke razlike i način kako te razlike korespondiraju sa određenim društvenim sistemom, nego sam jezik kao fenomen. Većina sociolingvista ubedena je da postoji nedvosmisljena veza između jezika neke ličnosti i njegove kulture, ali ne postoji saglasnost oko toga da li su ti uticaji jednosmerni ili uzajamni.

Kao što mnoge varijacije u jeziku mogu biti ograničene na određene socijalne grupe, one mogu biti i geografski uslovljene. Osoba koja se bavi proučavanjem onih razlika u jeziku, koje su geografski ograničene, bavi se dijalekatskom geografijom. Disciplina koja proučava regionalne jezičke razlike u jednom socijumu naziva se dijalektologijom i njom se bave dijalektolozi. I mada se gotovo svi sociolingvisti zanimaju i za dijalektologiju, nisu svi dijalektolozi obavezno i sociolingvisti, posebno što je većina dijalektoloških istraživanja praktično ignorisala uticaj socijalnog faktora. Sociolingvistika se bavi i proučavanjem jezika u kontaktu, uticajem jednog jezika na drugi, i to kako u svrhu lingvističke deskripcije, tako i radi komparativnih istraživanja, a njihovim rezultatima mogu se služiti drugi stručnjaci radi rešavanja ili objašnjavanja različitih socijalnih problema i problema u obrazovanju koji proističu iz tih situacija.

Lingvisti mogu proučavati odnos jezika i mišljenja kao i odnos jezika i ponašanja čoveka. Takvim interdisciplinarnim studijama posebno se bavi psiholingvistika, disciplina u kojoj su inkorporirani domeni kojima se bavi psihologija i lingvistika. Proučavanje funkcionisanja mozga u odnosu na jezik dovelo je do razvoja neurolingvistike. Psiholingvistika se interesuje i za način i mehanizme kako dete usvaja jezik. Sama činjenica da malo dete može savladati veoma komplikovan sistem kakav je jezik pretpostavlja mogućnost postojanja neke vrste urođenog znanja, što je i osnovna premisa u generativnoj teoriji Noama Čomskog.

Postoji još jedno polje u kojem je lingvistika u interakciji sa drugom disciplinom. To je obrazovanje. Taj domen lingvističkih istraživanja obično se naziva primenjenom lingvistikom, mada se ovaj termin upotrebljava sa manje preciznosti nego kada je reč o sociolingvistici i

psiholingvistici. Dve su osnovne zone u kojima operiše primenjena lingvistika: nastava i učenje stranih jezika i nastava maternjeg jezika, dakle predmeta koji se obično zove srpski, mađarski, engleski ili neki drugi (nacionalni) jezik u sistemu (nacionalnog) školstva. U jezicima koji imaju komplikovan sistem pisanja, odnosno kod kojih pisana reč ne odražava aktuelni izgovor te reči (kakav je, na primer, engleski), primenjena lingvistika ima zadatak da pomogne i u nastavi i učenju pisanja i čitanja. Primena lingvističkih znanja, osim u domenu obrazovanja, nalazi svoje mesto i u sve prisutnijoj kompjuterskoj nauci i informatici i (mašinskom) prevođenju, a neki smatraju – i u leksikografiji, u procesu izrade rečnika i leksikona; u proučavanju književnosti, stila i prevođenju književnih dela.

Vežbanja

1. Šta je jezik?
2. Koja dva vida ima osnovna jedinica svakog jezika?
3. Šta se podrazumeva pod arbitrarnošću jezičkog znaka?
4. Navedite discipline koje proučavaju interakciju jezika i drugih oblika čovekovog delovanja.

2. STANDARDNI JEZIK

Još davne 1958. godine sovjetski lingvista A. V. Isačenko definisao je 4 osnovna parametra koji moraju biti zadovoljeni da bi neki jezik bio standardni. Standardni jezik: (1) mora biti polivalentan, tj. mora imati odgovarajuća jezička sredstva (npr. odgovarajući rečnik) da bi se njime mogli služiti u svim oblastima života savremenog čoveka, npr. i u svim oblastima nauke, sporta i sl. (2) mora posedovati kodifikovanu normu, (3) mora se obavezno upotrebljavati u granicama odgovarajuće jezičke zajednice, i (4) posedovati stilističku izdiferenciranost. Prema tome, standardni jezik jeste jezik koji zadovoljava sve potrebe kulture kojoj služi, ustanovljava se normiranjem i samim tim razlikuje se od dijalekata, koji nisu normirani i čiji se razvoj ne može kontrolisati.

Na određenoj fazi nacionalnog i/ili društvenog razvitka jezik, koji je dotle spontano postojao i razvijao se, stupa u sferu standardizacije, “višu” sferu svoje egzistencije – sferu standardnog jezika, koju karakteriše društveno uređena normativnost i postojanje šireg ili užeg dijapazona funkcionalnih stilova. Normirati jedan jezik znači propisati pravila za govorenu i pisanu upotrebu tog jezika. Ta pravila moraju obuhvatati sve nivoe ispoljavanja jezika: nivo glasa odnosno foneme (fonetiku i fonologiju), nivo oblika (morfologiju) i nivo reči i značenja (leksiku i

semantiku), nivo rečenice (sintaksu). Norma koja propisuje pravila izgovora naziva se ortoepskom normom, a norma koja propisuje transformisanje govorene reči u pisanu, tj. koja propisuje pravila pisanja – naziva se ortografskom (pravopisnom) normom. Pravila za građenje reči i oblika propisuje morfološka norma, a pravila za upotrebu reči i njihovo kombinovanje – leksičko-semantička norma. Pravila za građenje rečenice propisuje sintaksička norma. Ovako shvaćenu normu može dobiti svaki jezik, a stvarni rezultat normiranja predstavljaju normativne gramatike, rečnici i pravopisi.

Gramatika, definisana kao sveukupni skup pravila kojima raspolaže govornik nekog jezika, predstavlja zapravo njegovu jezičku kompetenciju. Ona uključuje sve bazične glasove, reči i pravila za formiranje, izgovor i interpretaciju rečenica određenog jezika. Jezičko znanje predstavljeno u našoj mentalnoj gramatici nije svesno znanje, a eksplicitni opis te naše jezičke kompetencije naziva se deskriptivnom gramatikom. Takva gramatika predstavlja zapravo model “mentalne” gramatike koju svaki izvorni govornik nekog jezika poseduje. Ona nas ne uči pravilima određenog jezika, već opisuje pravila koja već znamo i koja smo usvojili kada smo u detinjstvu usvajali i usvojili jezik.

U starijoj lingvističkoj tradiciji “deskriptivan” je u kontrastu sa preskriptivnim pristupom gramatičara, koji su nastojali da ustanove pravila društveno i stilski ispravne upotrebe jezika. Znači, za razliku od deskriptivne gramatike, preskriptivna ili normativna gramatika pokušava da legitimiše šta bi naša gramatika trebalo da bude. Ona uglavnom propisuje pravila, ne opisuje ih. Norma nastoji da uspori razvitak jezika, uz to i da ga usmeri, katkad i da ga predvidi, ali ne i da zaustavi njegov razvitak. Obično se kaže da je normirani jezik elastično stabilan. Menja se prema potrebi, ali norma ga nastoji stabilizovati.

Standardni jezik nazivan je još i literarnim ili književnim jezikom. Ovom terminu manje se pribegava iz više razloga: isuviše neposredno asocira na jezik književnosti te je preuzak, jer standardni jezik ima zadatak da osim literature opslužuje i sve druge domene čovekovog jezičkog ispoljavanja – i oblasti komunikacije i oblasti stvaralaštva. Pored termina standardni jezik, sreće se još i naziv opšti jezik, opštenacionalni jezik, pisani jezik, i sl.

U lingvističkim rečnicima može se naći i definicija da je standardni jezik društveno favorizovana varijanta nekog jezika koja je često zasnovana na govoru obrazovanog dela populacije i/ili političkog centra određene jezičke zajednice. Standardni jezik u određenoj govornoj zajednici uživa najveći prestiž. On je naddijalekatski *idiom*⁶ jer prelazi preko regionalnih granica i pruža jedinstveno sredstvo za komunikaciju, a time i institucionalizovanu normu koja se

---

⁶ *Idiom* (gr.) = osobenost jezika, narečje, dijalekat, svaki osoben i samostalan govor uopšte.

tako može primeniti u sredstvima masovne komunikacije, u nastavi jezika za strance, a pre svega u sistemu školstva i svim ostalim javnim institucijama jednog uređenog društva.

Vežbanja

1. Šta je standardni jezik?
2. Koje parametre, prema Isačenk, mora zadovoljiti neki jezik da bi bio standardni?
3. Šta je deskriptivna a šta preskriptivna gramatika?
4. Zašto naziv književni jezik nije najbolji termin?
5. Šta propisuje ortoepska norma?

3. STANDARDNI SRPSKI JEZIK

Standardni srpski jezik jedan je od standardnih oblika jezika koji se u lingvistici naziva srpskohrvatskim, odnosno hrvatskosrpskim jezikom i koji se danas upotrebljava kao sredstvo javne komunikacije u okvirima Republike Srbije, kao i među pripadnicima srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Crnoj Gori. Pripada porodici slovenskih jezika, njenoj zapadnojužnoslovenskoj grani, i najrodniji mu je slovenački jezik, a manje su mu bliska dva istočnojužnoslovenska jezika – makedonski i bugarski. Kao i svaki drugi jezik, i srpskohrvatski ima svoju vremensku – dijahronijsku (istorijsku – vertikalnu) i sinhronijsku (horizontalnu) ravan, ali i prostornu (dijatopičnu) dimenziju. Narodne govore srpskohrvatskog jezika, tj. njegov dijasistem čine tri narečja: štokavsko, čakavsko i kajkavsko kojim i danas govore pripadnici srpskog, crnogorskog i hrvatskog naroda kao i pripadnici muslimanskog, bošnjačkog naroda u Bosni i Hercegovini, delovima Srbije i Crne Gore. Do XIX veka, do konstituisanja standardizovanih idioma, pisana delatnost uopšte, pa naravno, i književnost odvijala se na sva tri narečja koja su svoje nazive dobili po upitnoj zamenici za neživo, koja u najvećem delu srpskohrvatskog dijasistema glasi *što*, a u druga dva – teritorijalno i po broju govornika znatno manja dela – *ča* i *kaj*.

Osnove današnjeg standardnog jezika postavljene su sredinom XIX stoleća. Za njegovu osnovicu izabrani su šumadijsko-voždanski (u osnovi ekavski) i istočnohercegovački (ijekavski) dijalekat, dva novoštokavska člana najrasprostranjenijeg, štokavskog narečja, i tada zajedničkog za Srbe i Hrvate. Nazive ekavski i ijekavski ovi govori dobili su na osnovu razvoja opšteslovenskog vokala “jat” <ѣ> (= slovo iz staroslovenske ćirilice) koji se u ekavskim stopio sa vokalom /e/ (*dete*, *deca*), a u ijekavskim se, u zavisnosti od kvantiteta starog “jat”, realizuje kao

ije ili *je* (*dijete, djeca*).⁷ Na temelju karakteristika jezičkog sistema ova dva novoštokavska dijalekta, polovinom XIX veka, najviše delatnošću Vuka Stef. Karadžića kao i drugih srpskih i hrvatskih intelektualaca, oko Ljudevita Gaja i ilirskog pokreta, rođena je ideja da se stvori zajednički književni jezik na štokavskoj osnovi. Na osnovama bečkog Književnog dogovora (1850) nastao je takav opšti, zajednički književni jezik koji danas nazivamo standardnim srpskim jezikom, a Hrvati standardnim hrvatskim jezikom. Standardni srpski jezik i danas ima dva ravnopravna izgovora: ekavski, u Srbiji, i ijekavski, koji funkcioniše u Crnoj Gori i među pripadnicima srpske jezičke zajednice koji žive u dvema pomenutim susednim državama, bivšim republikama Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Ijekavski je i standardni oblik današnjeg jezika Hrvata i Bošnjaka.

Vežbanja

1. Šta je standardni srpski jezik?
2. Standardni srpski jezik pripada:
  - (a) istočnoslovenskoj grani,
  - (b) zapadnojužnoslovenskoj grani,
  - (c) zapadnoslovenskoj grani,
  - (d) istočnojužnoslovenskoj grani slovenskih jezika?
3. Kada se konstituisao standardni srpski jezik:
  - (a) u XII veku,
  - (b) u XVIII veku,
  - (c) u XIX veku,
  - (d) u XX veku?
4. Koji su književni izgovori u standardnom srpskom jeziku i gde oni funkcionišu?

4. ORTOEPIJA⁸

Ortoepija se definiše kao sveukupnost izgovornih normi (nacionalnog) standardnog jezika koja obavezuje čuvanje jednoobraznosti njegove glasovne strukture i deo je nauke o jeziku koja proučava izgovorne norme. Standardizovani izgovor poseban značaj ima u medijima masovne komunikacije, kao što su radio i televizija.

---

⁷ Novoštokavski dijalekat sa ikavskom realizacijom “jata” – mlađi ikavski (*dite, dica*), nije uzet za osnovicu književnog izgovora.

⁸ Termin *ortoepija* označava pravilan govor/izgovor; proučavanje standardnog izgovora.

Obim pojma ortoepije različito se određuje. Pod ortoepijom se podrazumevaju pravila upotrebe *fonema*⁹ i pravila izgovora njihovih *alofona*¹⁰. To je širi obim pojma. Uže gledano, u ortoepiju su uključena samo pravila upotrebe fonema. Ovako različito poimanje ortoepije dolazi otuda što jedni pod izgovornom normom podrazumevaju samo izgovor glasova, a drugi i akcente, a ponekad i obrazovanje varijantnih gramatičkih oblika. Najcelishodnije određenje ortoepije jeste da je to normativna realizacija *segmentnih*¹¹ jedinica (fonema) i *suprasegmentnih*¹² jedinica (akcenata i intonacije). Ortoepska pravila zasnovana su na sistemu fonema i njihovoj distribuciji i na jednom tipu izgovora koji se normira kao zajednički za određenu jezičku zajednicu.

Ortoepska norma jedan je od dva aspekta izgovorne norme i određuje upotrebu fonema, poredak njihovog nizanja u reči, tj. normativni sastav reči, slično ortografiji koja određuje normativni slovni sastav reči u pisanju. Drugi aspekt izgovorne norme jeste ortofonija, koja ustanovljuje normativnu realizaciju glasovnih funkcionalnih jedinica, tj. pravila izgovora alofona pojedinačnih fonema. Da bi se izgovor mogao normirati kao zajednički za određeni jezički socijum, moraju se ispuniti dva uslova. Prvi je da postoji mogućnost da se takav izgovor proširi, i drugi – da taj izgovor ne bude identičan s bilo kakvim dijalekatskim izgovorom. Za normativan izgovor nije dovoljno znati samo foneme određenog jezika, nego i kako se one realizuju u izgovoru. Odnos između ortoepije i ortofonije različito se shvata, u zavisnosti od shvatanja fonema. Ova dva aspekta izgovorne norme ne zavise jedan od drugog. Kod normativnog fonemskog sastava reči može se izopačiti glasovna realizacija fonema, a moguće je i obratno, narušavanje fonemskog sastava reči pri čuvanju glasovne realizacije fonema. Izmene glasovne realizacije foneme imamo, na primer, u fonemskom sledu /predsednik/, koji se u govoru najčešće realizuje kao [precednik]. Umesto artikulacionih pokreta svojstvenih za glasove [d] (odnosno [t]) i [s] izvodi se jedinstven artikulacioni pokret, koji čuva neke od osobina karakterističnih za izgovor svakog od ovih glasova, ali koji je celovit akustički fenomen, koji percipiramo kao [c]. Dakle, zbog ekonomisanja energijom potrebnom za proizvođenje govornih pokreta – foneme /d/ i /s/ nisu realizovane glasovima koji su njihove tipične realizacije. S druge strane, ukoliko bismo u navedenom primeru želeli da očuvamo glasovnu realizaciju foneme /d/, došlo bi do narušavanja fonemskog sastava reči. Preciznije rečeno, ukoliko bismo pokušali da fonemski sled ostvarimo preko glasova koji su svi tipične realizacije fonema koje predstavljaju – govorni odsečak glasio bi [predsednik], jer bismo posle glasa [d] morali realizovati dodatni vokalski glas [ə] – međutim,

---

⁹ *Fonema* jeste najmanja segmentna jedinica jezika koja nema značenje.

¹⁰ *Alofon* jeste glasovna realizacija foneme.

¹¹ Termin *segmentni* (koji se odnosi na segment) – diskretnu jedinicu koja se fizički ili auditivno može identifikovati u govornom lancu.

¹² *Suprasegmentni* (nadsegmentni) – tiče se glasovnih efekata koji se prostiru preko više od jednog fonemskog segmenta.

samim tim, bio bi izmenjen fonemski sastav reči. Ipak, treba napomenuti da se ovakav izgovor doživljava kao neprirodan i on je stran jezičkom osećanju izvornih govornika.

Ortoepija i ortofonija imaju veći značaj u ispravljanju dijalekatskih grešaka i u učenju stranih jezika pošto ovladavanje ortofonijom (za razliku od ortoepije) zahteva izgrađivanje odnosno negovanje novih izgovornih navika.

OrtoepSKU normu treba razlikovati i kao unutarjezičku kategoriju i kao kodifikovanu normu. Prva je vezana za prisustvo potencijalnih mogućnosti obeležavanja istih pojava koje su predstavljene jezikom kao sistemom. Pri tome norma predstavlja rezultat niza društvenih faktora određenih postojanjem datog jezika u određenoj govornoj zajednici u određenom vremenu. Druga je odraz objektivno postojeće norme oformljene u vidu pravila i uputstava u različitim rečnicima, priručnicima i udžbenicima. Pri kodifikaciji te norme vrši se selekcija onogo što se propisuje da se upotrebljava kao pravilo. Adekvatnost određivanja objektivne norme zavisi od metoda analize, kojima se kodifikator služi. Kodifikovana norma često odstupa od one koja se realno sprovodi.

Ortoepska norma stvara se istovremeno s formiranjem standardnog jezika kada se i širi sfera upotrebe razgovornog jezika i razvijaju novi oblici javnog govora. Problemi u sprovođenju ortoepske norme javljaju se u onim slučajevima kada u jeziku postoje dve ili više realizacija jedne jedinice. Normom se vrši izbor onog što postoji u jezičkom sistemu u datom momentu, što se nalazi u njegovom potencijalu. Norma određuje karakter realizacije tih potencijala koji su utemeljeni u sistemu, a distribucija i funkcionisanje modela određenog jezika uslovljeni su sistemom. Fonološki sistem jezika u potpunosti određuje izgovornu normu.

Norma se može izmeniti u okvirima sistema u uslovima javljanja novih formi koje postepeno istiskuju stare pod uticajem ekstralingvističkih faktora ili kao rezultat promena, čiji je izvor u samom sistemu. Izmena normi uslovljava mogućnost istovremenog postojanja varijantnih normi u jeziku svakog istorijskog perioda. Razlikuju se dva tipa varijantnih normi: (1) postojanje 2 ili više ravnopravnih realizacija jedne ili više jedinica ili povezivanje jedinica kao ravnopravnih varijanti (na primer: *kāzna* i *kāzna*, *izāci* i *izāci*, *žēljan* i *žēljan*, *očigledno* i *očigledno*); (2) prisustvo 2 ili više varijanti normi u nizu u kojem se jedna od varijanti smatra vodećom dok se druge upotrebljavaju ređe i smatraju se zastarelim (oblici prezenta nekih glagola, na primer, *sēdīmo* (*sēdīte*) i *pročitāmo* (*pročitāte*) znatno su češći od takođe pravilnih oblika *sedīmo* (*sedīte*) i *pročitāmo* (*pročitāte*); oblici Lsg. i Gpl. nekih imenica, na primer, *u stārosti*, *od rādosti*, *u slučāju*, *drūgōvā* znatno su češći od takođe pravilnih oblika *u starōsti*, *od radōsti*, *u slučāju*, *drugōvā*).

Na izbor jedne od varijanti kao vodeće utiču razni faktori: njena saglasnost sa objektivnim zakonima jezičkog razvitka, rasprostranjenost, saglasnost sa prestižnim govornim obrascem (što je obično izgovor najobrazovanijeg i kulturnog dela socijuma). U razvitku ortoepske norme najveću ulogu igralo je pozorište, a kasnije radio i televizija koji bi trebalo da nose i propagiraju obrasce standardnog izgovora svakog jezika. Scenski govor u mnogim jezicima i danas je obrazac ortoepske norme.

Ortoepske i ortofonijske karakteristike norme zavise od samog načina izgovora, odnosno *dikcije*. *Dikcija* podrazumeva pažljivo i jasno izgovaranje glasova uz odgovarajuću realizaciju svih elemenata prozodije (tonske visine glasa, intenziteta, trajanja i tempa), kako bi govor preneo sve misaono-emotivne sadržaje teksta koji mu je u osnovi.

Neki iskazi, na primer, <bog sa ljudima> i <boksa ljudima> u nebrižljivom izgovoru mogli bi biti gotovo identično ostvareni, što bi otežalo primanje poruke kod sagovornika. Uz dobru dikciju, međutim, isti fonemski skupovi biće realizovani različitim fonetskim jedinicama tj. kao [bòk sa=|údima] (1. primer), iako je moguće i izgovor sa malom pauzom između reči, tako da ne bi došlo do obezvučavanja finalnog konsonanta prve reči, dakle, [bòg sa=|údima], odnosno u 2. primeru kao [bòksa |údima].

Postoji puni, jasni tip izgovora, tj. takva realizacija koja ne izaziva sumnju u fonemski sastav reči, i nepuni – nejasno, nerazgovetno, nebrižljivo izgovaranje pri kojem je za ustanovljavanje fonemskog sastava neophodan širi kontekst. Odstupanja od standardnog izgovora norme mogu nastati pod uticajem maternjeg dijalekta ili maternjeg jezika govornika. Ponekad odstupanja nose i karakter razgovornog jezika.

Vežbanja

1. Šta je ortoepija?
2. Koji se uslovi moraju ispuniti da bi se izgovor mogao normirati kao zajednički za određeni jezički socijum?
3. Koji tipovi izgovora postoje?
4. Šta je ortofonija?
5. Šta su segmentne i suprasegmentne jedinice?

5. ORTOGRAFIJA¹³

Mada u početnim stadijumima svog postojanja svaki jezik funkcionira samo kao usmeni idiom, danas se ne može zamisliti moderno društvo čiji jezik nema pismo i pismeni oblik ispoljavanja. To posebno vredi za standardne jezike koji se ne mogu ni pretpostaviti kao idiomi bez pisma. Jezik se ostvaruje u govoru i u tekstu, tj. govorenjem i pisanjem. Pisanje zahteva još neke norme koje sam govorni jezik ne bi imao. Kao što nam, već spomenute, leksička/rečnička i gramatička norma propisuju koje ćemo i kakve reči pisati, koje njihove oblike i u kakvom međusobnom odnosu, ortografska norma nam propisuje šta treba pisati, tj. koji su glasovi u pojedinim rečima i njihovim oblicima. Ono što ne rešava ni jedna jezička norma, ni leksička ni gramatička ni ortoepska, to je – čime obeležavati reči i njihove glasove, odnosno kojim i kakvim slovima ili grafemama pisati i kako se njima služiti. Prvi problem, inventar grafema i njihovog odnosa prema fonemama nekog jezika rešava grafematska/grafijska norma, a drugi – kako se služiti grafemama u pisanju reči i njihovih oblika, rečenica i sl., rešava ortografska norma.

Pravopisna pravila društvena su kategorija i temelje se na dogovoru jezičkih stručnjaka, motivisanom određenim uslovima (istorijskim, kulturološkim, sociološkim, političkim i, naravno, lingvističkim). Za izgrađivanje standardnog jezika uslov su ustaljen sistem znakova (slova, grafema) i ustaljena pravopisna pravila. Jezik se vremenom menja – pravopis treba da prati promene u jeziku, inače postaje pretesan okvir i balast kako za sam jezik tako i za korisnike tog jezika i pravopisa. Kao što svako razvijeno društvo mora imati jezički standard, a standardni jezik svoj pisani oblik, tako i taj pisani oblik standardnog jezika mora imati normu koja reguliše posebnosti tog pisanog oblika. Mora, dakle, imati pravopisnu ili ortografsku normu koje to društvo poštuje i u praksi sprovodi. Najveći podsticaj standardizaciji grafičke i ortografske prakse pružio je izum štamparske tehnike.

Ukupnost pismenih znakova u nekom jeziku čini pismo (grafiju) tog jezika odnosno njegov grafematski (grafijski) sistem. Osnovna jedinica pisma je slovo, a grafije – grafema. Disciplinarnost koja se bavi sistemima pisma naziva se grafematika. Takozvano alfabetsko pismo, tj. fonemsko-slovna grafija u upotrebi je pretežno u pravopisima naše, evropske – hrišćanske civilizacije, ali i ne samo u njoj. Taj alfabetski princip pisanja, po kome (jedna) grafema – što je idealni princip, odgovara (jednoj) fonemi, proistekao je iz hiljadugodišnje evolucije pisma. Razvitku pisma i pisanja kroz istoriju civilizacije posvećene su brojne studije. Ovde će o tome biti iznete tek najosnovnije informacije.

---

¹³ *Ortografija* (= pravopis) – skup pravila za pisanu upotrebu jezika.

Pored već spominjanog alfabetskog pisma (u koje se ubrajaju grčki alfabet, latinica, ćirilica, korejski hangul, arapsko i hebrejsko pismo, indijsko pismo, i dr.), danas u svetu postoje i upotrebljavaju se i ideografska pisma, kao što je kinesko (pojmovno pismo). U tom pismu *ideogrami*¹⁴ beleže i apstraktne pojmove, dakle ono što se ne može neposredno naslikati. Tu znak nije više slika (kao u piktografskom ili slikovnom pismu – sa svojim *piktogramima*, kakvi su bili egipatski hijeroglifi). Piktografsko pismo spada u takozvana *semasiografska* pisma u kojima pisani znak direktno upućuje na neki element stvarnosti, predmet ili pojam. Pored piktografskog pisma u semasiografska spada i ideografsko. Drugi tip pisama su glotografska pisma (kakva su alfabetska i fonosilabička ili slogovna), gde znaci pokazuju jezičke jedinice na nekom nivou jezičke strukture (npr. foneme, slogove, i sl.). I ova pisma se dele u dve kategorije: na logografska – logograme koji registruju jezičke jedinice sa značenjem i fonografska – fonogrami koji mogu biti i silabički fonogrami, kao što je slučaj sa japanskim pismom katakana.

Alfabetsko pismo može biti fonološko i nefonološko. Ako svakoj pojedinačnoj fonemi odgovara jedna (uvek ista) grafema, odnosno ako svaka grafema pokriva jednu (uvek istu) fonemu – onda je takvo pismo fonološko. Ako to nije slučaj i ako se jedna fonema ne beleži dosledno uvek istom grafemom ili ako se fonema beleži sa više od jedne grafeme, takvo pismo nije fonološko. Srpska ćirilica je 100% fonološko pismo. Latinica, međutim, ima 3 *digrafa*¹⁵ <lj, nj, dž>, dok su ostale grafeme (njih 27) ustrojene prema fonološkom principu: jedan znak → jedna fonema.

Centralni deo ortografije modernih alfabetskih, odnosno fonemsko-slovnih sistema pisma predstavlja deo o obeležavanju fonema slovima, tj. grafemama. U zavisnosti od toga koji je princip vladajući u obeležavanju glasovnog sastava reči u nekoj nacionalnoj ortografiji, može se govoriti i o vladajućem principu tog ortografskog sistema (pravopisa) u celini.

Pismo, naravno, ne treba poistovećivati sa pravopisom. U savremenim ortografijama (za jezike koji se služe alfabetskim pismom) primenjuju se sledeći principi: ideografski, istorijski, morfo(fo)nološki i fonološki. Prema tome, i pravopisi, ne samo pisma, mogu biti fonološki i nefonološki. Obično stara, kontinuirana civilizacija, kultura i pismenost imaju pravopis opterećen dvama, sa lingvističkog stanovišta načelno nepovoljnim ortografskim principima: ideografskim i istorijskim.

Ideografski pravopisni princip redak je u Evropi. Odražava značenje a ne predstavlja foneme – aktuelnog ili nekog starijeg fonemskog sistema koji je funkcionisao u prošlosti određenog jezika. Ovim pravopisom obeležavaju se gramatičke kategorije. Na primer, u ruskom

---

¹⁴ *Ideogram* = grafički znak kojim se predstavlja reč (*logogram*) ili slika (*piktogram*).

¹⁵ *Digraf* = kombinacija dva slova kojim se označava jedna fonema.

jeziku do 1918. godine (kada je izvršena reforma pravopisa) današnji *homografi*¹⁶ i *homofoni*¹⁷ [mir], koji znače “svet” i “mir” beleženi su različito i tako se i u pravopisu ogledala razlika u značenju: <миръ> – “svet” i < мирь> – “mir”. A pre nego što je Vuk Karadžić izvršio reformu jezika, pisma i pravopisa, ovakav pravopisni princip nekad su koristili i pojedini naši pisci. Tako kod Sterije nalazimo na primere <люди> [lûdi], što predstavlja Npl. imenice *ljudi*, dok je ista reč u Gpl. beležena kao <людій> [lûđi].

Istorijski pravopisni princip odražava nekadašnji izgovor, a ne aktuelno stanje u jeziku. Ovaj princip, u jezicima u kojima se primenjuje (npr. u engleskom i francuskom), ima i dobrih strana. Olakšava pristup starijim štampanim i rukopisnim delima koja na sluh više ne bi bilo lako razumeti. U romanskim zemljama olakšava i učenje latinskog jezika. Ovaj proseedo težak je i potrebno je mnogo truda da bi se usvojio. Kao i ideografski, i istorijski pravopisni princip predstavlja takozvani “pravopis za oko”, a ne “pravopis za uho” i odnos govorenja (čitanja) i pisanja nije nimalo transparentan. Što se srpskog jezika tiče, istorijski je pravopisni princip imao dugu tradiciju (tako je nekad pisano, na primer, <свѣтло> i <цвѣте> (Vsg.), iako su na ekavskim prostorima ovi primeri izgovarani kao [světlo] i [cvête]).

Morfo(fo)nološkim pravopisom obeležava se fonemski sastav pojedinačnih *morfema*¹⁸, a ne reči (npr. u ruskom i slovenačkom). Ovaj proseedo predstavlja jedan od dva (drugi je fonološki) lingvistički povoljna principa. U pravopisima onih jezika koji ih primenjuju najčešće se ostvaruje kombinacija ta dva principa. Tu je odnos govorenja (čitanja) i pisanja transparentan.

Fonološkim proseedom obeležava se fonemski sastav reči. Kod primene ovog pravopisnog principa odnos grafema i fonema u pojedinačnim rečima zastupljen je u proporciji 1 : 1, što se gotovo idealno ostvaruje kad je i pismo fonološko što se, uz obrazloženje manjeg broja izuzetaka, može reći za pravopis današnjeg standardnog srpskog jezika.

U našoj gramatičkoj i filološkoj tradiciji i terminologiji – istorijsko, ideografsko, ali i morfonološko načelo, tj. sva tri nefonološka pravopisa, nazivaju se “etimološkim” iako u istoriji čovečanstva nikada nije bilo etimološkog pravopisa niti bi uopšte bilo moguće sazdati pravopis na etimološkom principu. *Etimološki*¹⁹ se mogu izvoditi oblici reči u istorijskom proučavanju jezika i tada je to pisanje odlika naučnog proseedea. U ruskoj, ali i u terminološkoj tradiciji drugih

¹⁶ *Homografi* = dve ili više reči koje se isto pišu, a različito znače.

¹⁷ *Homofoni* = dve ili više reči koje identično glase, a razlikuju se u značenju.

¹⁸ *Morfema* = najmanja jezička jedinica koja ima značenje, tj. to je najmanja značenjska segmenta jedinica jezika. Može biti slobodna (*slobodna morfema*, kao npr. reč) ili vezana (*vezana morfema*), kao npr. padežni nastavci, ili nastavci za lica, ili sufiksi, prefiksi, i sl.

¹⁹ *Etimološki* = koji se tiče etimologije. *Etimologija* (u lingvistici) označava proučavanje izvornih oblika istorije reči, promena u njihovoj formi i značenju.

slovenskih jezika, sreće se i naziv “tradicionalan” pravopis za ono što se ovde naziva istorijskim. Ovo terminološko rešenje je neprecizno jer i ostali pravopisi imaju dugogodišnju tradiciju primene. Ideografski proserde naziva se još i pravopis fonološko-grafičke analogije ili gramatički. Za morfonološki uobičajen je naziv morfološki, dok se fonološki proserde često zove fonetskim pravopisom. To je, takođe, neadekvatan termin jer se fonetski princip može primeniti samo u fonetskoj transkripciji i on, kao i tzv. “etimološki” pravopis, spada u naučnu upotrebu beleženja jezičkih znakova od strane jezičkih stručnjaka (etimologa i fonetičara). U stvari, postoji samo jedan pravopis u istoriji čovečanstva kojem bismo mogli priznati taj, fonetski princip. To je sanskrtski pravopis, ali i on je formiran tek kada je *sanskrt*²⁰ bio već mrtav jezik. Nigde u svetu nema primene fonetskog pravopisa u svakodnevnoj pravopisnoj praksi jer je tim pravopisom nemoguće pisati pošto je govor neponovljiv događaj, a fonetski princip podrazumeva striktno beleženje svih fonetskih činjenica koje se u govoru ostvaruju. To se, npr. sreće u rečnicima, npr. engleskog jezika ili nekog drugog, u kojem nema čvrstih i sigurnih pravila za izgovor reči, gde služi kao uputstvo kako treba čitati i izgovarati određene reči i stavljeno je, obično, u četvrtaste: [ ] zagrade iza pisane forme.

Idiomu sa transparentnom gramatičkom, tj. morfološkom strukturom, kakav je srpski, odnosno srpsko-hrvatski jezik, najviše odgovara upravo fonološki proserde, a netransparentnim sistemima bolje odgovara morfonološki. Razne kombinacije (istorijskog, ideografskog, morfonološkog i fonološkog) odgovaraju onim jezicima koji nisu izrazito ni jedno ni drugo. Na primer, ruski jezik ima izrazito netransparentnu morfonološku strukturu i njemu odgovara morfonološki pravopis. To se može videti na primeru istog opšteslovenskog korena (zajedničkog i ruskom i srpskom jeziku) odnosno kako se ta korenska morfema ostvaruje u ruskom, a kako u srpskom jeziku, i kako se to realizuje u pravopisima.

Paralelno će biti date forme ruskog i srpskog jezika opšteslovenske lekseme /voda/ čija se korenska morfema /vod/ u ruskom jeziku odnosno u srpskom jeziku ostvaruje se u sledećim izrazima (alomorfima) u zavisnosti od oblika ili reči u kojoj se javlja. Ortografski lik reči dat je u <uglastim>, a alomorfi morfeme /vod/ u [četvrtastim] zagradama:

---

²⁰ *Sanskrt* = klasični jezik indijske civilizacije; smatra se pretkom savremenih indijskih jezika. Nastao je iz nepoznatnog indijskog dijalekta veoma bliskog vedskom jeziku (jeziku Veda – najstarijih svetih spisa Indusa, zbirke himni, molitvi, obrednih pesama, filozofije i dr.) i oko 4. veka p.n.e. postao je književni jezik i jezik obrazovanih kasta u Indiji.

	ruski		srpski
Asg.	<воду>	: [vòd-u]	~ [vðd-u]
Gpl.	<вод>	: [vòt]	~ [vód-(ā ¹)]
Nsg.	<вода>	: [vǎd-à]	~ [vòd-a]
D/Lsg.	<воде>	: [vǎd ¹ -è]	~ [vòd-i]
Nsg.	<водонос>	: [vǎd-ǎnòs]	~ [vod-ònoša]
Nsg.	<водяной>	: [vǎd ¹ -e ¹ nòj]	~ [vod- èñāk]

Dok u srpskom (i hrvatskom) jeziku u ovoj morfemi stoji uvek isti niz fonema /v o d/, uz prozodijske alternacije koje inače ne beležimo, u ruskom ne alternira jedino prva fonema /v/. Dok ona ostaje nepromenjena, druga se javlja kao [o] ili kao [ǎ] ili [ə], treća je [d] ili [t] ili (meko) [d¹], a u jeziku je moguć i izraz (meko) [t¹], sve u raznim kombinacijama koje ovde nisu iscrpljene.

Iz navedenih primera može se videti zašto srpski (i hrvatski) jezik mogu sebi dopustiti privilegiju fonološkog pravopisa u kojem se registruje fonemski sastav reči. U ruskom jeziku, u kojem je alomorfna realizacija morfema uslovljena i pozicijom akcenta, što proizvodi vokalske redukcije prvog i drugog stepena, primena takvog prosedea znatno bi otežala funkcionisanje pravopisne norme, ali i samo usvajanje pravopisa. Fonološki pravopis, međutim, može otežati usvajanje pravopisa stranih jezika jer se oslanja samo na “uho” i zanemaruje vizuelni izgled reči.

Kao što je već rečeno, često se ne pravi pojmovno-terminološka razlika između grafije (pisma) i ortografije (pravopisa). Da bismo tu razliku jasnije predstavili, u četvorougaojku je dat primer grafijskih i pravopisnih mogućnosti pisanja prideva /teško/:

		Ortografija	
		Morfonološka	Fonološka
Grafija	Nefonološka	1. tezhko	2. teshko
	Fonološka	3. težko	4. teško

Grafija je fonološka u primerima pod brojevima 3 i 4 (tj. treća fonema u ovoj reči ima svoj određeni znak), a nije fonološka u primerima pod brojevima 1 i 2 (tj. grafeme <z, s i h> imaju i druge funkcije izvan ovih digrafa <zh, sh>, a to je da obeleže foneme /s, z, h/. Međutim, ortografija u primerima pod brojevima 1 i 3 nije fonološka već morfonološka, jer se njome označava fonemski sastav (korenske) morfeme /tež/, a ne fonemski sastav reči /teško/, ali ortografija u primeru pod 2 jednako je fonološka kao i ona u primeru pod 4, jer označava konkretnu fonemu u reči, fonemu /š/. U tom primeru pod 2 fonema /š/ obeležena je digrafom pošto grafija nije ustrojena na fonološkom principu – jedna fonema jedan znak, što jeste slučaj sa primerom pod 4.

Poseban deo ortografije čine pravila upotrebe velikog slova, spojenog ili odvojenog pisanja reči, prenošenja delova reči iz jednog reda u drugi, što podrazumeva pravila podele reči na kraju reda, pisanje skraćenica, i sl.

Pravila upotrebe velikog slova specifična su za svaki jezik. Na primer, prema nemačkom pravopisu velikim slovom pišu se sve imenice, a u srpskom u osnovi upotrebe velikog slova leži razgraničenje vlastitih i zajedničkih imenica. Velikim slovom, u savremenom srpskom pravopisu, piše se, npr. i početak rečenice posle tačke, upitnika ili uzvičnika, početak strofe ili stiha ili neke skraćenice. Principi upotrebe velikog slova različiti su od jezika do jezika. Sintaksički princip primenjen je pri raščlanjavanju teksta. Pri podeli na vlastite i zajedničke imenice primenjen je semantički princip, pri podeli skraćenica – sistem abrevijacije (skraćivanja).

Pravila o spojenom i odvojenom pisanju i pisanje reči sa crticom zasniva se na leksičko-semantičkom principu (vannastavne aktivnosti ~ van svake sumnje) i leksičko-morfološkom principu (palo mi je na pamet ~ učiti napamet). Izdvaja se i derivaciono-gramatički (tvorbno-

gramatički) princip koji se primenjuje u pisanju složenih prideva i imenica i sl. Neka ortografska pravila opiru se posebnim principima.

U osnovi pravila prenošenja delova reči iz jednog reda u drugi moguće je primeniti fonetski princip (prenos po slogovima) i/ili morfološki, koji registruje morfološku strukturu sloga.

Pisanje skraćenica predstavlja princip koji je specifičan za svaki jezik, a posebnu oblast pravopisa čini i pisanje pozajmljenica. Tu se primenjuje više načina njihovog pravopisnog oblikovanja: *transkripcija*²¹ i *transliteracija*²².

Transkripcija predstavlja sredstvo prenošenja glasovnih karakteristika govora u pisani oblik. U zavisnosti od toga koje se jedinice glasa transkribuju, može se govoriti o segmentnoj, kada se transkribuju glasovi ili foneme, i suprasegmentnoj ili intonacijskoj transkripciji. Tako bismo oblik iz hebrejskog <סָרָה> u srpskom transliterovali kao <Sarah>, a transkribovali kao [sára]. Naravno, u srpskom je jeziku pisanje ovog imena uobičajeno u obliku koji odražava njegovu glasovnu realizaciju, tj. kao <Sara>, što nije slučaj, na primer, u engleskom jeziku (<Sarah>, [ˈsɛərə]).

S tačke gledišta koja se svojstva glasovnih jedinica transkripcijom obeležavaju, ona može biti fonetska ili fonemska (ili sistematska), a s obzirom na način kako se karakteristike glasovnih jedinica predstavljaju razlikujemo analitičnu i sintetičnu transkripciju.

Ortografski	Fonemska transkripcija	Šira fonetska transkripcija	Uža fonetska transkripcija	Uža fonetska transkripcija
<strah>	/strah/	[strah]	[strâh]	[ˈstra:h]

Ortografski	Fonemska transkripcija	Šira fonetska transkripcija	Uža fonetska transkripcija	Uža fonetska transkripcija
<strah ga je>	/strah ga je/	[straɣ=ga=je]	[strâɣ=ga=je]	[ˈstra:ɣ=ga=je]

U prvoj tabeli reč *strah* predstavljena je na više načina. Na prvi pogled izgleda da između zapisa u prve tri kolone nema razlike: pravopisni princip je takav da beležimo foneme koje se nalaze u sastavu reči, što je učinjeno i u drugoj koloni, a, čini se, i u trećoj – budući da su sve foneme ostvarene preko glasova koji su njihova tipična realizacija. Ipak, razlika je suštinska:

a) u prvoj koloni predstavljene su grafeme (minimalne distinktivne jedinice pisanog vida jezika); za ovakav vid zapisa potrebno je da znamo grafijski sistem i ortografski princip jezika na kom pišemo;

²¹ *Transkripcija* (lat. transcriptio) = prepisivanje.

²² *Transliteracija* (lat.) = bukvalno prenošenje slovo po slovo s jednog pisma na drugo.

b) u drugoj koloni predstavljene su foneme (apstraktne jezičke jedinice); za ovakav vid zapisa potrebno je da znamo da li su akustičko-artikulacione jedinice koje smo zapazili ujedno i minimalne funkcionalne jedinice u fonološkom sistemu jezika kom pripadaju;

c) u trećoj koloni predstavljeni su glasovi (govorne jedinice, tj. konkretne realizacije fonema); za ovakav vid zapisa potrebno je “dobro uho” i poznavanje simbola fonetske transkripcije;

d) u četvrtoj i petoj koloni zapis fonetske realizacije još je precizniji budući da su naznačena i suprasegmentna obeležja (u četvrtoj koloni – dugosilazni akcenat predstavljen je znakom koji ima dugu tradiciju u srbistici, u petoj koloni – ovaj je akcenat predstavljen na drugačiji način, korišćenjem znakova Međunarodnog fonetskog alfabeta (MFA, eng. IPA)).

O kom tipu zapisa se radi označeno je tipom zagrada između kojih su upisani simboli. Ortografski predstavljena reč podleže svim pravopisnim pravilima važećim u datom jeziku, što ne važi za simbole kojima se koristimo pri fonetskoj i fonemskoj transkripciji (ne koriste se mala i velika slova). Razlika između ovih vidova zapisa još je uočljivija u drugoj tabeli. U primeru iz druge tabele foneme /h/ i /j/ u glasovnom su nizu ostvarene preko svojih alofona [χ] i [j], što je i registrovano pri fonetskoj transkripciji.

U ortografskoj praksi pod transkripcijom se podrazumeva pisanje stranih reči sredstvima nacionalnog alfabeta pri kojem se registruje izgovor tih reči, a ne njihov originalni pravopisni lik. U transkripciji se, za razliku od transliteracije, mora ogledati to kako se grafeme i grafemske kombinacije izgovaraju u svakom konkretnom slučaju. Transliteracija, međutim, predstavlja prenošenje grafemskog sastava (strane) reči s pisma stranog jezika na pismo nacionalnog jezika. To je slovno prenošenje reči pisanih jednim grafijskim sistemom sredstvima drugog grafijskog sistema. Pošto se zasniva na određenom alfabetu (za koji se mora pretpostaviti da će se razlikovati od alfabeta sa kojeg se transliteracija vrši), transliteracija dopušta uslovnu upotrebu slova, uvođenje dopunskih i *dijakritičkih znakova*²³.

Pravopis ima poseban značaj u svakom društvu jer se tiče celog društva i obično je predmet stalnog interesovanja i brige jezičkih stručnjaka i asocijacija koje se brinu o pitanjima jezika, pismenosti i kulture. Poštovanje i poznavanje ortografskih pravila u svakom modernom društvu, a što deca počinju da uče od prvog razreda osnovne škole, ogledalo je stepena obrazovanosti, kulture i pismenosti članova svakog društva i društva u celini. I sredstva masovne komunikacije transmittori su te pismenosti i zato novinari moraju biti dobri poznavaoци, kako jezika na kojem komuniciraju, tako i pravopisa i pravopisnih pravila koja vladaju u tom jeziku.

---

²³ *Dijakritički znak* = znak koji se stavlja iznad, ispod ili preko slova.

Svaki standardni jezik zato ima i pravopisne priručnike i/ili rečnike u kojima se uvek može proveriti ispravnost i otkloniti nesigurnost u pisanju.

Vežbanja

1. Pravopis:

- (a) treba da prati promene u jeziku,
- (b) ne treba da prati promene u jeziku? Objasnite zašto.

2. Šta je osnovna jedinica pisma?

3. Disciplina koja se bavi sistemima pisma naziva se:

- (a) grafema,
- (b) ortografija
- (c) grafematika.

4. Kakvo može biti alfabetsko pismo?

5. Da li su naša pisma, ćirilica i latinica, fonološka? Objasnite zašto.

6. Šta je transkripcija, a šta transliteracija?

7. Koja je razlika između piktograma i ideograma?

8. Po čemu se razlikuju “pravopis za oko” i “pravopis za uho”?

9. Kojim su tipom pravopisa napisane sledeće reči?

<odstraniti>	pravopis: _____
<otpasti>	pravopis: _____
<odšetati>	pravopis: _____
<podseći>	pravopis: _____
<ljudski>	pravopis: _____
<otkinuti>	pravopis: _____
<odšampati>	pravopis: _____
<odseliti se>	pravopis: _____
<jedanput>	pravopis: _____
<stambeni>	pravopis: _____
<sudstvo>	pravopis: _____
<predsednik>	pravopis: _____

10. Podvucite reči koje su napisane prema morfonološkim pravopisnim principima: <potpaliti>, <pretpostaviti>, <odsek>, <nadstrešnica>, <natkriliti>, <predstavnik>, <gradski>, <crvenperka>, <podstaknuti>.

GLAVA II

ORTOEPSKA NORMA SRPSKOG JEZIKA

1. UVOD U FONOLOGIJU

Fonologija je, prema opštoj definiciji, lingvistička disciplina koja se bavi glasovima jezika. Preciznije definisano, fonologija je nauka o funkcionisanju glasova u strukturi jezika. Ona proučava funkciju, ponašanje i organizaciju glasova kao jezičkih jedinica, način kako se glasovi međusobno ustrojavaju, način kako se upotrebljavaju u rečima i promene kojima podležu, za razliku od fonetike koja proučava glasove kao fizičke fenomene i kao fiziološka, anatomska, neurološka i psihološka svojstva ljudskih bića koji te fenomene i proizvode. Prema tome, fonološka proučavanja pripadaju domenu lingvistike, dok se fonetika u mnogim tačkama dodiruje sa neurofiziologijom, perceptivnom psihologijom, akustikom, itd. Pošto fonetika proučava govorne procese, uključujući anatomiju, neurologiju i patologiju govora, artikulaciju, klasifikaciju i percepciju glasova, mnogi joj ne priznaju status lingvističke discipline. Postoji, međutim, veliki stepen preklapanja sadržaja između fonologije i fonetike. Granica među njima teško se povlači i postoji dosta kontroverzi među lingvistima gde bi ta granica trebalo da se postavi. Uprkos razlika jasno je da se obe ove discipline u velikoj meri oslanjaju jedna na drugu pošto fonološka analiza mora biti zasnovana na fonetskim činjenicama, a fonetska istraživanja moraju biti usmerena prema onim sposobnostima čovekovog govornog aparata koje služe posebno jeziku.

Proučavanje glasova, dakle, dele dve posebne ali srodne discipline: fonetika i fonologija. Oba termina dolaze od grčke reči koja znači “glas”. Fonetika je “čista” nauka i može se baviti proučavanjima nevezano za neki određeni jezik, a u njoj je osnovi proučavanje fizičkih vidova govora. To znači da proučava akustičke osnove govora (najtešnje povezane sa percepcijom govora) i fiziološke osnove govora (najtešnje povezane sa produkcijom govora). Ona, međutim, ima mnogo praktičnih primena, npr. u fonetskoj transkripciji, učenju (stranih) jezika, govornoj terapiji, i sl. Lingvistički aspekt fonetike, tj. proučavanje glasovnog sistema nekog određenog jezika deo je – fonologije.

Fonologiju zanima ustrojstvo glasova u ljudskim jezicima. To znači da će fonologe interesovati svi oni vidovi proizvodnje glasova i njihove percepcije koje odrastao govornik može kontrolisati (mada nesvesno) kako bi postigao određeni jezički efekat. To takođe znači da fonologe zanimaju oni aspekti obrazaca glasovnog sistema koje dete mora da nauči (ili odrastao čovek) usvajajući neki jezik. Prema tome, fonologija se bavi nečim što pripada domenu

psihološkog, mentalnog, ili kako se to u savremenoj terminologiji sada definiše, nečim što pripada domenu kognitivnog.

2. VRSTE FONETIKE

Fonologiju ne zanimaju vidovi produkcije ili percepcije koji su čisto rezultat fizičkih svojstava sistema. To je domen fonetike. Fonetsko proučavanje može biti podeljeno na tri glavne grane: (a) akustičku fonetiku – proučava fizičko svojstvo glasova kao što su frekvencija ili *amplituda*²⁴, (b) artikulacionu fonetiku – proučava pokretanje delova govornog aparata pri artikulaciji govora, i (c) auditivnu fonetiku – proučava percepciju glasova, njihovo primanje posredstvom uha, slušnog nerva i mozga. Laboratorijska, eksperimentalna ili instrumentalna fonetika – opšti je naziv za fonetska proučavanja koja se služe mehaničkim ili elektronskim aparatima.

Akustička ili fizička fonetika proučava fizičke osobine glasa kao zvuka, osobine tipa: visina, jačina, trajanje zvuka. Prema tim osobinama stoje i fizičke zakonitosti koje se tiču zvuka: visinu uslovljava frekvencija, jačinu zvuka uslovljava amplituda treptaja, tj. veličina amplitude; trajanje zvuka uslovljeno je trajanjem treperenja zvučnih tela. S obzirom na te osobine, akustička fonetika izvodi sledeću klasifikaciju glasova. Ona glasove razvrstava na vokale i konsonante tvrdeći za prve da su tonovi, a za druge da su šumovi, jer kod vokala (V^{25}) ne postoji fizička prepreka protoku *fonacione struje*²⁶ kroz artikulacioni aparat, dok kod drugih (konsonanata – C^{27}) postoji takva prepreka i ona menja fizičke osobine glasa. Kad ova fonetika razvrstava konsonante, razvrstava ih na zvučne, bezvučne i na sonante.

Zvuk je oblik talasnog kretanja koje može da registruje čovečje uho. Akustičku fonetiku ne zanimaju svi zvukovi, već samo oni koji su proizvedeni pokretima govornih organa i koji imaju određenu funkciju u komunikaciji. Glasne žice koje vibriraju izazivaju pokretanje čestica vazduha koje se nalaze u njihovoj okolini. Te čestice izazivaju nove pokrete susednih čestica i proces se prenosi dalje sve dok ima energije.

Broj vibracija u jedinici vremena predstavlja frekvenciju zvučnog talasa ((f), izražava se u hercima [Hz]). Ljudsko uho registruje talase učestalosti od 16 Hz do 20000 Hz (talasi nižih učestalosti predstavljaju *infrazvuk*, a većih – *ultrazvuk*). Kada su u pitanju govorni zvukovi, njihova frekvencija, u stvari, predstavlja broj ciklusa (otvaranja i zatvaranja) glasnica u jedinici

---

²⁴ *Amplituda* = raspon između najniže i najviše tačke fonacionog talasa.

²⁵ V = internacionalni simbol za vokale (samoglasnike).

²⁶ *Fonaciona struja* = vazдушna struja iz disajnog trakta iskorišćena u produkciji glasova i govora.

²⁷ C = internacionalni simbol za konsonante (suglasnike).

vremena. Vreme potrebno za jednu oscilaciju jeste period vibracije (T). Frekvencija osnovnog tona zdravog glasa odraslog muškarca iznosi od oko 110 Hz do 150 Hz, a zdravog glasa odrasle žene od oko 220 Hz do 250 Hz. Subjektivni psihički osećaj frekvencije (koja je objektivna, fizička veličina) jeste visina tona. Veću frekvenciju doživljavamo kao viši ton.

Najdalji odmak čestice koja vibrira od ravnotežnog položaja predstavlja amplitudu. Što je veća amplituda, veći je intenzitet zvuka ((I) – pojam koji ukazuje na opštu snagu zvuka i predstavlja količinu energije koja prođe kroz određeni poprečni presek u jedinici vremena, izražava se u decibelim [dB]). Intenzitet je fizički parametar koji odgovara subjektivnoj percepciji glasnoće.

Sve promene frekvencije i intenziteta dešavaju se u vremenu (t), koje se meri u sekundama [s].

U prirodi se retko čuju čisti tonovi, koji imaju idealno pravilan talasni oblik. Čisti tonovi imaju jednake periode vibracija i, samim tim, stalnu frekvenciju, dok šumovi imaju nejednake, nepredvidljive periode, pa im se i frekvencija stalno menja.

Aktivatori glasa (donji disajni putevi, određene mišićne i koštane strukture) za potrebe fonacije obezbeđuju kontrolisanu ekspiratornu (izdisajnu) struju, za koju kažemo da je *egresivna* i uz pomoć koje obrazujemo glasove poznate svim jezicima sveta (pri čemu u nekim jezicima postoje i drugi načini oblikovanja glasova). Naravno, do fonacije može doći i kad vazduh ulazi u pluća (*ingresivni* vazduh), što primenjujemo kada govorimo kroz smeh ili plač, ili kada realizujemo uzvike čuđenja, straha i sl. Glas nastao ingresivnim vazduhom slabog je kvaliteta; takav način fonacije zamara govornika (kao i slušaoca) i nikad se ne upotrebljava konstantno. Ni u jednom jeziku sveta ovakav način oblikovanja glasova nije uobičajen, tj. prirodan. Glasovi mogu biti realizovani i pomoću velarnog vazdušnog mehanizma, tj. tako što grkljan ili jezik, a ne samo pluća, pokrenu vazdušnu struju. Glasovi nastali samo pokretima jezika jesu *klikovi*. Oni su realizacije fonema u nekim afričkim jezicima, dok su u standardnom srpskom, kao i u većini drugih jezika, oni zapravo ekstralingvistički signali (zvuk neodobravanja – coktanje, zvuk koji proizvodimo usnama kada šaljemo poljubac, zvuk kojim se teraju konji i sl.)

Artikulaciona (fiziološka) fonetika proučava na koji se način angažuje govorni aparat prilikom artikulisanja, kao i položaj i pokrete pojedinih delova govornog aparata tokom izvođenja glasova. Naziva se još i motoričkom fonetikom.

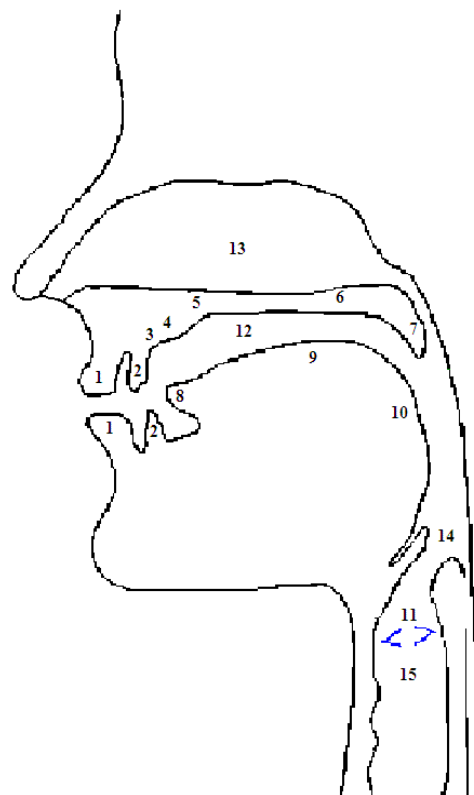
Govorni ili artikulacioni aparat čoveka čine: aparat za disanje (pluća, dijafragma, bronhije i dušnik); grkljan (larynx: larinks), glasne žice (glasnice), ždrelo (pharynx: farinks), usna i nosna šupljina (rezonatori). U usnoj šupljini to su: nepca (prednje ili tvrdo nepce – palatum durum, i zadnje ili meko nepce – palatum velum), resica (uvula), zubi (dentes), alveole (nadzubni deo,

unutrašnja strana desni gornjih zuba), usne (labiae) i, naravno, jezik (vrh jezika – apex; strana jezika – laterus; leđa jezika – dorsum; koren jezika – radix). Vazdušni kanal iznad larinksa, čiji oblik najviše utiče na kvalitet glasova, naziva se glasovni trakt. Glasovni trakt može se podeliti na nosni (nazalni) – put kojim struja prolazi kroz nos (nasus), iznad mekog nepca, i usni (oralni) trakt, koji čini usna šupljina (rezonator) i oblast farinksa. Termin glasovni trakt ima i šire značenje kada se upotrebljava kao sinonim za glasovne, govorne organe, obuhvatajući i disajne organe.

DELOVI GOVORNIH ORGANA

1. gornja i donja usna
2. gornji i donji zubi
3. desni (alveole)
4. pretpalatum
5. palatum } prednje nepce (palatum durum)
6. zadnje nepce (palatum velum)
7. resica (uvula)
8. vrh jezika (apex)
9. leđa jezika (dorsum)
10. koren jezika (radix)
11. glasne žice
12. usna šupljina
13. nosna duplja
14. ždrelo (farinks, pharynx)
15. grkljan (larynx)

PRESEK GOVORNIH ORGANA

Artikulaciona fonetika razvrstava glasove: (a) prema pokretima i položaju pojedinih (pokretnih) delova govornog aparata na praskave (plozive), strujne (frikative), slivene (afrikate), sonante (glasnike) i vokale (samoglasnike) zbog načina na koji se ovi glasovi proizvode, a to znači, npr. da se kod produkcije praskavih glasova u govornom aparatu formira potpuna prepreka *fonacionoj struji* i da se ta prepreka naglo otklanja, i sl.; (b) prema mestu formiranja prepreke (lokalizaciji) ova fonetika razvrstava konsonante na usnene (labijalne), zubne (dentalne), nadzubne (alveolarne) i nepčane odnosno prednjonepčane (palatalne) i zadnjonepčane (velarne).

Mogu se izvesti i neka druga razvrstavanja. Kod razvrstavanja vokala ova fonetika ih deli na labijalizovane i nelabijalizovane, visoke i niske, prednje i neprednje, i sl.

Eksperimentalna fonetika rođena je u XIX ali svoj procvat doživela je u XX veku zahvaljujući razvitku prirodnih i tehničkih nauka (pre svega fizike i elektronike). Odlikuje se primenom tehničkih pomagala i sredstava u ispitivanju akustičkih i artikulacionih osobina glasova. Svoje mesto u eksperimentalnoj fonetici našla je danas, naravno, i kompjuterska nauka. Ovakav interdisciplinarni pristup proučavanju glasova važan je i zbog toga što čovekova moć opažanja, pre svega njegovo čulo sluha ima ograničene domašaje te mnoge, pre svega fizičke, osobine glasa bez pomoći navedenih nauka nikad ne bismo otkrili. Upravo zahvaljujući takvoj primeni nauke, fonologija je u drugoj polovini XX stoleća uspeła da razvije različite teorije i objasni mnoge karakteristike jezika i njegovog funkcionisanja, detaljno opiše i objasni njegove segmente i primeni svoja saznanja u mnogim oblastima ljudskog života.

U eksperimentalnoj (laboratorijskoj ili instrumentalnoj) fonetici još od XIX veka upotrebljavaju se različita pomagala i tehnike kako bi se što bolje objasnio fenomen glasa. Najstarija je *palatografija* – proučavanje artikulacije posmatranjem ili fotografisanjem fiziološkog kontakta jezika i palatuma tokom proizvodnje glasa ili direktno, stavljanjem u usta *palatografa* (veštačkog nepca) pomoću kojeg se dobija *palatogram*, otisak jezika na (veštačkom) palatumu. Palatogram (ili glosogram) može biti i crtež ili fotografija tačke kontakta jezika i nepca za vreme artikulacije. I *rendgen* aparat upotrebljava(o) se da bi se utvrdio položaj pojedinih delova govornog aparata pri artikulaciji nekog glasa. Akustičke karakteristike govora nekada su bile grafički predstavljane sada već zastarelom mašinom koja se zvala *kimograf*. On je registrovao pokrete pojedinih govornih organa, trajanje artikulacije i uloženu biološku energiju za proizvodnju glasa. Osnovni instrument za proučavanje akustičkih karakteristika glasa jeste *spektrograf*. Pomoću njega snima se glas pri čemu se na hartiji za snimanje ogledaju promene u trajanju, intenzitetu i frekvenciji zvučnog talasa na osi vremena (horizontalna osa predstavlja vreme, vertikalna frekvenciju, a intenzitet ili amplitude grafički su prikazane crnim linijama). Tako snimljena slika glasa naziva se *spektrogram* (ili sonogram). Za sintetizovanje glasa i govora konstruisani su uređaji, sintetizeri, ali danas u tome prednjače kompjuterski programi koji imaju primenu i u pomaganju slepima da se služe kompjuterom. Takav jedan program, koji kompjuterski transformiše pisanu poruku u govornu, načinio je tim prof. Vlade Delića sa Fakulteta tehničkih nauka Univerziteta u Novom Sadu, što omogućuje slepim i slabovidim osobama da se služe kompjuterom. Eksperimentalna fonetika ima posebno mesto i u pedagogiji, u nastavi stranih jezika, medicini, logopediji, i sl.

Vežbanja

1. Šta proučava fonologija, a šta fonetika?
2. Prema koja dva kriterija glasove razvrstava artikulaciona fonetika?
3. Šta je spektrogram?
4. Od čega zavisi visina tona?
5. Šta su klikovi?

3. FUNKCIONALNA FONETIKA – FONOLOGIJA

Fonologiju interesuje funkcija glasova u procesu sporazumevanja i zato se za nju u lingvističkoj praksi sreće i naziv – *funkcionalna* fonetika. Ona proučava glasove jednog određenog jezika i njihovu funkciju u glasovnom sistemu tog jezika ili jezika uopšte. Moderna nauka o glasovima počinje zapravo sa konceptom *foneme*, do kojeg su došli Nikolaj Sergejevič Trubeckoj i Roman Jakobson, osnivači Praške lingvističke škole tridesetih godina XX stoleća.

Glas po sebi nema nikakvo značenje. Glasovi u jezičkoj komunikaciji dobijaju ulogu na planu razlikovanja značenja. Fonologija posmatra glas u njegovoj funkciji, tj. kao fonemu. Fonema je upravo glas upotrebljen u funkciji sporazumevanja. Ona je jezička jedinica koja nema svoje autonomno značenje, nego omogućuje razlikovanje leksičkih i morfoloških značenja. Zato se kaže da je uloga foneme u jeziku *distinktivna*²⁸, tj. ona ukazuje na razliku u značenju.

Prva značajnija promena u fonologiji nastaje početkom 50-ih godina XX veka sa *teorijom distinktivnih obeležja*, koja je uslovlila odbacivanje mnogih pojmova tradicionalne fonologije. Zahvaljujući pre svega istraživanjima eksperimentalne fonetike, došlo se do saznanja da foneme nisu “nuklearni” elementi koji se ne mogu analizirati. Naprotiv, mada se fonema ne može deliti na manje sukcesivne jedinice, ona se može sagledati kao snop simultanih jedinica koje se nazivaju *fonološkim obeležjima*. To su pojedinačne osobine čiji zbir čini fonemu. Ta obeležja, a ne foneme, najmanje su i najosnovnije jedinice fonološke analize. I obeležja su, kao i foneme, teorijski konstrukt pre nego “činjenice”. Na osnovu saznanja do kojih je došla teorija distinktivnih obeležja, fonema se preciznije definiše kao skup artikulacionih i akustičkih osobina glasa bitnih za proces sporazumevanja. One osobine foneme, tj. glasa, koje su bitne za proces sporazumevanja zovemo *distinktivnim obeležjima* fonema. Prema tome, distinktivna obeležja su ona fonološka obeležja glasa (foneme) po kojoj se jedna/data fonema razlikuje od druge, odnosno po kojima data fonema stoji u *fonološkoj opoziciji* prema nekoj drugoj fonemi.

---

²⁸ *Distinkcija* (lat.) = razlikovanje, razlika. *Distinkivan* = razlikovan, koji se razlikuje.

Prvi i najznačajniji teoretičari distinktivnih obeležja bili su R. Jakobson i N. Trubeckoj. Prema Jakobsonu foneme se u jeziku, upravo na osnovu svojih distinktivnih obeležja, svrstavaju u parove po principu binarnosti i tako stupaju u opozicije koje su *binarne*²⁹ i u kojima se jedan član takve opozicije odlikuje prisustvom nekog/određenog *DO*³⁰, a drugi član odsustvom tog obeležja. Binarna obeležja su glavni organizacioni princip fonološke teorije distinktivnih (razlikovnih) obeležja, gde se opozicija konvencionalno označava znacima [+] i [-] u četvrtastim zagradama, npr. fonema /b/ [+ zvučnost] ~ /p/ [- zvučnost], i sl.

Jakobson je dao i spisak DO za koje je smatrao da su univerzalna u jezicima sveta definišući tako univerzalni skup od svega 12 (za razliku od Trubeckog koji je izdvojio čak 40) obeležja na osnovu kombinacije akustičkih i artikulacionih osobina glasova. U tom spisku su: vokalnost ~ nevokalnost; konsonantnost ~ nekonsonantnost; kompaktnost ~ difuznost; napetost ~ nenapetost; zvučnost ~ bezzvučnost; nazalnost ~ oralnost; prekidnost ~ neprekidnost; stridentnost ~ blagost; glotalizovanost ~ neglotalizovanost ili pregradnost ~ nepregradnost; gravisnost ~ akutnost; labijalizovanost ili bemolnost ~ nelabijalizovanost; povišenost ili dijeznost ~ nepovišenost ili nedijeznost. Foneme, naravno, nisu jednake u svim jezicima niti su ista DO bitna za sve jezike. Fonološku ulogu na planu razlikovanja značenja ne moraju imati samo glasovi, već ih mogu dobiti i akcenti.

Vežbanja

1. Šta je fonema?
2. Zašto se kaže da je uloga foneme u jeziku distinktivna?
3. Ko su bili tvorci koncepta foneme?
4. Šta je to distinktivno obeležje foneme?

4. FONOLOŠKA ANALIZA

Jezičke jedinice koje proučava lingvistika imaju različite vidove u zavisnosti od nivoa analize. Fonološka analiza odvija se na dva nivoa. Na *segmentnom* nivou i na *suprasegmentnom* nivou. Segmentni nivo sadrži (a) jedinice koje se definišu kao minimalne kontrastivne jedinice jezika – *foneme* (fonemski nivo), i (b) jedinice izraza, realizacije u govoru – *alofone* (nivo glasa). Do segmentnog nivoa dolazi se lingvističkom analizom raščlanjavanja jezičkog/govornog kontinuuma i upravo ta karakteristika (ljudskog) jezika (da je raščlanljiv) dala je oslonac

²⁹ *Binaran* = dvojni, koji se sastoji od dve jedinice.

³⁰ *DO* = distinktivno (razlikovno) obeležje.

lingvistici za tvrdnju da je ljudski jezik *artikulisan*³¹, za razliku od drugih tipova jezika (kao što su sistemi komunikacije među nekim životinjama, veštački jezik, i sl.) koji se smatraju neartikulisanim. Upravo artikulisanost jezika i omogućuje njegovu analizu.

Suprasegmentna ravan sadrži jedinice koje se protežu preko više od jedne minimalne segmentne jedinice i njih čini *akcenat* ili *intonacija*. Dakle, kada govorimo o suprasegmentnim jedinicama govorimo o *prozodiji* sloga, odnosno reči ili o prozodiji rečenice.

Centralna jedinica segmentne analize na fonološkom nivou je fonema. I dok su se vremenom definicije foneme i fonološke teorije menjale, pojam i termin foneme ostao je stabilan. Danas je opšte prihvaćena definicija da je fonema najmanja kontrastivna jezička jedinica i ona pruža jednostavan i potpuno objektivni metod za ustanovljavanje fonema u nekom jeziku. To je test komutacije. Dva (alo)фона, tj. dva glasa smatraju se realizacijama različitih fonema ako stvaraju fonološku opoziciju, tj. ako se pojavljuju bar u jednom minimalnom paru. Minimalni par su, na primer, dve reči (/bora/ ~ /pora/) koje se razlikuju u značenju kad im se promeni samo jedan glas, što potvrđuje da su /b/ i /p/ dve različite foneme.

Trubeckoj je dao tri definicije pojma foneme koje su bile veoma bitne za razvoj fonologije i razumevanje samog koncepta foneme: (a) ako se dva glasa istog jezika ne mogu međusobno zamenjivati u istom fonetskom kontekstu bez štete po značenje ili promene u značenju reči, onda su u pitanju realizacije dveju posebnih fonema (npr. /b/ i /p/ u /bora/ i /pora/; (b) ako se dva glasa mogu međusobno zamenjivati u svim položajima bez štete po značenje reči, onda su u pitanju fakultativne varijante iste foneme. Tu je, najčešće, reč o pojavama individualnih razlika (varijanti) u izgovoru glasova (npr. uvularan, “francuski”, izgovor /r/ umesto standardnog srpskog apikalnog alveolarnog vibranta /r/ – i takvi alofoni nazivaju se fakultativnim varijantama fonema); (c) ako u datom jeziku dva glasa, inače srodna po artikulaciono-akustičkim osobinama, ne mogu stajati u istom fonetskom kontekstu, onda su u pitanju kombinatoričke (pozicione) varijante iste foneme. To zapravo znači da su takve varijante iste foneme (tj. alofoni te foneme) u *komplementarnoj distribuciji*, koja se definiše kao uzajamna isključivost srodnih glasova (alofona) u određenom fonološkom okruženju. Na primer, u rečima /sanke/ i /saonice/ velarni [ŋ] i alveolarni [n], alofoni foneme /n/, nalaze se u komplementarnoj distribuciji jer se ne mogu međusobno zamenjivati. Velarni izgovor foneme /n/ uslovljen je njenom pozicijom ispred velarnog suglasnika /k/ pošto se u njenom izgovoru anticipira mesto artikulacije narednog, velarnog glasa. Sasvim je prirodno za govorni aparat da anticipira mesto artikulacije narednog glasa i tako smanji obim “oralne gimnastike” koja je potrebna da bi se izgovorila suglasnička sekvenca u reči /sanke/. Govorni aparat to čini na sledeći način: redukuje potrebu da se jezik pokreće od položaja blizu zuba za [n]

³¹ *Articulus* (lat.) = članak, zglob. *Artikulisan* = uzglobljen.

do zadnjeg dela usta za glas [k] i pomera mesto artikulacije foneme /n/ sa alveola na velum. Zato izgovaramo [ŋ] umesto [n].

Artikulacioni efekat koji se ne može kontrolisati, a koji na artikulaciju jednog glasa ima susedni glas naziva se *koartikulacijom*³². Međutim, iako je proučavanje koartikulacije veoma važno za potpuno razumevanje kako tačno sistem produkcije govora funkcioniše, upravo zbog toga što fenomene koartikulacije govornik ne može kontrolisati, njih je praktično nemoguće iskoristiti u jezičkom sistemu. Jezički sistem izgrađen je na ideji opozicije, kontrasta i izborom određenog glasa umesto nekog drugog možemo načiniti razliku u značenju među rečima. Ipak, dok u srpskom jeziku, na primer, glasovi /k/ i /g/ funkcionišu kao distinktivne segmentne jedinice, foneme – što vidimo i u primerima /kama/ i /gama/ ili /kuma/ i /guma/ u kojima, ako odaberemo kao prvi konsonant /k/ ili /g/, možemo razlikovati reči, to nije slučaj u svim jezicima. U nekim jezicima govornik može imati slobodan izbor koji od ta dva glasa da upotrebi (ili /k/ ili /g/), a da se značenje ne promeni. Činjenica da je razlika između /k/ i /g/ značajna (tj. signifikantna) za naš jezik (kao i za mnoge druge jezike) jeste nešto što se usvaja zajedno sa učenjem jezika (npr. u ranom detinjstvu).

Kao i druge jedinice jezika, i foneme imaju dva načina postojanja u sistemu (i u tekstu) – na *paradigmatskoj*³³ i na *sintagmatskoj*³⁴ osi pa se tako i razlikuje fonološka paradigmatika i fonološka sintagmatika. To znači da foneme u jezičkom sistemu ostvaruju *paradigmatske odnose*³⁵ i *sintagmatske odnose*³⁶. Centralni pojam fonološke paradigmatike jeste opozicija fonema, a fonološke sintagmatike – pozicija fonema u sastavu većih jezičkih jedinica (morfema, reči i dr.). Fonologija kao nauka o funkcionisanju glasova u strukturi nekog jezika proučava pojave, katkad i zakonitosti u kontaktu dva ili više sukcesivnih glasova što se tradicionalno smatra domenom discipline koja se u evropskoj lingvističkoj praksi naziva i *kombinatoričnom* ili *kontaktnom* fonetikom. Ova disciplina ne proučava glasove izolovano već upravo polazi od

---

³² *Koartikulacija* = simultano ili skoro simultano pojavljivanje više od jednog obeležja artikulacije. Npr. reč /šum/ obično se izgovara s labijalizacijom jer se anticipira uticaj labijalnog vokala /u/.

³³ Paradigma = spisak svih različitih promenljivih oblika reči s deklinacijom odnosno s konjugacijom; skup svih gramatički uslovljenih oblika izvedenih iz istog korena ili osnove.

³⁴ Sintagma = termin u gramatičkoj analizi označava element neke strukture koji sadrži više od jedne reči, a nema strukturu *subjekt-predikat* karakterističnu za klauze; opšti termin za svaki niz jedinica koje zajedno tvore složenu veću strukturu, tj. svaki niz reči koje imaju sintagmatske odnose kao što su *preko brda, zeleno drveće...*

³⁵ Paradigmatski odnosi = označavaju vertikalni odnos između oblika koji mogu zauzeti isto mesto u strukturi; skup odnosa koje neka jezička jedinica ima sa drugim jedinicama istog nivoa u specifičnom kontekstu.

³⁶ Sintagmatski odnosi = jedan od osnovnih termina u lingvistici, označava sekvencijalne osobine govora, shvaćenog kao niska konstituentata, obično u linearnom poretku; odnosi među konstituentima u nekoj konstrukciji (sintagmi); horizontalni odnos između jezičkih elemenata koji formiraju linearne sekvence, npr. u rečenici *Dođi brzo* postoji sintagmatski odnos između reči *dođi* i *brzo*.

saznanja da jezik funkcioniše tako što se glasovi u procesu komunikacije ulančavaju u jedinice većeg ili manjeg nivoa. Ona se bavi tzv. glasovnim promenama i glasovnim zakonima, odnosno alternacijama glasova u kontaktu. Te pojave koje se događaju u kontaktu među glasovima u nizu mogu biti *progresivne* (perseverantne) i *regresivne* (anticipatorne). Progresivne (perseverantne ili ustrajavajuće) promene među glasovima dešavaju se onda kada prvi glas u nizu uslovljava promenu glasa iza sebe (što se može predstaviti sledećom formulom kao pravilom: [x → y / z _]³⁷. Kod regresivnih (anticipatornih) proces je obrnut – drugi glas u nizu uslovljava promenu glasa ispred sebe ([x → y / _ z]). Promene dolaze i kada kontakt među glasovima nije neposredan. Takve promene se nazivaju daljinskim ili distantnim jednačenjima (asimilacijama) ili razjednačavanjima (disimilacijama). Glasovi ne dolaze u kontakt samo u okviru jedne reči već i u susretu dveju reči, što izaziva takozvane *sandhi*³⁸ promene. Tako, na primer, sintagma *mlad pisac* izgovara se [mlat pisac] pošto je došlo do anticipiranja fonološkog obeležja [– zvučnost] foneme /p/ kao što se to dogodilo i u reči [potpisati], samo što se u drugom slučaju ta anticipacija obeležja zvučnosti foneme /p/ registruje i u pravopisu, a u prvom slučaju ne, jer se pravopisna pravila u ovakvim situacijama ograničavaju samo na pojedinačne reči, a ne i na grupe reči u kontinuiranom govoru.

Do raznih promena među glasovima dolazi i iz razloga ekonomisanja fizičkim naporom, energijom u toku procesa govorenja, jer čovek teži lakšoj artikulaciji ako može da je izvede.

Vežbanja

1. Šta podrazumeva segmentni, a šta suprasegmentni nivo fonološke analize?
2. Šta je test komutacije? Navedite primer.
3. Da li se velarno [ŋ] i palatalno [nʲ] u rečima /anka/ i /anža/³⁹ nalaze u komplementarnoj ili u slobodnoj distribuciji?
4. Šta proučava kontaktna fonetika?
5. Da li je u reči /iščupan/ izvršena anticipatorna ili perseverantna alternacija?

³⁷ U ovim formulama “x” predstavlja glas koji se zamenjuje sa “y”; → predstavlja dvostranu relaciju koju treba čitati kao “zameni sa”; “z” je glas koji uslovljava promenu, a _ je pozicija glasa o kojem je reč (glasa “x”).

³⁸ Sandhi = termin iz sanskrta i znači povezivanje, a označava glasovne promene između susednih reči u povezanom govoru; tj. promenu izgovora unutar pojedine reči na granicama između dveju morfema (= unutrašnji sandhi) ili na granicama dveju reči (= spoljašnji sandhi).

³⁹ /ž/ = <đ>.

5. FONOLOŠKI SISTEM STANDARDNOG SRPSKOG JEZIKA

5.1. UVOD

Fonološki sistem standardnog srpskog jezika ima 30 fonema. Jedina konkretna manifestacija foneme jesu glasovi (fonovi, tj. alofoni). Glasovi su najprostiji elementi govora. Kao i svi ostali zvuci u prirodi, tako se i ljudski glasovi stvaraju ritmičkim treperenjem vazdušne struje koju u ovom slučaju nazivamo fonacionom strujom. Fonaciona struja u procesu govorenja prolazi kroz različite zone – od pluća do usne i nosne duplje. Te zone, podrazumevajući tu i ulogu usana, predstavljaju govorni instrument, artikulacioni aparat koji je u stanju da stvara zvučne talase i da ih modelira u posebne govorne jedinice.

Akustička vrednost glasova zavisi od načina na koji se u konkretnom slučaju probija fonacioni talas kroz određene zone govornog aparata. Položaj jezika u ustima ima veoma važnu ulogu u artikulaciji glasova i on je krucijalan organ za produkciju glasa pošto bez jezika ne bi bilo moguće govoriti. Učešće usana takođe je bitan faktor za oblikovanje određenih glasova. Usne mogu biti ili isturene i zaokrugljene, razvučene ili indiferentne. U artikulaciji nekih glasova značajnu ulogu igra i nosna šupljina pošto se u nekim slučajevima fonaciona struja pušta kroz nos i tada se izgovara nosni, nazalan glas. To se izvodi pomoću spuštanja mekog nepca (veluma) i resice (uvule), čime se zatvara put fonacionoj struji kroz usnu šupljinu i ona se usmerava kroz nos. Kada fonaciona struja nije puštena kroz nos – glas je oralan. Prema tome, različiti artikulacioni pokreti govornog aparata određuju specifičnu akustičku vrednost konkretnog glasa. Naravno, svi ti pokreti govornih organa izvode se nesvesno, ali proces govora jeste rezultat čovekove svesne aktivnosti.

Usna duplja, isto kao i nosna (i ždreona), naziva se *rezonatorom*⁴⁰, pošto se o njene svodove odbija fonacioni talas dobijajući svoj konačan akustički oblik. Odbijajući se, razlamajući se, jedinstven fonacioni udar postaje kompleksna fonaciona jedinica. Pored jednog osnovnog jasno izdvojenog tona, koji se obično naziva osnovnim *formantom*, a koji mi uhom jedino i primamo, javljaju se i neki sporedni akustički efekti koje mogu da registruju posebni instrumenti za fonetska ispitivanja i koji su obično nedostupni ljudskom uhu. Od ovakvih, sekundarnih, koji su nazvani “gornjim tonovima”, jer ostaju izvan našeg neposrednog sazajnog utiska, a koji nemaju većeg značaja za fonetsko proučavanje jezika, zavisi konkretna boja jednog glasa, njegov tembr.

---

⁴⁰ *Rezonator* = zvučna kutija;

Formant je termin akustičke fonetike, označava opseg frekvencije koji se pokazuje na spektrogramu kao debela crna traka horizontalnog smera. Svi vokali imaju osnovni ton (F_0) i bar dve trake frekvencije sa pojačanim intenzitetom glasa, tj. imaju dva formanta (F_1 , F_2).

Obeležja vokala sadržana su u vrednostima prva tri formanta, dok su za potpuno prepoznavanje vokala standardnog srpskog jezika, ali i velikog broja drugih jezika, dovoljne vrednosti prva dva formanta. Što je prednji deo usne šupljine zatvoreniji – F_1 ima nižu vrednost (zato vokal [a] kao najotvoreniji vokal u srpskom jeziku ima najvišu vrednost F_1 , a visoki vokali [i] i [u] – najnižu). Pomeranje jezika u pravcu napred-nazad korelira s vrednostima drugog formanta (prednji vokali [i] i [e] imaju više vrednosti F_2 , dok zadnji vokali [o] i [u] imaju niže vrednosti F_2).

Kada vrednosti prvog i drugog formanta predstavimo grafički, tako što F_1 označimo na vertikalnoj, a F_2 na horizontalnoj osi, s tim da se početna vrednost nalazi u gornjem desnom uglu grafika – dobićemo vokalski prostor jednog jezika. Međusobni položaj vokala na ovom grafiku odgovara položaju koji oni zauzimaju u tradicionalnom dijagramu vokalskog trougla.

Prilikom opisivanja fizičke strane glasa uzimaju se u obzir i artikulacioni i akustički utisci. Pošto se proces govorne komunikacije događa između govornika i sagovornika, mora se obraćati podjednaka pažnja i na artikulacione pokrete i na akustičke utiske koje sagovornici moraju izvesti preko govornog i primiti preko svog slušnog aparata. I tek pažljivim izborom svih parametara artikulacije i njene akustičke strane rađa se jezik kao osnovno sredstvo komunikacije među ljudima.

Prepreke na koje nailazi fonacioni talas prolazeći kroz određene delove artikulacionog aparata i njegov zamah u svakom konkretnom slučaju značajni su za formiranje glasa. Fonacioni talas čini niz ravnomernih ritmičnih vibracija, a od brzine, odnosno od broja treptaja fonacionog talasa u određenom vremenskom razmaku (sekundi), proporcionalno zavisi visina glasa – što je broj treptaja veći, glas je viši. Jačina glasa određuje se veličinom treptaja, ili amplitudom fonacionog talasa.

Glasovna problematika standardnog srpskog jezika obuhvata dva aspekta proučavanja: (1) fonetski – proučavaju se artikulaciona i akustička svojstva glasa; i (2) fonološki – proučavaju se funkcionalna, tj. komunikativna i socijalna funkcija glasa kao foneme.

Vežbanja

1. Šta je glas?
2. Čiji je glas viši – glas bebe ili glas odraslog čoveka?
3. U kojim sve položajima mogu biti usne pri artikulaciji pojedinih glasova?

5.2. ARTIKULACIONE OSOBINE GLASOVA

Videli smo da artikulaciona fonetika razvrstava sve glasove prema pokretu i položaju pojedinih (pokretnih) delova govornog aparata na vokale, sonante, plozive, frikative i afrikate. Parametri za ovakvu klasifikaciju glasova zapravo su stepen *strikture*⁴¹ (sužavanja), odnosno *aperture*⁴² (otvaranja) glasovnog trakta i način na koji se to sužavanje događa tokom produkcije određenog glasa, što određuje i hijerarhiju njihove *sonornosti*⁴³. Skala strikture sastoji se od tri stepena: potpunog zatvaranja, *konstrikcije*⁴⁴, tj. sužavanja prolaza ili samo približavanja *artikulatora*⁴⁵ (otvorene aproksimacije), što se dešava kod izgovora svih vokala i nekih sonanata, koji se zato i zovu *aproksimantima*⁴⁶.

5.2.1. Podela glasova prema prirodi strikture odnosno prema načinu tvorbe

Prema tim kriterijima svi glasovi standardnog srpskog jezika mogu se podeliti na 7 apertura (pri čemu aperture treba shvatiti kao teorijske konstrukte izvedene za potrebe klasifikacije i analize glasova). Od tih 7 apertura – vokalima srpskog jezika pripadaju prve tri, jer su vokali najsonorniji glasovi i prilikom njihovog izgovora ne dolazi do kontakta među artikulatorima te su, stoga, vokali svrstani u čiste tonove. Sonornost opada sa višim stepenom konstrikcije, a šumnost jača. Prisustvo šuma u artikulaciji glasova povezano je sa konstrikcijom. Šum je zvuk koji je proizveden vrtloženjem (turbulencijom) fonacione struje i može biti kratak (prasad), produžen (“pištanje” ili stridencija) ili se ostvaruje u kombinaciji ova dva. Prema tome, šumnost je (akustičko) obeležje opstruenata, tzv. pravih konsonanata. Iz toga proističe da se nevakali, tj. konsonanti dele na opstruente i na sonante (ili sonorante).

Vokali su raspoređeni u prve tri aperture srazmerno stepenu otvorenosti viličnog ugla, što se poklapa sa tradicionalnom klasifikacijom vokala na osnovu stepena uzdignutosti jezika prema nepcu u toku izgovora (prema tzv. vertikalnom kriteriju, čime se proizvodi specifičan akustički utisak za svaki vokal). Tako vokal [a], kao najotvoreniji i zato niski, zauzima I aperturu. Stepenu

---

⁴¹ *Striktura* = sužavanje prolaza fonacionoj struji od potpune pregrade do neznatnog smanjenja otvora.

⁴² *Apertura* = stepen otvaranja u nekom delu glasovnog trakta za izgovor određenog glasa.

⁴³ *Sonornost* = količina zvuka, zvonkost.

⁴⁴ *Konstrikcija* = suženje u glasovnom traktu.

⁴⁵ *Artikulator* = deo govornog aparata koji učestvuje u proizvodnji glasa.

⁴⁶ *Aproksimanti* = “kontinuantni bez frikcije”, tj. svi vokali i sonanti prilikom čijeg se izgovora ne prekida tok fonacione struje.

otvorenosti vokala postepeno opada i u II aperturi nalazimo srednje vokale [e] i [o], dok su III aperturu zauzeli zatvoreni, visoki [i] i [u].

Do potpune strikture, zatvaranja protoka fonacione struje dolazi kod *ploziva*⁴⁷ i zato njima pripada poslednja, VII apertura. Između vokala i ploziva, odnosno između glasova od IV i do VII aperture, u zavisnosti od stepena sonornosti, koja postepeno opada, i stepena konstrikcije odnosno tipa strikture, smešteni su sonanti (IV apertura) kojih u standardnom srpskom jeziku ima 7, ako se među njih ubroji [j], glas koji neke fonetike, zbog njegovog nestabilnog izgovora, koji je uslovljen glasovnim kontekstom, smatraju prelaznim glasom (od poluvokala do *spiranta*⁴⁸). Tradicionalno se među sonante u opisima glasovnog sistema srpskog jezika ubraja i spirant [v], a može se sresti i klasifikacija koja [j] i [v] smatra sonantnim spirantima. Ova nedoslednost u klasifikaciji glasova [j] i [v] proizlazi iz njihove specifične prirode i etimologije. Oba ova glasa po svom poreklu bila su prelazni glasovi (glajdovi ili poluvokali), tj. [ɥ] i [i̯], što se i danas odražava u njihovoj prirodi i ponašanju u sistemu iako su oba fonetski evoluirala. Tako je [ɥ] od bilabijalnog poluvokalskog glasa postao labiodentalan spirant [v] artikulaciono blizak suglasniku [f], koji se, međutim, ni u jednom govoru srpskog jezika nije potpuno integrisao u sistem opstruenata kao zvučni parnjak glasu [f]. Danas u jezičkom sistemu standardnog srpskog jezika ovaj glas funkcioniše kao paradigmatski zvučan, a sintagmatski neutralan konsonant i to je bio razlog da se ne svrsta među sonante, već u grupu strujnih suglasnika. Isto tako, u standardnom jeziku [v] i [f] imaju identična artikulaciona i akustička obeležja, a razlikuje ih jedino zvučnost. Što se tiče glasa [j], razlog što je ovde svrstan među sonante jeste činjenica da se ovaj glas u fonetskoj okolini uglavnom ostvaruje kao glajd [i̯] artikulaciono veoma blizak vokalu [i], dok se kao spirant [j] ostvaruje izuzetno retko, najčešće u inicijalnom položaju reči ili iza suglasnika (npr.: [junak], [ja]; [objediniti], [odjednom], [nadjačati] i sl.).

Među sonantima ima onih koji pripadaju aproksimantima, u srpskom jeziku to su [l, ɭ, j], pri čijem izgovoru ne dolazi do prekida protoka fonacione struje. Sonanti [l] i [ɭ]⁴⁹ nazivaju se (bi)lateralima ili bočnim suglasnicima pošto fonaciona struja teče duž bokova jezika budući da je središnji deo usne šupljine, podizanjem jezika, zatvoren. U sonante spadaju i oni glasovi kod kojih

---

⁴⁷ *Ploziv* = posebna vrsta konsonanata pri čijem izgovoru dolazi do naglog otvaranja prepreke što proizvodi karakterističan zvuk – prasak

⁴⁸ *Spirant* = sinonim za frikativ, glas proizveden sa izvesnom konstrikcijom ali sa aperturom na određenom mestu izgovora. Na primer, u standardnom srpskom jeziku glas [v] je, što se fonetske strane tiče, zapravo spirant ali se ponaša kao sonant (dakle funkcioniše, što znači da je fonološki sonant jer je istorijski postao odnosno vodi poreklo od tzv. “neslogovnog u”).

⁴⁹ [ɭ] = <lj>.

se prekida protok fonacione struje jer dolazi do kontakta između artikulatora ([m, r, n, ŋ])⁵⁰ mada konstrikcija nije tolika da bi se proizvela *frikcija*⁵¹ (ili *frikacija*). Pri izgovoru ovih glasova protok fonacionoj struji se ili naizmenično prekida i ponovo uspostavlja, kao što je slučaj sa [r] koji se naziva *apikalnim*⁵² vibrantom, jer vrh jezika sukcesivno udara o alveole i to 3 do 5 puta, u zavisnosti od toga da li je u glasovnom kontekstu u suglasničkoj ili u samoglasničkoj poziciji. Međutim, i kod [m, n, ŋ] taj se prekid dešava u usnom rezonatoru (gde dolazi do spajanja artikulatora, u čemu učestvuju ili obe usne – [m], jezik i alveole – [n] ili jezik i prednje nepce – [ŋ]), ali fonaciona struja se, tokom trajanja prepreke, usmerava u nosni rezonator i tako se ponovo uspostavlja njen protok dok se artikulatori ne razdvoje. Zbog takve artikulacije ovi glasovi se nazivaju nosnim ili nazalnim sonantima.

Frikativni (strujni ili tesnačni) suglasnici na lestvici sonornosti i stepena konstrikcije zauzimaju V aperturu. Ove glasove nazivaju još i konstriktivnim glasovima. Za frikativne glasove karakteristična prepreka je u vidu tesnaca, dakle nepotpuna, te fonaciona struja neprekinuto, u vrtlozima, struji i tare se o zidove tog tesnaca. U standardnom srpskom jeziku u ovu klasu glasova ubrajamo 7 glasova: [v : f, z : s, ž : š, - : h]. I internacionalni naziv ovih glasova otkriva njihovu osnovnu karakteristiku, prisustvo jače frikcije prouzrokovano znatnim suženjem glasovnog trakta (izuzetak je [h], čija se artikulacija odvija bez izrazite konstrikcije što ovaj glas odlikuje i slabom frikcijom pa se često, u nebrizljivoj izgovoru, redukuje). Ovaj glas, upravo zbog takvih karakteristika (zbog kojih ga neki fonetičari ubrajaju među aproksimante), a i zbog toga što u sistemu frikativa ne učestvuje u binarnoj opoziciji po zvučnosti, kao ostali članovi ove klase glasova, nestao je iz sistema većine štokavskih govora tokom XVII veka. U sistem novog književnog jezika ovaj je glas uveo Vuk Stef. Karadžić (1836). I u mnogim drugim jezicima [h] ima slične karakteristike i sudbinu. U standardnom srpskom jeziku njegov izgovor je obavezan u svim položajima u rečima i oblicima reči čija fonemska struktura sadrži fonemu /h/ i deo je ortoepske norme.

Afrikate ili sliveni glasovi posebna su vrsta konsonanata u čijem se izgovoru, na istom mestu artikulacije, ostvaruje potpuna prepreka fonacionoj struji (kao pri izgovoru ploziva), ali se ona ne otklanja naglo, već sporije, tako da se fonaciona struja probija kao kroz tesnac (kao pri izgovoru frikativa) što se akustički percipira u vidu frikcije. To su, u stvari, prekidni, *okluzivni*⁵³ glasovi kod kojih je otklanjanje konstrikcije tako modifikovano da se ostvaruje produžena

---

⁵⁰ [ŋ] = <nj>.

⁵¹ *Frikcija* = trenje koje nastaje kada fonaciona struja nailazi na ili prolazi kroz strikturu u glasovnom traktu.

⁵² *Apikalan* = koji se izgovara uz učešće vrha jezika.

⁵³ *Okluzija* = artikulacioni akt zatvaranja prolaza fonacionom talasu. *Okluziv* označava svaki glas koji se proizvodi uz stvaranje potpune pregrade (okluzije) u glasovnom traktu.

*frikacija*⁵⁴ i posle otklanjanja prepreke. Međutim, pogrešno bi bilo definisati afrikate kao glas kombinovan od okluziva i frikativa jer je u pitanju monolitna fonaciona jedinica izvedena jednim artikulacionim pokretom koji samo u svom početnom delu zauzima položaj karakterističan za okluzive, a u završnom podseća na pokret svojstven konstriktivnim glasovima. Upravo zbog toga se ovi suglasnici nazivaju još i pregradno-tesnačnim. Ovako specifična artikulacija ove klase glasova vidljiva je i u njihovoj spektralnoj slici. Ipak, na spektrogramima se jasno uočava da je trajanje afrikate uvek kraće od trajanja okluziva i frikativa od čijih se delova afrikata sastoji. Na slici 21 predstavljen je glasovni niz [ispit samo] realizovan u okviru iskaza /pred ispit samo bubam/ i glasovni niz [sestrica] realizovan u okviru iskaza /imenica sestrice predstavlja deminutiv imenice sestra/. I pored izrazite sličnosti artikulacije, razlika u trajanju je očigledna – ploviv [t] i frikativ [s] iz prvog glasovnog niza traju 251 ms, dok afrikata [c] realizovana u okviru reči /sestrica/ traje 127 ms. U standardnom srpskom jeziku takvih glasova ima pet (5): [- : c; ž : č; ž : ć]⁵⁵.

Već spomenuti glasovi iz VII aperture najzatvoreniji su glasovi u sistemu srpskog jezika. To su sledeći glasovi: [b : p; d : t; g : k]. Nazivaju se još i okluzivnim ili pregradnim glasovima ili, prema načinu otklanjanja pregrade – praskavim ili plovivima. Pri njihovom izgovoru protok fonacione struje, usled potpune pregrade, naglo se prekida tako da su ovi glasovi sa kratkim šumom (praskavim) koji se čuje posle (naglog) otklanjanja okluzije. U idealnim uslovima (što se uglavnom ostvaruje u pojedinačnom izgovaranju glasova ili u vokalskom okruženju) naglo otvaranje pregrade prati prasak ili eksplozija, pa se ovi glasovi tradicionalno i nazivaju eksplozivnim glasovima. Međutim, fonetsko okruženje obično onemogućuje kompletnu realizaciju okluzije, što podrazumeva čak tri artikulaciona momenta: (a) katastazu (artikulacioni pokret stvaranja pregrade), (b) trajanje okluzije i (c) metastazu (artikulacioni akt rastvaranja pregrade). Pošto se u govornom lancu prepliću artikulacioni pokreti glasova u kontaktu, može se dogoditi da, u zavisnosti od glasovnog okruženja, jedan od ova tri momenta izostane (npr. u reči [lopta] izostaje držanje okluzije, dok je u reči [ptica] okluzija postoji, ali početni i završni potpuno izvedeni). Takve netipične okluzije pregradnih glasova nazivaju se implozijom. Uvođenjem termina plovivni glasovi (umesto eksplozivni) objedinjene su sve govorne realizacije ovih glasova bez obzira na to da li se u određenim slučajevima izgovaraju sa eksplozijom ili sa implozijom.

Sve opstruente standardnog srpskog jezika objedinjuje ista karakteristika koja ima poseban distinktivan značaj za sve članove V, VI i VII aperture, tj. za sve frikative, afrikate i

---

⁵⁴ *Frikacija* = isto što i frikcija.

⁵⁵ [ž] = <dž>.

plozive. To je prisustvo ili odsustvo treperenja glasnih žica (*glotalnih*⁵⁶ vibracija) u njihovoj artikulaciji. To konkretno znači da se, na primer, u okviru glasova V aperture (frikativa) glasovi [z] i [s] izdvajaju kao dve posebne glasovne jedinice samo na osnovu toga što je [z] izgovoreno sa glotalnim vibracijama, a [s] bez njih. Svi ostali artikulaciono-akustički momenti, koji uslovljavaju prirodu ovih suglasnika identični su. Glasovi sa glotalnim vibracijama nazivaju se zvučnim glasovima, a glasovi bez takvih vibracija – bezvučnim. Pošto se za pokretanje glasnih žica i izazivanje glotalnih vibracija troši izgovorna energija, zvučni konsonanti se nazivaju i slabim (*tenues*), a bezvučni jakim (*fortes*) suglasnicima. U sistemu opstruenata zvučnost se pojavljuje kao razlikovno obeležje u svakoj aperturi među članovima binarne opozicije (u četvrtastim zagradaama u kojima su predstavljeni glasovi, zvučni član opozicije dat je kao prvi). Kod ploziva razvrstavanje na parnjake po zvučnosti sprovedeno je dosledno. Međutim, u V i VI aperturi (frikativi i afrikate), nasuprot binarnim formacijama [v : f; z : s; ž : š] odnosno [ǰ : č; ǰ̇ : ć] stoje dva konsonanta [h; c] koji su bezvučni i ne stupaju u binarnu opoziciju po zvučnosti na fonemskom nivou. Dok je kriterij zvučnost/bezvučnost od odlučujućeg značaja za opstruente, sonanti se (IV apertura) ponašaju prema njemu apsolutno indiferentno.

Vežbanja

1. Koji su glasovi najsonorniji?
2. Kojoj aperturi pripadaju sonanti?
3. Šta je ključno za artikulaciju frikativa?
4. Navedite zvučne afrikate.
5. Zašto termin “eksplozivni” za glasove VII aperture nije najadekvatniji?
6. Nabrojte visoke vokale.
7. Zbog čega se glas [h] gubi u nebrižljivom izgovoru?
8. Opišite razliku u tipu strikture kod bilateralnih glasova i kod frikativa.
9. Artikulacioni pokreti pri realizaciji frikativa istovetni su pojedinim artikulacionim pokretima karakterističnim za koje klase glasova?

---

⁵⁶ *Glottis* = otvor u gornjem delu larinksa između glasnih žica.

5.2.2. Podela glasova prema mestu artikulacije

Glasovi standardnog srpskog jezika klasifikuju se i na osnovu mesta artikulacije, što upotpunjuje već prikazanu klasifikaciju na 7 apertura odnosno na 3 primarne klase u koje spadaju: (1) vokali, (2) sonanti i (3) opstruenti. Mesto izgovora (lokalizacija) bitan je kriterij za klasifikaciju ne vokala: sonanata i opstruenata.

Vokali se ne mogu određivati prema mestu artikulacije, jer su sami po sebi nelokalizovani glasovi pošto u njihovom izgovoru artikulatori ne dolaze u međusobni kontakt. Vokali su, kao što je već rečeno, aproksimanti. Fonetičari vokale klasifikuju na osnovu položaja jezika u usnoj duplji, a visina jezika i njegova tzv. “zadnjost”, tj. pomeranje jezika prema zadnjem nepcu pojavljuju se u svim jezicima sveta kao diferencijalni momenti kod vokala.

Jezik se u usnoj duplji, kao što je to već rečeno, može kretati vertikalno zauzimajući visok, srednji ili nizak položaj u odnosu na nepce te u standardnom srpskom jeziku postoje tri stepena otvorenosti vokala. Tako nastaju *visoki* (zatvoreni) vokali [i, u], *srednji* [e, o] i *niski* (otvoreni) vokali. U srpskom jeziku u najotvorenijoj vokalskoj poziciji stoji samo [a], što je i inače čest slučaj u jezicima.

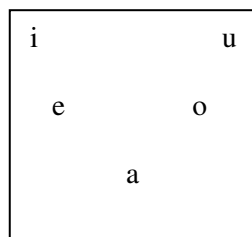
Uzdignutost jezika prema nepcu u usnoj duplji povezana je i sa njegovim položajem u odnosu na tvrdo nepce. Prilikom izgovora vokala jezik se u usnoj duplji na horizontalnoj osi pomera prema zadnjem ili je pomeren prema prednjem nepcu te se vokali na osnovu toga dele na *zadnje* (masa jezika povučena je prema velumu): [u, o], *srednje* (jezik je u srednjem položaju u odnosu na velum i prednje zube): [a] i *prednje* (jezik je pomeren prema tvrdom nepcu): [i, e]. Neki fonetičari termin “prednji vokali” ne smatraju adekvatnim jer on implicira pokretanje mase jezika napred, što nije slučaj. U tom položaju se zapravo ne aktiviraju mišići jezika pa on ostaje u položaju u kojem je i kad se ne izvodi govorna aktivnost. Telo jezika može zapravo da se diže ili ne, pokreće nazad ili ne te, prema njihovom shvatanju, primerenija klasifikacija vokala bila bi podela na zadnje i nezadnje.

U uobličavanju vokala i usne igraju važnu ulogu. One mogu da se zaoble i isture napred, kao što je to u slučaju vokala [u] i [o] i stoga ove vokale zovemo još i *labijalizovanim* vokalima. Isturanjem i zaobljavanjem usana povećava se obim usnog rezonatora. Labijalizacija u standardnom srpskom jeziku nije distinktivna, jer se vokal [u] od [i] odnosno [o] od [e] razlikuje prvenstveno po tome što su [u] i [o] zadnji, a [i] i [e] prednji vokali. Labijalizacija je ovde samo sekundarna, pratilačka karakteristika vokala, što nije slučaj sa svim jezicima (npr. u nemačkom i francuskom). Ipak, zahvaljujući labijalizaciji u našem vokalskom sistemu moguće je predvideti karakteristike vokala, a to znači da iz podatka da je neki vokal prednji – predvidljivo je da on

neće biti labijalizovan, odnosno ako je vokal zadnji, on je obavezno i labijalizovan. U artikulaciji ostala 3 naša vokala usne ostaju: indiferentne [e], ili blago razvučene [i], a kod izgovora [a] široko otvorene.

Razlike među vokalima jesu razlike u kvalitetu udružene sa razlikama u položaju jezika i usana. Međutim, i druga obaležja mogu među njima povećati broj distinkcija, što se dešava kad se vokali nađu na sintagmatskoj osi, tj. u okolini sa drugim glasovima, u slogu ili u reči. To su nazalizacija, diftongizacija i prozodijske karakteristike (akcenti i neakcentovane dužine). Nazalizacija, međutim u srpskom jeziku može biti samo individualno obeležje (fakultativna varijanta foneme), nečiji manir ili posledica devijacije u nosnoj šupljini, ali i tzv. *koartikulacije*⁵⁷ kada se vokal uz nazalni sonant izgovara nazalno, što ne utiče na razliku u značenju određene reči. Prema tome, nazalizacija je za srpski jezik nedistinktivna, što nije slučaj sa svim jezicima (npr. za poljski, francuski ili staroslovenski). Ipak, u onim jezicima u kojima postoje nazalni vokali, njihov broj je uvek manji od tzv. oralnih vokala. U pitanju je prednost jednostavnije artikulacije. Najprirodniji i najširi put fonacionoj struji su usta, a najkomplikovaniji je tamo gde se udružuju oba vazдушna puta, dve artikulacije (tj. usta i nos). Naš jezik je nasledio iz praslovenskog jezika nazalne vokale, ali ih je, uprošćavanjem vokalskog sistema, izgubio još u predistorijskom periodu razvoja. I *diftongizacija*⁵⁸ u srpskom jeziku nije *relevantna*⁵⁹ karakteristika i pojavljuje se kao dijalekatsko obeležje nekih govornika (u nekim vojvođanskim govorima dugi vokali se diftongiziraju [mieso]). Međutim postoje jezici u kojima su diftonzi deo vokalskog sistema (npr. engleski).

Uobičajeno je da se naši vokali šematski predstavljaju u vokalskom trouglu, što je varijanta dijagrama koji je predložio engleski fonetičar Danijel Džouns (Daniel Jones, 1881-1967) za tzv. kardinalne vokale:

Ortoepska norma srpskog jezika nalaže da se izgovor vokala odvija u okvirima koji je predstavljen ovim dijagramom, što znači da se otvoreniji izgovor kratkih vokala [e] i [o] ili zatvoreniji izgovor dugog [e] i [o] ili zatvoreniji odnosno pomeren ka zadnjem i labijalizovan

⁵⁷ *Koartikulacija* = simultano angažovanje više od jedne artikulacione karakteristike.

⁵⁸ *Diftongizacija* = proces kada od monoftonga postaje diftong (dvoglas, klizni vokal, glajd).

⁵⁹ *Relevantan* = bitan.

izgovor vokala [a] smatra supstandardnim, odnosno dijalekatskim i da ga treba ispravljati. U nekim regionalnim govorima sreće se i otvoren izgovor [i] i [u] i to nezavisno od kvantiteta tih vokala u reči, kao i diftongizacija dugih samoglasnika. Ovakva dijalekatska obeležja artikulacije mogu se korigovati pažljivom kontrolom artikulacije svih vokala. Isto važi i za nazalizaciju vokala koja, za razliku od navedenih supstandardnih regionalnih osobina izgovora, pripada domenu individualnih karakteristika govornika. U standardnom srpskom jeziku svi vokali imaju tzv. pun izgovor, izgovaraju se podjednako jasno u svim položajima u reči i pod svakom prozodijskom osobinom, što nije slučaj sa mnogim jezicima (npr. sa ruskim u kojem dolazi do znatnih vokalskih redukcija u zavisnosti od udaljenosti određenog vokala od akcentovanog sloga). Redukcija vokala, posebno visokih, što je odlika nekih govora, takođe je supstandardna i socijalno je obeležena kao odlika govora manje obrazovanih, te i takve govorne navike treba ispravljati.

Standardni srpski jezik sa svojih 5 vokala spada u jezike sa optimalnim brojem vokala i optimalnom distinkcijom među njima, a takvih jezika ima samo oko 20% u svetu. Međutim, to nije slučaj sa mnogim jezicima. Najmanji zabeležen (i moguć) vokalski sistem ima samo 3 člana i to su uvek [i, u, a]. Iako je teško dati ukupan broj vokala u jezicima sveta pouzdano se zna da u svakom jeziku ima uvek manje vokala nego konsonanata. Broj različitih konsonanata u jezicima u svetu kreće se oko 600. Postoje jezici koji imaju čak 100 konsonanata, a pošto mnogi mali jezici u svetu umiru, u narednih oko 100 godina može se dogoditi da nestane čak 100 suglasnika od ukupnog broja zabeleženih u jezicima sveta. Od ukupnog (aproksimativnog) broja konsonanata, čak u 98% svih jezika sreću se suglasnici [p], [t] i [k], a bar 2 od njih postoje u svim jezicima.

Standardni srpski jezik ima ukupno 25 konsonanata od kojih 7 pripadaju sonantima, a 18 opstruentima. Tradicionalni fonetski opisi glasovnog sistema srpskog jezika, kao što je već napomenuto, u sonante ubraja i [v] i u njima sistem sonanata ima 8 članova, što automatski smanjuje broj opstruenata na 17.

Pošto su konsonanti, nasuprot vokalima, definisani kao lokalizovani glasovi, potrebno je preciznije odrediti pojedine zone artikulacionog aparata koje igraju odlučujuću ulogu prilikom njihovog obrazovanja. Ako presudan značaj u izgovaranju konsonanta imaju usne, u pitanju su *usneni* ili *labijalni* glasovi. Kod nekih glasova u artikulaciji učestvuju obe usne, onda su to *dvousneni* ili *bilabijalni* glasovi: [m; b : p]. Ako se kombinuje učešće usana i zuba (donja usna se prislanja uz gornje zube) – glasovi su *usnenozubni* ili *labiodentalni* [v : f]. Kad je izgovor glasa lokalizovan na unutrašnjoj strani zuba – konsonant je *zubni* ili *dentalni* [z : s; d : t; - : c], a ako je lokalizovan na nadzubnom delu, na alveolama – glas je *nadzubni* ili *alveolarni* [r, l, n]. U nekim fonetikama i [n] je svrstano među čisto zubne glasove. Glas može biti lokalizovan i na prednjem,

tvrdom nepcu (palatum durum) gde se razlikuju dve zone izgovora: alveopalatalna (prepalatalna) [ž : š; ẓ̌ : č̣] i palatalna na kojoj se artikulišu meki glasovi [j, ʎ, ŋ; ʒ : č̣]. Na mekom nepcu, velumu obrazuju se velarni ili zadnjonepčani i tvrdi glasovi [g : k; - : h].

Ortoepska norma srpskog jezika nalaže poštovanje svih standardnih karakteristika i u izgovoru sonanata i opstruenata. Govorne navike koje imaju podlogu u regionalnom izgovoru treba ispravljati usvajajući standardnu artikulaciju glasova. U pojedinim vojvođanskim govorima, na primer, suglasnici [ž] i [š] imaju karakterističan tvrd izgovor koji se postiže naglašenijim isturanjem usana nego što je to slučaj u standardnom jeziku, čime se povećava obim prednjeg rezonatora, a pri tom se vrh jezika zabacuje energičnije unazad. Ovakvom izgovoru pridružuju se i afrikate [ẓ̌] i [č̣]. Da bi se ovaj dijalekatski izgovor suzbio, potrebno je kontrolisati ta dva karakteristična artikulaciona pokreta. Među afrikatama [ẓ̌ : ʒ̣] i [č̣ : č̣] u standardnom izgovoru postoji suprotstavljanje po odnosu mekoća – tvrđina izgovora. U nekim regionalnim govorima ova opozicija je neutralisana tako da pojedinci, koji potiču sa takvog dijalekatskog terena, ne razlikuju u izgovoru ova dva tipa afrikata. Ovo nerazlikovanje spada u najupadljivije fonetske nepravilnosti prema ortoepskoj normi. Da bi se ono uklonilo, potrebno je tačno uočiti, opisati i istaći razliku u karakterističnim artikulacionim pokretima. Kod standardnog izgovora [ẓ̌] i [č̣] – usne su zaobljene i isturene, vrh jezika uzdignut; a kod [ʒ̣] i [č̣] – usne su malo razvučene, vrh jezika za donjim zubima, prednji i srednji deo jezika jače koncentrisan u prednjem delu usne duplje. I sonant [l] u određenim regionima (zapadnim i jugozapadnim, ijekavskim) srpskog dijalekatskog prostora ima nestandardan, tvrd izgovor, posebno ispred vokala zadnjeg reda ili ispred konsonanata, ali i u finalnoj poziciji. Za razliku od standardnog [l], koje se izgovara na taj način što se vrh jezika naslanja na alveole, a zadnji deo jezika se izdiže, velarno [ɫ] ima promenjeno mesto izgovora jer je jezik zabačen prema prednjem nepcu i širom površinom naslonjen na nepce. Pravilnom kontrolom artikulacionih pokreta mora se ispravljati ovakvo regionalno, supstandardno obeležje izgovora ovog sonanta. Supstandardan izgovor može biti i individualno obeležje pojedinca (fakultativna varijanta foneme), neuslovljeno regionalnim karakteristikama jezika. Najčešće je to izgovor sonanta [r], koji se umesto kao vibrant izgovara kao uvularan glas, sličan francuskom [ʀ], o čemu je već bilo reči.

Svi glasovi standardnog srpskog jezika mogu se predstaviti u tabeli u koju su uključeni osnovni parametri za njihovu klasifikaciju. To su: (a) stepen strikture (sužavanja), odnosno aperture (otvaranja) glasovnog trakta i način na koji se to sužavanje događa tokom produkcije

određenog glasa što određuje i hijerarhiju njihove *sonornosti*⁶⁰ (ovim je pokrivena i tradicionalna klasifikacija po načinu artikulacije); i (b) mesto artikulacije, odnosno lokalizacija, što za vokale važi samo uslovno. Vertikalno u tabeli predstavljeni su glasovi razvrstani u 7 apertura, a horizontalno – prema mestu izgovora izdvojene su sledeće lokalizacije bitne za artikulaciju glasova: (1) labijalna (u okviru čega je izvršena uža podela na bilabijalne i labiodentalne), (2) dentalna, (3) alveolarna, (4) palatalna (u okviru čega je izvršena podela na alveopalatalne i palatalne), (5) srednjonepčana (artikulacija iza tvrdog nepca) i (6) velarna (zadnjonepčana):

---

⁶⁰ *Sonornost* = zvonkost, ukupna glasnoća nekog glasa u poređenju s drugim glasovima iste vrste, trajanja i naglaska.

Tabelarni prikaz artikulacionih osobina glasova

Lokalizacija	Labijalna		Dentalna	Alveolarna	Palatalna		Srednjonepčana	Velarna
	bilab.	labioden.			alveopal.	palatalna		
I							[a]	
II						[e]		[o]
III						[i]		[u]
IV	[m]			[r], [l], [n]		[ʎ], [ń], [j]		
V		[v] : [f]	[z] : [s]		[ž] : [š]			[ŋ] ⁶¹
VI			[ʒ] ⁶² : [c]		[ž] : [č]	[ǰ] : [é]		[ɣ] ⁶³ : [h]
VII	[b] : [p]		[d] : [t]					[k] : [g]

⁶¹ [ŋ] = alofon, velarno /n/ ispred velarnih glasova: tipa /anka/, /sanke/...

⁶² [ɣ] = zvučni alofon od /h/ (u sandhiju, ispred zvučnih suglasnika).

⁶³ [ʒ] = zvučni alofon od /c/ (u sandhiju, ispred zvučnih suglasnika).

O glasovima koji su obeleženi nadrednim brojevima više će biti reči u komentarisanoj Tabeli sa akustičkim osobinama glasova.

U vezi sa ovom Tabelom trebalo bi malo detaljnije objasniti prirodu glasa [j], o kojem je već nešto rečeno u prethodnim poglavljima. Glas [j] najtipičniji je meki glas našeg jezika. Glavno mesto njegove artikulacije jeste ispod prednjeg tvrdog nepca (palatalna artikulacija). Pri njegovom izgovoru jezik se namešta kao za izgovor vokala [i], bokovi jezika su uzdignuti, a u sredini je napravljen žleb dok je vrh jezika prislonjen uz donje sekutiće. Fonaciona struja se relativno lako probija kroz prostor rezonatora koji je određen ovakvim položajem jezika. U fonetskom pogledu [j] je u stvari neslogovna varijanta vokala [i]. Ovaj glas je veoma nestabilne i promenljive artikulacije i, u zavisnosti od glasovne okoline, može imati i osobine pravog vokala, i to [i] s obzirom na veliku artikulacionu sličnost sa ovim vokalom. Ova dva glasa razlikuju se jedino u tome što je kod [i] prolaz fonacionoj struji širi i što nema dodira vrha jezika sa donjim zubima pa [i] nije lokalizovan. Ako je, međutim, otvor (žleb) uži, protok struje je jači i brži i onda se [j] realizuje kao spirant. Da li će se [j] realizovati kao vokal, kao poluvokal ili kao spirant, ili se uopšte neće ostvariti, određuje fonetsko okruženje u kojem se ovaj glas nađe na sintagmatskoj osi ([ja], [odjednom]; [moj], [moji]; [jaje], [čii], [istoriski], i sl.). Osim u inicijalnom položaju i iza suglasnika, gde se /j/ ostvaruje kao spirant [j], u svim ostalim pozicijama ovaj glas se u različitim stepenima redukuje pa je često teško identifikovati šta se čuje kao realizacija foneme /j/, a dosledan izgovor ovog glasa čuje se samo u posebno razgovetnom, usporenom i scenskom govoru. Između dvaju samoglasnika, od kojih je barem jedan [i] ili [e], fonema /j/ realizuje se kao poluvokal [i]. Neizgovaranje [j] u navedenim pozicijama ne znači i njegovo neregistrovanje u pisanju. Naprotiv. Kao najmekši glas u sistemu, [j] se, po principu disimilacije, redukovalo iza ostalih isto tako mekih suglasnika (/pomoću/←/pomoćju/; /noću/ ←/noćju/; /čažu/←/čažju/ te kao test za mekoću suglasnika može biti pokušaj da se izgovori sekvenca meki suglasnik – [l], [n], [ž] [ć] + [j].

U I–III aperturi slobodan je protok fonacione struje; u IV aperturi fonaciona struja takođe ima slobodan protok, ali u artikulaciji tih glasova postoji i prepreka koja se može, kao što je već rečeno, ostvarivati sukcesivno (kao kod [r]) ili simultano sa protokom fonacione struje, kao kod [l] i [lj] odnosno kod [m], [n], [ń] kod kojih se deo fonacione struje usmerava kroz nos dok istovremeno postoji prepreka na usnama, alveolama odnosno na nepcu.

Vežbanja

1. Zašto su vokali nelokalizovani glasovi?

2. Navedite labijalizovane vokale. Zašto labijalizacija u standardnom srpskom jeziku nije distinktivna?
3. Zaokružite alveopalatalne glasove:
  - (a) [ǰ],
  - (b) [ž],
  - (c) [ć],
  - (d) [ž].
4. Koje je zajedničko obeležje za glasove [v] i [f]?
5. Šta mogu biti uzroci nazalnog izgovora vokala u standardnom srpskom jeziku?
6. Po čemu se razlikuju artikulacioni pokreti pri izgovoru glasova [ž] i [ǰ]?
7. Nabrojte alofone foneme /j/.
8. Navedite visoke vokale.
9. Koji je visoki vokal prednjeg reda?
10. Šta je specifično za artikulaciju frikativa?
11. U kojim se aperturama nalaze opstruenti?
12. Kako se nazivaju glasovi iz VI aperture i šta je karakteristično za njihovu artikulaciju?
13. Navedite zvučne plozive.
14. Navedite bezzvučne frikative.
15. Navedite palatalne sonante.
16. Utvrdite koji glasovi nedostaju u ponuđenim rečima:

<p>ma__ (a)__(b)__(c)a</p> <p>(a) velarni zvučni ploziv</p> <p>(b) visoki vokal prednjeg reda</p> <p>(c) palatalni prelazni glas</p>	<p>ma__ (a)__(b)__(c)a</p> <p>(a) vibrant</p> <p>(b) visoki vokal prednjeg reda</p> <p>(c) alveolarni nazal</p>
<p>ma__ (a)__(b)__(c)a</p> <p>(a) dentalni bezzvučni ploziv</p> <p>(b) visoki vokal prednjeg reda</p> <p>(c) dentalna afrikata</p>	<p>ma__ (a)__(b)__(c)a</p> <p>(a) alveolarni lateral</p> <p>(b) srednji vokal prednjeg reda</p> <p>(c) alveolarni nazal</p>
<p>ma__ (a)__(b)__(c)a</p> <p>(a) velarni bezzvučni ploziv</p> <p>(b) srednji vokal prednjeg reda</p>	<p>mi__ (a)__(b)__(c)__(d)a</p> <p>(a) alveolarni nazal</p> <p>(b) palatalna zvučna afrikata</p>

(c) dentalni bezvučni ploziv

(c) visoki vokal zadnjeg reda

(d) alveopalatni bezvučni frikativ

mu__ (a)__(b)__(c)la

__(a)__(b)__(c)__(d)ma

(a) alveopalatalni bezvučni frikativ

(a) labiodentalni bezvučni frikativ

(b) bilabijalni nazal

(b) srednji vokal zadnjeg reda

(c) visoki vokal zadnjeg reda

(c) alveolarni nazal

(d) srednji vokal prednjeg reda

6. AKUSTIČKE OSOBINE GLASOVA

Da bi se shvatili komplikovani procesi koji prate govorni akt od njegovog nastajanja u jednom govornom subjektu do njegovog prijema i *dekodiranja*⁶⁴ u drugom govornom subjektu, potrebno je razgraničiti 6 povezanih nivoa. To su psihološki i jezički fenomeni u govornom subjektu pre nego što počne govoriti i dok govori, što se ne izdvaja kao poseban nivo i što je preduslov svake jezičke aktivnosti; (1) fiziološki proces u govornim organima – artikulacija govora; (2) zvučni talasi, tj. akustički *stimulusi*⁶⁵ koje govorni organi proizvode (ljudski govor kao fiziološka stvarnost koja zanima i akustiku); (3) fiziologija percepcije glasova u uhu (reagovanje slušnih organa na tzv. auditivne podatke); (4) percepcija u psihološkom smislu; (5) komunikativne, estetske i druge funkcije govora. Neki lingvisti spajaju 4. i 5. nivo.

U želji da dekodira poruku slušalac/primalac izvlači DO iz perceptibilnih podataka. Oni su najviši nivo u petostepenoj, odnosno četvorostepenoj hijerarhijskoj skali koja je uslovljena osobinama zvučne materije. Na vrhu stoji jezik kao perceptibilni sistem. Slušalac nema od svih nivoa jednake koristi. Od prvog, artikulacionog, ima malu pomoć jer može samo, i to ne uvek, videti kako govorni subjekt, pošiljalac poruke, pomiče usne. Akustički, drugi nivo, najvažniji je za običnog primaoca koji nije jezički stručnjak i taj se nivo danas može adekvatno i precizno izučavati. Treći nivo je relativno najslabije istražen, a četvrti i peti nivo predmet su velikog broja teorijskih modela lingvističkih i drugih interdisciplinarnih istraživanja i rezultati takvih istraživanja unapređuju saznanja o ostalim nivoima.

Svaki idući nivo, od nižeg naviše, zavisi od prethodnog i obrnut smer nije moguć. Ne može se iz narednog nivoa zaključiti kakav je prethodni i u nižim nivoima ima pojedinosti koje su irelevantne za više nivoe.

⁶⁴ *Dekodiranje* = dešifrovanja poruke.

⁶⁵ *Stimulus* = stanje verbalnog akta koje prethodi reakciji govornika; poticaj.

Pokazalo se da ne postoji potpuno podudaranje između artikulacionih pokreta govornih organa i njihovih akustičkih efekata odnosno, isti akustički efekti (tj. njihova percepcija) mogu se postići raznim artikulacionim sredstvima (npr. sintetizovan govor). Jedinstvo glasa najbolje je vidljivo u njegovoj akustičkoj strukturi pa i akustički kriteriji postaju najvažniji u funkcionalnoj fonološkoj analizi. Ona se bavi faktorima koji dopuštaju da čovek percipira i identifikuje glas kao distinktivnu jedinicu koja se raščlanjuje na distinktivna obeležja. Skupovi tih DO tvore foneme. Jakobsonova binarna teorija, na kojoj se zasniva i teorija DO i o kojoj je ranije bilo reči, predstavlja koncept o *binarnosti*⁶⁶ pa se i fonema može definisati u odnosu na prisustvo ili odsustvo određenih DO po principu binarnih opozicija. Metod dvojnog izbora leži, kao što misle pristalice binarne teorije, u prirodi jezika.

Za tvorbu i izgovor svakog glasa podjednako su važne sve njegove artikulacione, ali i akustičke osobine. Skup artikulacionih i akustičkih osobina svakog glasa određuje njegovo mesto u ukupnom sistemu glasova jednog jezika. Zaslugom eksperimentalne fonetike omogućen je detaljan opis svih tih karakteristika i to je polazna tačka i osnova fonologije glasa. Tek dobrim poznavanjem inventara artikulacionih i akustičkih osobina glasova može se sprovesti odgovarajući izbor onih osobina koje su distinktivne i koje se zapravo iskorišćuju u procesu komunikacije. Akustička fonetika, uz pomoć instrumentalnih tehnika, elektronike, ali i fizike i matematike, omogućuje fonetičarima da vrše precizne akustičke analize govora i njegovih segmenata i daju o njima jasne i objektivne podatke, gotovo fizičke činjenice.

Akustičke osobine glasova koje se analiziraju u akustičkoj fonetici tiču se tona ili amplitude, a u fonologiji – opozicije tipa: vokalnost ~ nevokalnost, šumnost ~ nešumnost, i sl. Spisak akustičkih karakteristika glasova može biti veoma dug, ali nisu sve podjednako bitne za njegovo funkcionisanje u sistemu te se, obično, taj spisak u fonološkim opisima svodi na ona obeležja glasova koja su u nekom sistemu razlikovna. Međutim, i broj takvih distinktivnih obeležja varira u novijim opisima našeg fonološkog sistema.

Princip fonološke opozicije bio je fundamentalni princip praške (strukturalne) fonološke škole zasnovan na binarnoj opoziciji parova fonema čiji se članovi međusobno razlikuju u jednom DO koje je prisutno kod jednog, a odsutno kod drugog člana para. Za fonologiju glasa, međutim, pored akustičkih bitna su i artikulaciona obeležja tako da savremene fonološke teorije u spisak razlikovnih karakteristika fonema uključuju i jedne i druge. Savremene teorije generativne fonologije prihvatile su Jakobsonovo shvatanje da distinktivna obeležja ne služe samo za klasifikaciju segmenata (fonema) već da su ona blokovi od kojih je sačinjen govor.

---

⁶⁶ *Binarnost* = princip izbora između dve mogućnosti, binarni izbori.

Kao što je već rečeno, u Praškoj fonološkoj školi, pre svega u učenju Trubeckog, foneme se definišu kao snopovi distinktivnih obeležja (npr. /d/ je [+ dental], [+ ploziv], [+ zvučan]). U fonološkim teorijama 50-ih godina XX veka u Americi, u radovima Romana Jakobsona i Morisa Halea (Morris Halle), distinktivna obeležja zasnovana su na akustičkim kriterijima koja se mogu čitati iz spektrograma. Postoje tri vrste takvih distinktivnih obeležja: (1) obeležja sonornosti, koja uključuju opozicije tipa: vokalnost ~ nevokalnost, konsonantnost ~ nekonsanantnost, nazalnost ~ oralnost, kompaktnost ~ difuznost, prekidnost ~ kontinuiranost, stridentnost ~ blagost, zatisnutost⁶⁷ ~ nezatisnutost; (2) obeležja protenzije⁶⁸, koja uključuju opoziciju tipa napetost ~ nenapetost; (3) obeležja tonalnosti sa opozicijama tipa: gravisnost ~ akutnost, bemolnost ~ nelabijalizovanost; povišenost ~ nepovišenost.

Kasnije, u teorijama generativne fonologije Čomskog i Halea ove karakteristike široko su modifikovane i klasifikovane u kategorije tipa: (1) obeležja glavnih klasa koja se odnose na obeležja tipa sonorant ~ nesonorant, vokalski; (2) Jakobsonova binarna opozicija gravisnosti ~ akutnosti modifikovana uvođenjem distinktivnih obeležja koja zavise od oblika usne duplje i mesta artikulacije povezano sa obeležjima tipa koronalan ~ nekoronalan, prednji ~ neprednji, itd.; (3) obeležja načina artikulacije kao što su kontinuant ~ nekontinuant, napet ~ nenapet; (4) obeležja izvora zvuka kao što su zvučnost ~ bezzvučnost, stridentnost ~ blagost i (5) prozodijska obeležja kao što su naglasak, ton, itd.

U ovom priručniku spisak akustičkih svojstava glasova standardnog srpskog jezika sveden je na 10 (deset) na osnovu kojih se foneme međusobno razlikuju. To su: vokalnost, šumnost, nazalnost, kontinuiranost, kompaktnost, difuznost, stridentnost, gravisnost, napetost i zvučnost.

(1) *Vokalnost* (lat. *vocalis* = glasan, zvučan) – jedna od osnovnih karakteristika glasovnog sistema na osnovu koje su glasovi podeljeni na dve kategorije, tj. na one koji tu osobinu imaju (vokali) i na one koji je nemaju (sonanti i opstruenti), i jedna od bazičnih opozicija u teoriji distinktivnih obeležja zasnovana na analizi spektrograma. Sam termin ukazuje na prisustvo bar dva jasno određena formanta u spektralnoj analizi glasa. U artikulacionom smislu, vokalnost podrazumeva postojanje glotalnih vibracija, ali bez interferencije sa fonacionom strujom iznad glotisa, dok pojam nevokalnost ukazuje na interferenciju sa vazdušnom strujom u glasovnom traktu iznad glotisa. Ovu osobinu imaju, naravno, vokali, a od sonanata [r] kada se nađe poziciono u slogotvornoj funkciji i tada postaje vokalno [r̥] (npr. u [pr̥st]).

---

⁶⁷ *Zatisnutost* = (engl. checked) osobina konsonanata koji se definišu, artikulaciono i akustički, kao glasovi proizvedeni uz prateću glotalnu aktivnost sa brzim oslobađanjem energije u kratkom intervalu.

⁶⁸ *Protenzija* = ispruženost, protegnutost.

(2) *Šumnost* je, takođe, jedna od osnovnih obeležja glasovnog sistema na osnovu koje se svi glasovi dele na dve grupe: na šumove i one koji to nisu (vokali i sonanti). I ona je jedna od bazičnih opozicija u fonologiji distinktivnih obeležja zasnovanoj na spektralnoj analizi glasa. Prisustvo šuma (*frikcije*) u artikulaciji glasa jeste osnovna akustička karakteristika opstruenata. Njegova spektralna slika zavisi od načina na koji nastaje taj šum odnosno šum zavisi od vrste prepreke na koju nailazi fonaciona struja.

(3) *Nazalnost* (lat. *nasus* = nos) je svojstvo glasova pri čijoj artikulaciji fonaciona struja prolazi i kroz nosnu duplju, što se postiže spuštanjem mekog nepca i resice čime se usni rezonator dopunjuje nosnim. Nazalnost je jedna od bazičnih distinkcija u fonologiji DO zasnovana na spektralnoj analizi. Na nazalnost ukazuje prisustvo nazalnog formanta, a zaprećenje oralnog. Nazalni glasovi su: [m], [n] i [ŋ].

(4) *Kontinuiranost* (lat. *continuo* = bez prekida) je obeležje koje se tiče načina artikulacije i odnosi se na sve glasove koji u svom trajanju nemaju nagli prekid što je uslovljeno slobodnim protokom fonacione struje odnosno odsustvom naglog otvaranja ili zatvaranja strikture. Kod nekontinuiranih glasova, međutim, protok fonacione struje blokiran je preprekom pa akustička slika prekidnih glasova pokazuje tipične zone praznine, nagle prekide i promene dok kod kontinuanata fonacija teče neprekidno i prelazi su postepeni. Kontinuirani ili neprekidni glasovi su svi vokali i svi frikativi, a od sonanata to su [l], [ʎ] i [j].

(5) *Kompaktnost* (lat. *compactus* = zbijen) označava višu koncentraciju energije u relativno uskom centralnom delu spektra. I kompaktnost je jedna od osnovnih karakteristika u fonologiji distinktivnih obeležja zasnovanih na analizi zvučnog spektra. U artikulacionom pogledu, opozicija po kompaktnosti ukazuje na vezu između oblika i veličine rezonatora iza i ispred strikture. Usna duplja je podeljena na dva dela: manji, prednji u kojem se artikulišu nekompaktni (difuzni) glasovi i veći, zadnji u kojem se artikulišu kompaktni glasovi. U artikulaciji kompaktnih glasova jezik učestvuje svojim leđima, a mesto izgovora je nepčano. Prema tome, kompaktni su prednjonepčani i zadnjonepčani suglasnici, a od vokala jedino [a].

(6) *Difuznost* (lat. *difundere* = raspršiti, raširiti) se nalazi u opoziciji sa kompaktnošću te se isključuje kod pravih konsonanata i u spektralnoj analizi pojavljuje se kao raspršenost energije zvuka (niža koncentracija energije), pri čemu je on grupisan u vrlo visokim i vrlo niskim frekvencijama. Artikulaciono – ovu osobinu imaju glasovi koji su lokalizovani u prednjem, užem delu usne duplje. Od konsonanata to su usneni, zubni i alveolarni, a od vokala – visoki vokali [i] i [u]. Iz ovog proističe da su srednji vokali [e] i [o] i nedifuzni i nekompaktni tako da se difuznost, zbog osobina vokalskog sistema, uključuje u spisak kao posebno obeležje.

(7) *Stridentnost* (lat. *stridere* = pištati) kao jedno od osnovnih karakteristika u fonološkoj teoriji distinktivnih obeležja i u opoziciji je sa nestridentnošću, a vezuje se za one glasove u čijem se spektru ogleda veća neujednačenost ili veći intenzitet energije sa predominantnom visokom frekvencijom. Takva slika proizvod je postojanja srazmerno jake i relativno uske konstrikcije sa grubim ivicama prepreke pa se fonaciona struja većom brzinom i većom koncentracijom probija kroz kanal proizvedeći jači i duži šum. Kod nestridentnih glasova, naprotiv, ivice prepreke su glatke. U standardnom srpskom jeziku stridentni glasovi su svi frikativi, osim [h] i afrikate [c], [ž] i [č].

(8) *Gravisnost* (lat. *gravis* = dubok, taman, nizak) takođe spada u jednu od karakteristika u fonologiji distinktivnih obeležja baziranoj na analizi spektrograma. Obeležje gravisnosti ukazuje na postojanje dominantne niske frekvencije u spektru određenog glasa koja je kod takozvanih akutnih (lat. *acutus* = šiljast, oštar) glasova visoka. U artikulacionom pogledu gravisnost ~ akutnost ukazuje na opoziciju periferni ~ medijalni. Gravisni glasovi obrazuju se na periferiji govornog trakta dok su akutni medijalni. Prema tome, gravisni glasovi su usnjeni i velarni konsonanti, a od vokala gravisni su labijalizovani samoglasnici [u] i [o]. Akutni glasovi su svi zubni, alveolarni i prednjonepčani, a od vokala [i] i [e]. Vokal [a] nije ni gravisan ni akutan i po tome se razlikuje od [o] koje je gravisno i samim tim i neakutno. Međutim, akutnost je *redundantno*⁶⁹ obeležje vokala [a], jer se ovaj glas već razlikuje od gravisnog [o] i akutnog [e] po osobini kompaktnosti, koju [a] ima, a [o] i [e] nemaju.

(9) *Napetost* je, takođe, jedno od osnovnih karakteristika u teoriji distinktivnih obeležja zasnovanoj na spektralnoj analizi glasa. Napeti glasovi tradicionalno se nazivaju i jakim glasovima. Izgovaraju se uz veliku mišićnu napetost jezika, a u artikulaciji mogu učestvovati i zidovi glasovnog trakta. Sa akustičkog stanovišta kod njih je na spektru evidentno oštro i jasno područje rezonancije, za razliku od nenapetih (slabih) glasova kod kojih područje rezonancije nije jasno definisano. Napeti glasovi imaju veću količinu energije zvuka koja se registruje kao veće i duže rasprostiranje na zvučnom spektru. U standardnom srpskom jeziku u napete glasove spadaju bezvučni opstruenti, sonanti [l], [n] i vokalno [r], i visoki vokali [i] i [u].

(10) *Zvučnost* je osnovno obeležje fonologije distinktivnih obeležja koje, sa stanovišta artikulacije, podrazumeva vibracije glasovnih žica (glotalne vibracije), a sa stanovišta spektralne analize, ono ukazuje na prisustvo periodičnih vibracija niske frekvencije u larinksu. Obeležje bezvučnosti označava nepostojanje takvih vibracija, jer u artikulaciji bezvučnih glasova izostaju glotalne vibracije. U artikulaciono-akustičkom pogledu glasovi se ostvaruju kao zvučni i kao

---

⁶⁹ *Redundantan* = sporedan, nepotreban; neko obeležje je redundantno ako njegovo prisustvo nije neophodno za identifikaciju određene (glasovne) jedinice.

vokali i sonanti. Vokali i sonanti su u pogledu ovog obeležja neutralni odnosno oni su redundantno zvučni. Kod opstruenata, međutim, zvučnost se pojavljuje kao distinktivna osobina i, sa izuzetkom [h] i [c], o čemu je već bilo reči, svi ostali opstruenti u svakoj od glavnih klasa (V, VI i VII apertura) stupaju u binarne opozicije obrazujući parove po zvučnosti od kojih jedan ima, a drugi nema tu osobinu.

TABELA AKUSTIČKIH KARAKTERISTIKA GLASOVA

DO	b	p	d	t	g	k	ʒ	c	ž	č	ǰ	ć	v	f	z	s
V	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Š	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
N	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kt	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+
K	-	-	-	-	+	+	-	-	+	+	+	+	-	-	-	-
D	+	+	+	+	-	-	+	+	-	-	-	-	+	+	+	+
S	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	-	-	+	+	+	+
G	+	+	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-	+	+	-	-
Np	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+
Z	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-

U prvoj i poslednjoj koloni (na ovoj i na sledećoj stranici) levo tj. desno, velika slova označavaju inicijalna slova naziva za DO data redosledom kojim su i definisana u tekstu. U prvom gornjem redu predstavljeni su glasovi, a znaci + i - obeležavaju prisustvo ili odsustvo određenog obeležja u glasu. I u Tabelu akustičkih karakteristika glasova, kao što je slučaj i sa Tabelom artikulacionih osobina glasova, uključeni su i tipični alofoni [ʒ], [ɲ] i [ɣ], ali i [ʁ] o čemu će više reči biti u poglavlju o inventaru fonema i njihovim DO.

ž	š	γ	h	m	r	l	n	ŋ	ļ	ń	j	i	e	a	o	u	ŗ	DO
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	V
+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Š
-	-	-	-	+	-	-	+	+	-	+	-	-	-	-	-	-	-	N
+	+	+	+	-	-	+	-	-	+	-	+	+	+	+	+	+	-	Kt
+	+	+	+	-	-	-	-	+	+	+	+	-	-	+	-	-	-	K
-	-	-	-	+	+	+	+	-	-	-	-	+	-	-	-	+	+	D
+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	S
-	-	+	+	+	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	+	+	-	G
-	+	-	+	-	-	-	-	-	+	+	-	+	-	-	-	+	+	Np
+	-	+	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	Z

U Tabeli su prikazani glasovi standardnog jezika kao tipične realizacije fonema, ali i 3 najizrazitija alofona koja se pojavljuju u komplementarnoj distribuciji sa osnovnim fonemama (up., takođe, Tabelu sa artikulacionim osobinama glasova). To je alofon [ɲ], o kojem je već bilo ranije reč i koji predstavlja velarni izgovor foneme /n/ (u okviru jedne reči: [saɲke] ili kao sandhi promene u povezanom govoru: [oɲ grabi]). Druga dva alofona predstavljaju zvučne realizacije foneme /c/: [ʒ] i foneme /h/: [ɣ]. Distribucija ovih alofona ograničena je na sandhi ([lovaʒ=ga ulovio] ili [odmaɣ=bi došla]. Alofon [ʒ] može se, međutim, realizovati i na morfemskoj granici, ali i na granici dveju reči kada u kontakt dođu dva zvučna suglasnika, jedan ploziv, a drugi frikativ, čiji se izgovor ostvaruje kao monolitna artikulacija afrikate: <pred zimu> → [preʒ:imu] ili <odzvoniti> → [oʒ:voniti], dakle, u istim onim situacijama u kojima se izgovara i [c]: <od sutra> [oc:utra]; <prut se slomio> → [pruc:e slomio]; <predsednik> → [prec:ednik], i sl. samo što je zvučnost okoline promenjena. Alofon [c] i [ʒ] u ovakvim slučajevima imaju malo produžen izgovor, sličan geminaciji, što se predstavlja pomoću dvotačke iza znaka [c:], [ʒ:], što je posledica postojanja morfemske granice.

Promenom artikulacionih (i akustičkih) svojstava glasa [v] u istorijskom razvoju fonološkog sistema srpskog jezika, koji je od bilabijalnog poluvokala [ʋ] (ponekad se to predstavlja i kao [w]) postao labiodentalni spirant, što je promenilo i njegovo mesto u sistemu glasova, uključivanjem frikativne foneme /f/ u sistem, prvenstveno preko reči koje su ušle iz turskog, ali i iz nemačkog, francuskog, engleskog i dr. jezika, formiran je fonemski par, tj. binarna opozicija u kojoj /v/ ima [+ zvučnost], a /f/ [- zvučnost]. Međutim, na sintagmatskoj ravni ovaj se glas [v] ponaša kao sonant, što znači da je neutralan u pogledu osobine zvučnosti, odnosno ne uslovljava promenu te osobine kod bezzvučnog suglasnika ispred sebe ([svi], [stvar], i sl.), o čemu će više biti reči u poglavlju o glasovnim alternacijama.

Kao što u sistemu našeg i drugih slovenskih jezika nije postojalo [f] pre nego što je u rečnik ovih jezika ušla dovoljna količina leksike sa ovim glasom u svim pozicijama u reči (malobrojne onomatopeje tipa fijukati, frktati i sl. nisu mogle uključiti ovaj glas u sistem), tako je bilo i sa suglasnikom [ʒ]. Nasledeni sistem afrikata nije imao ovaj suglasnik ni kao alofon ni kao fonemu. Afrikata [č], prema tome, nije obrazovala binarnu opoziciju po zvučnosti. Današnji par [ʒ : č] uspostavljen je, takođe, posredstvom pozajmljenica (iz turskog, engleskog, i sl.) mada je u

sistemu alofona već postojala zvučna poziciona varijanta foneme /č/ ([svedožba] ← /svedoč–ba/ i sl.).⁷⁰

Vežbanja

1. Navedite 10 akustičkih svojstava glasova standardnog srpskog jezika na osnovu kojih se međusobno razlikuju foneme.
2. Šta mislite, zašto fonema /h/ ima obeležje [– stridentnost]?
3. Navedite minimalne parove po zvučnosti u glasovnom sistemu standardnog srpskog jezika.
4. Koje su akustičke, a koje artikulacione karakteristike stridentnih glasova?
5. Da li je kompaktni vokal gravisan ili akutan?
6. Zašto [ž] spada u stridentne glasove?

7. SISTEM FONEMA STANDARDNOG SRPSKOG JEZIKA I NJIHOVA RELEVANTNA DO

Kao što smo videli iz prethodnih poglavlja, glasovi se mogu proučavati i sa stanovišta njihove artikulacije i akustičkih svojstava. Sada je potrebno objasniti i kako se ti glasovi upotrebljavaju i kako su uključeni u sam sistem jezika, jer govornici, učesnici u komunikaciji, ne reaguju zapravo na same fizičke signale pošto je odavno poznato da izgovor varira od govornika od govornika. Poznato je i da isti govornik nikad dva puta nije u stanju na isti način ponoviti odnosno realizovati svoju govornu aktivnost jer oblik fizičkih signala zavisi od mnogih ekstralingvističkih činilaca (koji mogu biti i subjektivne i objektivne prirode). Ipak, i pored ovakvih bezbrojnih varijacija u izgovoru (glasova), mi smo sposobni da tačno prepoznamo i interpretiramo sve glasove u datom jeziku.

U određivanju relevantnih fonoloških elemenata za svaki jezik u obzir se uzimaju dva kriterija: (1) sličnost artikulacije i (2) odnos između relevantnih elemenata. Kao rezultat rada poljskog lingviste Boduena de Kurtenea (Baudouin de Courtenay, 1845-1929) i njegovog učenika Mikolaja Kruševskog (Mikolaj Kruszewski, 1851-1887) razvijeni su principi za identifikovanje takvih elemenata, kasnije poznatih kao foneme.

Kao što je već spomenuto, definicija foneme veoma je varirala u zavisnosti od stanovišta sa kojeg je posmatrana. Neki lingvisti su ih shvatali kao psihološke, a drugi kao fizičke entitete.

---

⁷⁰ Današnji par afrikata [ž] : [ć] takođe nije nasleđen iz zajedničkog slovenskog jezičkog pretka već su se ove foneme razvile tokom istorije srpskohrvatskog jezika.

Najrasprostranjenija definicija jeste ona koja fonemu posmatra kao klasu fonetski sličnih glasova (alofona) koji se nalaze u komplementarnoj distribuciji u određenom jeziku. Iz takvog shvatanja foneme proističe i preciznija definicija da je fonema skup distinktivnih obeležja i čovek u govornoj praksi zapravo raspoznaje fonemske vrednosti automatskom (podsvesnom) selekcijom relevantnih akustičkih efekata od irelevantnih na osnovu kriterija koji su usvojeni, naučeni zajedno sa jezikom. Čovek podsvesno vrši selekciju bitnog od nebitnog u govornom signalu, a ti kriteriji – šta je bitno, a šta nebitno, specifični su za svaki jezik i to su zapravo one karakteristike svakog glasa koje nazivamo njegovim distinktivnim obeležjima. Spisak tih razlikovnih obeležja specifičan je za svaki jezik, ali i za svaku fonemu u određenom jeziku i on se izvodi iz spiska fonoloških (akustičkih i artikulacionih) obeležja.

Na osnovu Tabele u kojoj su izložena fonološka obeležja karakteristična za srpski jezik, u daljoj analizi izdvajaju se ona koja su razlikovna za svaki pojedinačni glas odnosno fonemu, koja je, kao što smo videli, i definisana kao skup tih distinktivnih obeležja. Uvidom u tabelu može se zaključiti da se pojedini glasovi međusobno razlikuju samo na osnovu jednog obeležja. Takvi glasovi čine *minimalne parove*⁷¹ koji su u binarnoj opoziciji jedan prema drugom, kao što je to slučaj sa [p] i [b]. Na primer u glasovnom lancu [pora] i [bora] kada, raščlanivši na segmente [p]+[o]+[r]+[a] i [b]+[o]+[r]+[a], izdvojimo prve segmente [p] i [b], dobijamo u oba slučaja [_ora] – sekvence identičnih glasova. Prema tome, ta dva niza se međusobno razlikuju samo po prvom segmentu. Da bismo dokazali da su [p] i [b] posebne foneme, moramo testom komutacije, postupkom kojim se fonolozi u takvim slučajevima služe (o kojem je bilo reči i ranije), proveriti da li se zamenom [p] sa [b], i obrnuto, menja značenje reči. Pošto se [p] i [b] ne mogu međusobno zamenjivati, a da pri tom glasovni lanac [pora] ne postane glasovna sekvenca [bora], dokazali smo da su [p] i [b] dve različite foneme. A funkcija ovih segmenata u jeziku i jeste upravo ta da spreči zamenu značenja reči /pora/ sa rečju /bora/. Obeležje na osnovu kojeg se [p] i [b] razlikuju jeste obeležje zvučnosti: [p] = [- zvučnost], [b] = [+ zvučnost]. Iz tabele vidimo da su im sve ostale karakteristike identične. Takvih minimalnih parova ima još. Međutim, funkciju razlikovanja značenja dveju reči imaju, na primer, i one dve foneme koje ne moraju pri tom biti minimalni par jer se mogu međusobno razlikovati u više od jednog obeležja, kao što je, na primer, slučaj sa [p] i [d] u glasovnoj sekvenci [par] i [dar] koji se razlikuju i po obeležju zvučnosti i po obeležju gravisnosti, itd. Test komutacije može se izvesti i kada nisu u pitanju samo inicijalni

---

⁷¹ *Minimalni par* = dve jezičke jedinice (bilo kog nivoa) koje se međusobno razlikuju samo po jednom obeležju; npr. dve reči koje se razlikuju u značenju kad im se promeni samo jedan glas predstavljaju *minimalni par*; npr. *pisati* i *disati*, *roba* i *riba*; ili su to dva glasa koja se razlikuju samo na osnovu jednog DO (/b : p/; /a : e/ i sl.).

segmenti reči. Na primer, [o] i [a] u [bor] i [bar], i dr. Sličnih primera možemo, naravno, naći mnogo.

Kada se uzmu u obzir svih 10 karakteristika glasova, kao što je iskazano u tabeli, od njih se mogu načiniti fonološke *matrice*⁷² distinktivnih obeležja za svaki glas koji se u testu komutacije realizuje kao minimalna razlikovna jezička jedinica, fonema. Takvih jedinica u standardnom srpskom jeziku ima 30 i one čine 3 glavne fonemske klase:

- (1) klasa vokala: /i/, /e/, /a/, /o/ i /u/;
- (2) klasa sonanata: /m/, /r/, /l/, /n/, /ʎ/, /ń/ i /j/;
- (3) klasa opstruenata: /v/, /f/, /z/, /s/, /ž/, /š/, /h/, /c/, /žj/, /č/, /čj/, /ć/, /b/, /p/, /d/, /t/, /g/, /k/.

Distinktivna obeležja biće predstavljena za svaku od ovih klasa pojedinačno.

Za vokale (V) sledeća obeležja su distinktivna. Vokali su: [+ vokalski], [+/- kompaktni], [+/- difuzni] i [+/- gravisni]. Predstavljeno u vidu matrica to izgleda ovako:

/V/	
+	vokalski
+/-	kompaktni
+/-	difuzni
+/-	gravisni

Iako je u Tabeli registrovano i vokalno [r̥]⁷³, ono je u standardnom jeziku samo pozicioni alofon suglasničkog [r]. To znači da se suglasničko [r] i samoglasničko [r̥] nalaze u komplementarnoj distribuciji. Dokaz za to je aktuelna distribucija vokalnog [r̥] koja nije vokalska jer se ono ne sreće u svim položajima u reči u kojima se inače sreću vokali u srpskom jeziku. Vokalno [r̥] sreće se:

- (1) u medijalnom položaju između suglasnika, npr. u [pr̥st];
- (2) u inicijalnom položaju reči ispred suglasnika, npr. u [r̥ža];
- (3) iza vokala kao dela prefiksa reči koje u korenu/osnovi imaju inicijalno [r̥] iz kategorije pod (2), npr. u [za-r̥žati] (tj. iza morfemske granice), i
- (4) u malobrojnim stranim rečima u finalnom položaju, npr. u [tembr̥], [žanr̥].

⁷² *Matrice* = pravougaona mreža simbola sastavljena od redova i kolona.

⁷³ *Vokalno* [r̥] konvencionalno se obeležava kružićem ispod znaka za [r].

Najveći broj primera u kojima se [r] javlja u rečima u srpskom jeziku pripada kategoriji navedenoj pod brojem (1). Vokalno [r] ne ostvaruje se u pozicijama ispred samoglasnika, gde se inače “pravi” samoglasnici mogu naći, tako da prema obliku [umr̩la] aktuelan izgovor registruje suglasničko [r] u [umro], a ne [um̩ro]. Izgovor vokalnog [r̩] u ovim pozicijama nije odlika savremenog izgovora srpskog jezika i smatra se arhaičnim ili dijalekatskim obeležjem govornika. Takvih primera je inače u našem jeziku veoma malo mada tradicionalni opisi glasovnog sistema srpskog jezika ove slučajeve tretiraju kao primere sa [r], pa tako [r] smatraju šestim vokalom u sistemu navodeći kao potvrdu za tu tvrdnju reči tipa [g̩roce] ili [t̩ro] koje i inače ne pripadaju aktivnom delu leksičkog fonda većine govornika našeg jezika. U standardnom srpskom jeziku i sonant [l] može okazionalno biti u vokalskoj funkciji, a to se sreće jedino u malobrojnim stranim rečima tipa [bicik̩l̩], [monok̩l̩], [serk̩l̩], i to samo na kraju reči. Izuzetak je *toponim*⁷⁴ [v̩ltava] (<Vltava>) i sl., gde je [l] između dva suglasnika, što je krajnje marginalno u sistemu i zato se [l] u ovakvoj funkciji ne uključuje u spisak pozicionih varijanti sonanta [l] iako to neki fonološki opisi čine. Isto važi i za [n] u vokalskoj funkciji koje se sreće u još manjem broju isto tako strane leksike, obično u stranim vlastitim imenima tipa [id̩ŋ] (<Idn>), [ib̩ŋ] (<Ibn>), [ńut̩ŋ] (<Njutn>).

Među DO za vokale ne nalazi se [nazalnost] jer su svi vokali u standardnom srpskom jeziku oralni pa je [nazalnost] njihovo redundantno svojstvo (o čemu je bilo više reči u odeljku o artikulacionim osobinama glasova). Isti je slučaj i sa obeležjem [kontinuiranost] i [zvučnost]. Oba ova obeležja redundantna su za vokale jer su svi samoglasnici kontinuirani i zvučni glasovi. Ni [stridentnost] nije uključena u matricu DO za vokale jer vokali po sebi nisu stridentni glasovi pa je za njih obeležje [– stridentni] irelevantna osobina i redundantna informacija. To važi i za [napetost] koja je redundantno obeležje vokala jer u okviru samog vokalskog sistema ono nije distinktivno mada ga imaju foneme /i/ i /u/.

Za sonante (S) distinktivna su sledeća obeležja: [– vokalski], [– šumni], [+/- nazalni], [+/- kontinuirani], [+/- kompaktni], [+/- gravisni] i [+/- napeti]. Predstavljeno u vidu matrica to izgleda ovako:

---

⁷⁴ *Toponim* = geografsko ime.

/S/	
+	vokalski
-	šumni
+/-	nazalni
+/-	kontinuirani
+/-	kompaktni
+/-	gravisni
+/-	napeti

Poslednje obeležje, [napetost], uključeno je u sistem DO jer se na osnovu njega u standardnom srpskom jeziku razlikuje fonema /j/ od foneme /ɹ/, odnosno na osnovu tog obeležja obrazuje se minimalni par fonema sa fonemom /j/ (/j/ = [- napeti], /ɹ/ = [+ napeti]) kao članovima binarne opozicije po obeležju [napetost]. Druga fonema od koje se /j/ razlikuje po tom obeležju jeste vokal /i/, kod kojeg je ovo obeležje takođe prisutno. Međutim, /i/ i /j/ nisu minimalni par mada se u nekim fonetskim kontekstima /j/ realizuje kao [i], odnosno /j/ i /i/ se u tim kontekstima nalaze u komplementarnoj distribuciji. O tome je više rečeno u delu gde se raspravlja o artikulacionim osobinama glasova i u komentaru Tabele 1 u kojoj su predstavljene te osobine glasova.

Iz spiska DO za sonante vidi se da obeležje [difuznost] nije za njih relevantno obeležje, za razliku od vokala kod kojih jeste. Obeležje [difuznost] uključeno je u spisak DO za fonološki sistem standardnog srpskog jezika jedino zbog toga što ono tako funkcioniše kod vokala. Inače, u sistemu sonanata i opstruenata [difuznost] i [kompaktnost] nalaze se u međusobnoj opoziciji i zato je obeležje [difuznost] redundantno za glasove IV–VII aperture pošto se za svaku suglasničku fonemu na osnovu vrednosti po hijerarhiji prvog od ta dva obeležja ([kompaktnost]) podrazumeva vrednost obeležja [difuznost]. Ona je, naime, uvek suprotna od vrednosti za [kompaktnost].

Ni obeležje [stridentnost] nije relevantno DO za sonante, jer su svi sonanti nestridentni. Ista je situacija i sa obeležjem [zvučnost]. Svi sonanti su [+ zvučni] te je zvučnost i njihova redundantna osobina.

Za opstruente je takođe nešto duži spisak relevantnih DO nego što je kod vokala. Simbol za opstruente je veliko inicijalno slovo internacionalnog termina za konsonant C (consonant, prema latinskom consonus = suglasan). To su sledeće karakteristike na osnovu kojih se tzv. pravi suglasnici međusobno diferenciraju: [+ šumni], [+/- kontinuirani], [+/- kompaktni], [+/- stridentni], [+/- gravisni] i [+/- zvučni]. Predstavljeno u vidu matrica to izgleda ovako:

/C/	
–	šumni
+/-	kontinuirani
+/-	kompaktni
+/-	stridentni
+/-	gravisni
+/-	zvučni

Sa spiska relevantnih DO za opstruente izostaje obeležje [nazalnost], jer se nazalni glasovi nalaze samo u klasi sonanata pa je i informacija da opstruenti imaju obeležje [– nazalni] redundantna, a to obeležje za njih je irelevantno. Izostaje i obeležje [napetost] koje je, takođe, redundantno. Naime, za klasu opstruenata [napetost] je u opoziciji sa obeležjem [zvučnost] pošto svi bezvučni suglasnici imaju obeležje [+ napeti] te se informacija o toj osobini izvodi iz informacije o zvučnosti.

Opoziciji [+/- zvučnost] pridaje se primaran značaj u fonološkoj analizi i obeležje [zvučnost] spada u najbitnije karakteristike opstruenata u njihovom funkcionisanju na linearnoj jezičkoj ravni. Za razliku od vokalskih fonema i sonanata koji su neutralni u pogledu obeležja [zvučnost], što znači da ne uslovljavaju fonološku alternaciju po zvučnosti kada se nađu u sukcesivnom nizu sa bezvučnim glasom, ova karakteristika opstruenata osnovni je faktor anticipatorne asimilacije po zvučnosti koja se u srpskom jeziku ostvaruje i na morfemskoj granici i u poziciji sandhija, tj. između dve reči. To zapravo znači da se u kontaktu dva opstruenta različite zvučnosti oni međusobno usklađuju u tom obeležju obično u smeru anticipiranja zvučnosti drugog člana suglasničke grupe (tzv. regresivna ili anticipatorna asimilacija po zvučnosti). Takva se asimilacija događa jer u jeziku vlada fonološko pravilo da se dva opstruenta u sukcesivnom nizu mogu ostvariti jedino ako im je identično obeležje zvučnosti. Ova alternacija spada u najproduktivnije fonološki uslovljene alternacije u standardnom srpskom jeziku. To je i najtipičnija *automatska*⁷⁵ suglasnička alternacija u srpskom jeziku i ona se u našem pravopisu registruje što ga, između ostalog, čini fonološkim.

⁷⁵ *Automatska alternacija* = alternacija koja se događa automatski pošto je uslovljena glasovnom okolinom.

Vežbanja

1. Koja fonema ima sledeća relevantna distinktivna obeležja?

//	//	//	//	//	//
+ Š	+ Š	+ Š	+ Š	+ Š	+ Š
+ Kt	+ Kt	+ Kt	- Kt	- Kt	+ Kt
- K	+ K	+ K	- K	+ K	- K
+ S	+ S	- S	- S	- S	+ S
+ G	- G	+ G	+ G	- G	- G
- Z	- Z	- Z	+ Z	+ Z	- Z

//	//	//
+ V	+ V	- V
+ K	- K	- Š
- D	+ D	+ N
- G	+ G	- Kt
		- K
		+ G
		- Np

2. Upišite oznaku + / - uz naredna relevantna DO za fonemu:

/e/	/š/	/k/	/č/	/t/
V	Š	š	š	V
K	Kt	Kt	Kt	Š
D	K	K	K	N
G	S	S	S	Kt
	G	G	G	K
	Z	Z	Z	G
				Np

3. Koja su DO za navedene foneme pogrešno obeležena? Objasnite.

/o/	/ć/	/g/	/ž/	/l/	/n/
+ V	+ Š	+ Š	+ Š	- V	- V
+ K	- Kt	+ Kt	+ Kt	- Š	- Š
+ D	+ K	+ K	- K	- N	- N
+ G	+ S	+ S	- S	- Kt	+ Kt
	+ G	+ G	+ G	- K	- K
	+ Z	+ Z	+ Z	+ G	+ G
				- Np	- Np

4. Navedi relevantna DO za sledeće foneme:

/e/	/ń/	/ž/

5. Koja su DO za sledeće foneme redundantna? Objasnite.

/j/	/u/	/t/
- V	+ V	- V
- Š	- Š	+ Š
- N	- N	- N
+ Kt	+ Kt	- Kt
+ K	- K	- K
- D	+ D	+ D
- S	- S	- S
- G	+ G	- G
+ Np	+ Np	+ Np
+ Z	+ Z	- Z

6. Upišite minimalni par foneme /s/:

- (a) po zvučnosti: //
- (b) po kompaktnosti: //
- (c) po gravisnosti: //
- (d) po kontinuiranosti: //

7. Upišite minimalni par foneme /r/:

- (a) po nazalnosti: //
- (b) po kontinuiranosti: //

8. Upišite minimalni par foneme /e/:

- (a) po difuznosti: //
- (b) po gravisnosti: //
- (c) po kompaktnosti: //

9. Upišite minimalni par foneme /k/:

- (a) po zvučnosti: //
- (b) po kompaktnosti: //
- (c) po gravisnosti: //
- (d) po kontinuiranosti: //

10. Popunite praznine odgovarajućim fonemama:

___(a) a ___(b) a

- (a) nenazalan nekontinuiran nekompaktan negravisan nenapet sonant
- (b) kontinuiran nekompaktan negravisan bezvučni opstruent

___(a) a ___(b) a

- (a) nazalni nekompaktni negravisni nenapeti sonant
- (b) nekontinuirani nekompaktni nestridentni negravisni zvučni opstruent

l ___(a) l ___(b)

- (a) nekompaktni difuzni gravisni vokal
- (b) kompaktni vokal

l ___(a) l ___(b)

- (a) nekompaktni nedifuzni gravisni vokal
- (b) nekompaktni nedifuzni negravisni vokal

11.

- (a) U kojoj se aperturi i lokalizaciji nalazi minimalni par foneme /g/ po kompaktnosti? Koja je fonema u pitanju?
- (b) U kojoj se aperturi i lokalizaciji nalazi minimalni par foneme /o/ po difuznosti? Koja je fonema u pitanju?
- (c) U kojoj se aperturi i lokalizaciji nalazi minimalni par foneme /f/ po gravisnosti? Koja je fonema u pitanju?
- (d) U kojoj se aperturi i lokalizaciji nalazi minimalni par foneme /č/ po stridentnosti? Koja je fonema u pitanju?
- (e) U kojoj se aperturi i lokalizaciji nalazi minimalni par foneme /j/ po napetosti? Koja je fonema u pitanju?

8. GLASOVNE ALTERNACIJE

Svaki jezik ima svoja pravila o raspodeli fonema na sintagmatskoj ravni jezika. Ta pravila ograničavaju slobodne kombinacije fonema. Problemom distribucije fonema bavi se disciplina fonologije koja se naziva *fonotaktikom*⁷⁶. U principu postoje dve vrste pravila koja regulišu raspored fonema u standardnom srpskom jeziku. Prvo pravilo odnosi se na fonemsku strukturu slogova u reči, a drugo na strukturu fonemskih grupa na morfemskim granicama, pre svega na povezivanje suglasničkih fonema na tim granicama u morfologiji i tvorbi reči. Ta pravila određuju i ograničavaju izbor fonema.

Pošto se foneme na sintagmatskoj jezičkoj osi ulančavaju u jedinice višeg reda – morfeme, a morfeme sa drugim morfemama u još više jedinice – lekseme ili reči, na granicama ili šavovima morfema u rečima u kontakt često dolaze foneme veoma različitih ili veoma sličnih fonoloških karakteristika. Da bi se realizovao novi oblik reči ili stvorila nova reč, u svakom jeziku postoje pravila koja određuju i ograničavaju izbor fonema u novonastalim sekvencama glasova upravo na tim morfemskim granicama usled čega dolazi do asimilacija ili disimilacija čije su posledice alternacije, odnosno alternante, varijante ili različiti oblici osnova, prefiksa i sufiksa. Takve alternacije fonema koje su uslovljene fonološkim okruženjem nazivaju se fonološki uslovljenim alternacijama. Pošto se te alternacije dešavaju na granicama dveju morfema, one se još nazivaju i morfofonološkim automatskim alternacijama.

---

⁷⁶ *Fonotaktika* = dozvoljena kombinacija glasova (fonema) u nekom jeziku i ona je deo fonološkog znanja svakog izvornog govornika.

U standardnom srpskom jeziku takve alternacije dešavaju se u vidu: (1) asimilacija (jednačenja) po zvučnosti; (2) asimilacija po mestu ili načinu artikulacije; (3) ispadanja suglasnika u suglasničkim grupama, čime se uprošćavaju konsonantske grupe teške za izgovor pa se ova alternacija naziva još i uprošćavanje suglasničkih grupa; i (4) u vidu zamene foneme /a/ ~ Ø⁷⁷ u određenim morfemama nekih reči, što je pojava poznata pod terminom “nepostojano a”. Da bi se bolje objasnile i shvatile morfonološke alternacije, potrebno je objasniti sam pojam morfeme i njenih varijanti.

8.1. MORFEMA⁷⁸ I ALOMORFI MORFEMA

U prethodnim poglavljima rečeno je da je jezik artikulisan, segmentabilan, a to znači da se svaki iskaz, govorni lanac može raščlaniti na jedinice koje imaju različite funkcije u jeziku. Danas je u lingvistici uobičajena podela na dva vida segmentacije koje je definisao francuski lingvista Andre Martine (André Martinet 1908-1995) kao dvostruku artikulaciju jezika. To je (1) ravan značenjskih jedinica ili jedinica gramatike (I artikulacija po Martineu), i (2) fonemska ravan (II artikulacija po Martineu), koja se svodi na organizovanje određenih zvučnih pojava u niz fonema. Opšte prihvaćen termin za najmanju jedinicu I jezičke artikulacije je morfema – minimalna jezička jedinica značenja ili gramatike.

Dvostruka artikulacija odnosi se na, i objašnjava, posebno svojstvo ljudskog jezika u kojem je relativno mali, i u svakom jeziku ograničen, broj fonema u stanju da formira neograničen broj punoznačnih iskaza i, naravno, jedinica I artikulacije, morfema.

Na I artikulaciji segmentiraju se jedinice koje imaju svoj glasovni deo i značenje. To znači da svaka jedinica dobijena I artikulacijom ima glasovnu formu i značenje. Npr. u iskazu *Boli me zub*: [bol-i-me-**zub**]⁷⁹ poslednja jedinica /zub/ ne može se deliti na manje sukcesivne jedinice koje imaju značenje, ali se može raščlanjavati na niz manjih neznačenjskih jedinica od kojih svaka pomaže da se reč /zub/ razlikuje od drugih reči, npr. /dub/, /rub/, /zob/, /zib/, /zum/, /zuk/, i sl. Tih jedinica u svakom ovom nizu ima 3, tj. 3 foneme. Foneme su, dakle, jedinice dobijene II artikulacijom jezika. Ova artikulacija vrlo je važna za ekonomičnost u sporazumevanju. Naime, kad bi svaka minimalna jedinica značenja (morfema) morala biti

⁷⁷ Ø = “nula”; predstavlja nepostojanje određene foneme u nekoj morfemi.

⁷⁸ *Morfema* = minimalna distinktivna jedinica u gramatici i centralni pojam morfologije. Najmanja određiva gramatička jedinica koja ima značenja ili gramatičku funkciju. Ne može se dalje deliti na manje gramatičke jedinice.

⁷⁹ Za potrebe ove analize svesno je izostavljeno segmentiranje i apstraktne jedinice bez fizičke realizacije u govoru, poznate kao “nulti morf” [-Ø], koja se inače analizira u obliku [zub+Ø] u značenju Nsg.m.r.

sastavljena od uvek novog i uvek drugačijeg i neponovljivog nedeljivog glasovnog segmenta (foneme), morali bismo operisati sa hiljadama glasova. Naši glasovni i slušni organi imaju ograničen dijapazon i izgovornih mogućnosti i auditivne senzibilitnosti i ne bismo bili u stanju da savladamo takav ogroman napor (sličan kineskom pismu). Međutim, zahvaljujući II artikulaciji jezici se zadovoljavaju malim brojem fonema (prosečno 27, a ne više od 50) koje se kombinuju u jezičke jedinice višeg reda po pravilima specifičnim za svaki jezik.

U istoj jedinici značenja (morfemi) ista fonema može biti više puta upotrebljena, npr. /bob/, ali izbegava se da se zaredom nađu dve iste foneme. Izuzeci su *geminata*⁸⁰ (kao u /najjači/, /poddijalekat/, /nuzzarada/, /jednook/, /kooperativan/⁸¹) što se u srpskom jeziku sreće prilično retko, a ortografsko udvajanje ne mora uvek da prati produžen izgovor suglasnika.

Dakle, foneme, tj. glasovi, ne javljaju se u jeziku segmentirani već se ujedinjuju u veće jedinice – morfeme, a morfeme u još veće – lekseme ili reči, reči u sintagme, sintagme u rečenice, rečenice u diskurs itd. Redosled morfema u nekoj reči strogo je određen i deo je strukturne kohezije svake reči. Morfeme stupaju u međusobne opozicije na nivou koji se naziva morfemski nivo.

Reč se sastoji od dve vrste morfema: korenske i afiksne. Svaka reč ima korensku morfemu i ona ima osnovno, leksičko značenje i zove se još i leksička morfema. Afiksne morfeme (afiksi) ne dolaze u svakoj reči ili u svakom obliku reči i dele se na derivacione morfeme i na gramatičke morfeme. Derivacione morfeme su: prefiksi, in(ter)fiksi i sufiksi i pomoću njih se grade nove reči. Gramatičke morfeme nazivaju se još i nastavcima (dakle, fleksijom).

Korenskih ili leksičkih morfema ima u svakom jeziku mnogo i njihov broj u korelaciji je sa bogatstvom leksičkog fonda nekog jezika. Afiksne morfeme znatno su malobrojnije od korenskih/leksičkih i sve su obično pobrojane u gramatikama svakog jezika. Naravno i morfema⁸²

---

⁸⁰ *Geminata* = dva identična minimalna segmenta; fonetski se definiše kao sekvenca identične artikulacije, a na fonološkom nivou, u zavisnosti od jezika, obično se odnosi na produženi izgovor konsonanata; ponekad se upotrebljava i termin *udvajanje* ali u nekim jezicima udvojeno pisanje suglasnika ne znači i obavezno produžen izgovor (npr. u engleskom <hopping>).

⁸¹ U ovoj reči, koja nije srpska, dva vokala (*geminata*) nisu u istoj morfemi već ih razdvaja morfemska granica pa se u pažljivom izgovoru tu i čuju dva vokala [kooperativan], ali u izgovoru manje obrazovanih ljudi obično se izgovara samo jedno [koperativan].

⁸² *Morfeme* se dalje dele na (1) slobodne – stoje samostalno i (2) vezane – ne mogu stajati same već se dodaju (vezuju) za druge oblike. (1) Slobodne se dalje dele na (1a) leksičke (imenice, pridevi i sl.) i (1b) funkcionalne (= funkcionalne reči, zatvorena klasa: veznici, predlozi, zamenice); (2) vezane (funkcionalne) morfeme = afiksi: prefiksi, sufiksi, interfiksi; koji se zapravo dele na (2a) derivacione ili rečotvorne i (2b) flektivne ili oblikotvorne (= gramatičke ili relacione: nastavci za padeže, nastavci za lice i sl.). Derivacione – prave nove reči ili drugu kategoriju reči s korenskim morfemama (tj. menjaju kategoriju reči); a flektivne ne služe za građenje novih reči već da pokažu gramatičku funkciju reči menjajući njenu gramatičku kategoriju (= nastavci za množinu, nastavci za jedninu; nastavci za vreme; nastavci za komparativ i sl.).

u svakom jeziku ima manje od reči koje su sastavljene od jedne ili od dve morfeme ili od više morfema. Npr.:

- 1: ti, ali, od, posle;
- 2: ruk-a, sel-o, grad-a, plav-a, crn-i, lep-o; piš-e, gor-i;
- 3: pis-a-ti, vid-e-ti, kuć-ic-a, grad-sk-a;
- 4: lek-ar-sk-i, od-govor-i-ti;
- 5: ne-od-govor-n-i, i sl.

Reč /ruka/ sastavljena je, dakle, od 2 morfeme: od leksičke morfeme /ruk/ i od gramatičke morfeme /-a/. Ova (gramatička) morfema daje informaciju o padežu, rodu i broju imenice /ruka/, što znači da je oblik /ruka/ u nominativu jednine ženskog roda, jer morfema /a/ ima ovde značenje: nominativ, jednina, ženski rod. Međutim, u obliku /ruku/, gramatička morfema /u/ daje informaciju o akuzativu jednine (ili o genitivu množine, što važi samo za imenice /ruka/ i /noga/), takođe ženskog roda, i sl. Gramatičke morfeme imaju samo promenljive reči koje na sintagmatskoj ravni stupaju u različite odnose sa drugim rečima (promenljivim ili nepromenljivim) i time se menja oblik reči pa se zato gramatičke morfeme nazivaju još i relacionim morfemama ili funkcionalnim. Pošto gramatičke morfeme menjaju, tvore oblik promenljive reči dajući tako gramatičke informacije (npr. u kojem se padežu, broju ili rodu ostvaruje na sintagmatskoj osi neka imenska reč, ili u kojem se licu i broju i sl. ostvaruje neka glagolska reč) gramatičke morfeme nazivaju se još i oblikotvornim morfemama.

Realizacija morfeme, njen izraz, naziva se morfom, a različite realizacije jedne morfeme nazivaju se alomorfima. Ista korenska morfema u različitim oblicima iste reči, ili u različitim rečima (izvedenim od te korenske morfeme) ne mora uvek imati isti izraz (alomorf). Tako se, na primer, morfema /ruk/ u D/Lsg. pojavljuje u alomorfu [ruc] → /ruci/, a u deminutivu /ručica/ u alomorfu [ruč], i sl.

I morfema /iz/, koja pripada posebnoj grupi afiksálnih morfema – derivacionim morfemama i to prefiksima, u rečima /izbor/, /iznenada/, /izvući/, /izići/ i sl., ostvaruje se kao [iz]; u [iskopati], [ispisan] kao [is]; u [ižžiklati] kao [iž]; u [iščupan] kao [iš]; u [išamarati], [ižican] kao [i], i u [izazvati] kao [iza]. Sve su to alomorfi morfeme /iz/ ostvareni u različitim fonetskim okruženjima, kontekstima u kojima se ova morfema našla. Mada je izvornom govorniku jednostavno da odredi osnovni izraz morfeme, u ovom slučaju morfeme /iz/, u lingvistici se u takvim situacijama, kada postoji više različitih alomorfa jedne morfeme, primenjuje postupak takozvane *unutrašnje* ili *interne rekonstrukcije*. To znači da se porede sva fonetska okruženja u kojima se realizuje određeni alomorf i na osnovu njih se određuje okruženje koje je neutralno i koje ne uslovljava pojavu nekog alomorfa, odnosno alofona u tom alomorfu jer se u tim

kontekstima alofoni ne nalaze u komplementarnoj već u slobodnoj distribuciji. To su obično vokali i sonanti, koji su neutralni u pogledu zvučnosti, te se pred njima mogu ostvariti i zvučni i bezvučni suglasnici (u navedenim primerima to se sreće u leksemama: [iznenada], [izvući], [izlečiti], [izreći], [izići], [izostaviti], [izumeti] i sl.).

Alomorfi su, dakle, varijante neke morfeme poziciono – kao što je slučaj sa nabrojanim alomorfima morfeme /iz/, ili istorijski uslovljene – kao što je slučaj sa navedenim alomorfima morfeme /ruk/. To konkretno znači da su alomorfi morfeme /iz/ proizvod glasovnih alternacija koje su uslovljene pravilima rasporeda fonema u standardnom srpskom jeziku. Ta pravila o distribuciji fonema nalažu da se, npr. fonema /z/ koja ima obeležje [+ zvučnost], ne može ostvariti ispred bezvučnog suglasnika i da mora biti zamenjena svojim minimalnim parom po obeležju zvučnosti, a to je /s/. Prema tome, u takvim se situacijama foneme /z/ i /s/ nalaze u komplementarnoj distribuciji. Ova alternacija naziva se *asimilacijom po zvučnosti* i spada u najproduktivnije suglasničke alternacije u srpskom jeziku.

Sličan je slučaj i sa alomorfima [iž], [iš] i [i], čija je realizacija, takođe, uslovljena fonetskim kontekstom odnosno pravilima distribucije suglasnika u suglasničkim grupama. Pošto je /z/ zubni glas, kada se nađe ispred foneme koja je prednjonepčana (a nije [+ kontinuirana, – stridentna]), obavezno se zamenjuje svojim minimalnim parom po obeležju kompaktnosti, a to je /ž/. Ova se alternacija naziva **asimilacijom po mestu tvorbe**. I alomorf [iš] ostvaren je u istim fonetskim uslovima s obzirom na kompaktnost. U ovom slučaju, međutim, prethodno je primenjena i alternacija po zvučnosti s obzirom na prvo pravilo da se u suglasničkoj grupi mogu ostvariti samo suglasnici iste zvučnosti.

Što se tiče alomorfa [i], i njegova realizacija kontekstualno je uslovljena. Prema pravilima distribucije suglasnika, fonema /z/ ne može se ostvariti ispred artikulaciono i akustički veoma srodnih ili identičnih glasova, kao što su to /ž/, /š/, /s/ i /z/ već se redukuje, tj. gubi, pošto se prethodno asimiluje po zvučnosti ili mestu tvorbe sa nekim od navedenih segmenata. Sve ove suglasničke alternacije, koje su ovde navedene i koje su promenile izraz morfeme /iz/, registruje i naš pravopis jer je u njemu primenjen fonološki princip.

Istorijski uslovljeni alomorfi, kao što je slučaj sa alomorfima morfeme /ruk/, proizvod su glasovnih alternacija koje danas nisu više kontekstualno uslovljene, tj. nisu automatske. To znači da se u alomorfima [ruk], [ruc] i [ruč] foneme /k/, /c/ i /č/ danas ne nalaze u komplementarnoj distribuciji, već da su u nekoj istorijskoj fazi razvoja našeg jezika važila pravila koja su nalagala da se fonema /k/ ispred vokala prednjeg reda zameni sa /c/ ili sa /č/. Danas takvo pravilo više nije aktuelno, ali u jezičkoj prošlosti alternirani glasovi postali se delovi fonološke strukture određenih oblika neke reči. Alternacije koje su ostvarene u ovim alomorfima su, prema tome, istorijske,

dakle, neautomatske, morfološki odnosno gramatički uslovljene i poznate su pod nazivom I palatalizacija (u alomorfu [ruč]) odnosno II palatalizacija ili sibilizacija (u alomorfu [ruc]). Samo postojanje ove alternacije ukazuje na to da su nekada foneme /k/, /c/ i /č/ bile u komplementarnoj distribuciji u određenim fonetskim kontekstima, a sada se ta alternacija sreće jedino u određenim morfološkim kategorijama reči gde je njihovo prisustvo sa stanovišta standardnog jezika obavezno. Međutim, pošto su se pravila distribucije glasova u međuvremenu promenila, danas se fonema /k/ može ostvariti i ispred vokala prednjeg reda (npr. u /kiša/, /kikiriki/, /kece|a/, /ruke/, i sl.).

Alomorfi jedne morfeme mogu biti međusobno delimično ili potpuno različiti. Delimično različiti alomorfi razlikuju se u izrazima obično jedne foneme, kao što je bio slučaj sa navedenim primerima alomorfa morfema /iz/ i /ruk/. Potpuno različiti alomorfi jedne morfeme zovu se *supletivnim alomorfima* (a ta se pojava naziva *supletivizam*) i to srećemo u sledećim primerima: [ja] : [mi], [čovjek] : [ljud-i], [zva-ti] : [zov-e-m], [dobar] : [bol-i], i sl. Alomorfi daju gramatičku informaciju jer po promeni u izrazu morfeme saznajemo u kakvoj se fonološkoj okolini našla morfema i kakve je nove gramatičke sadržaje dobila.

I isti morf može imati više različitih značenja. Tako npr. morf [a] pruža različite informacije u [žen-a], ili u [grad-a], ili u [pis-a-ti] i u ove tri lekseme morf [a] izraz je triju posebnih morfema: /Nsg.f/, /Gsg.m/ i /nastavak za infinitivnu osnovu/.

Najniži stepen apstrakcije ima značenje korenske morfeme i nju izvorni govornik najlakše prepoznaje i segmentira. Viši stepen apstrakcije imaju derivacione morfeme, a najviši stepen apstrakcije ima značenje relacionih morfema – gramatičko značenje. Korenska i derivacione morfeme zajedno pokrivaju značenje reči, a relacione morfeme – značenje oblika, tj. njeno *leksičko*⁸³ značenje. Korenska morfema ima osnovno leksičko značenje, a derivacione morfeme dopunsko leksičko značenje. Razlika između leksičke i korenske morfeme je u tome što leksička morfema uključuje derivacione morfeme, a korenska morfema ih ne uključuje.

Vežbanja

1. Kako je izvršena podela morfema?
2. Koji je osnovni izraz prefiksalne morfeme u primeru /račupati/? Navedite sve alomorfe te morfeme i ilustrujte primerima.
3. Kako se određuje osnovni alomorf?
4. U kojim situacijama pravopis ne registruje asimilaciju suglasnika po zvučnosti?

---

⁸³ *Lexis* = reč.

5. Sledeće reči podelite na morfeme i identifikujte svaku:

/nanositi/   /ogražen/   /putić/   /slobodouman/   /suncokret/
/sestrica/   /preneseni/   /raščešljan/   /listopadna/   /rastavljen/
/pekarski/   /mladićki/   /bezbolan/   /zavođen/   /besmislica/

8.2. FONOLOŠKI USLOVLJENE ALTERNACIJE

Ranije je već rečeno da se alomorfi, različite varijante morfema, javljaju u različitim oblicima iste reči ili različitih reči srodnog značenja. Promena u morfu, izrazu morfeme, dešava se u onom njegovom delu kojim se on neposredno nadovezuje na drugi morf, odnosno menjaju se foneme koje su na granici dveju morfema u kontaktu.

Ranije u tekstu napomenuto je da se na morfemskom šavu mogu ostvariti dve vrste glasovnih promena:

- (1) Ako fonemski sastav jedne morfeme uslovljava fonemski sastav druge morfeme, promene su fonološki uslovljene.
- (2) Ako pojava jednog alomorfa nije uslovljena fonološkom okolinom, već je morfološki ili tvorbeno uslovljena, tj. određeni alomorfi nose određena morfološka i tvorbeno značenja – to su onda morfološki uslovljene promene.

Prve promene nazivamo automatskim alternacijama i one zavise od prirode fonema i njihove distribucije, a to znači – od pravila u jeziku koja upravljaju distribucijom fonema, a sama distribucija fonema zavisi od prirode i međusobne kompatibilnosti njihovih fonoloških obeležja.

Drugu vrstu alternacija nazivamo još i istorijskim. Ove alternacije nisu automatske i promena fonema dešava se u određenoj gramatičkoj ili tvorbenoj kategoriji i vezana je samo za tu kategoriju.

Ovakvim promenama (fonema na granicama morfema) bavi se disciplina koja se zove morfo(fo)nologija. Morfonologija proučava, dakle, fonemski sastav morfeme, analizira i klasifikuje fonološke činioce koji utiču na pojavu određenih morfema, odnosno gramatičke činioce koji utiču na pojavu određenih fonema. Morfonologija proučava odnos morfologije, tvorbe i fonologije. Nju je kao konstrukt strukturalne lingvistike, formulisao Trubeckoj i definisao je kao deo gramatike koji proučava vezu između fonologije i morfologije.

U srpskom jeziku ima nekoliko pravila koja se tiču distribucije suglasnika na morfemskoj granici s obzirom na njihova artikulaciona i akustička obeležja.

Vežbanja

1. Šta su fonološki uslovljene alternacije?
2. Šta je morfo(fo)nologija?

8.2.1. Asimilacija po zvučnosti

Prvo i najproduktivnije pravilo nalaže da se na morfemskoj granici mogu naći dva suglasnika samo ako su iste zvučnosti, o čemu je bilo već uzgred reči u odeljku o morfemi i alomorfima. Ovo pravilo ima dva potpravila: (a) bezvučni suglasnik može stajati samo ispred bezvučnog suglasnika; (b) zvučni suglasnik može stajati samo ispred zvučnog suglasnika. Ako to nije slučaj, suglasnici se moraju međusobno izjednačiti i takva alternacija naziva se asimilacija (jednačenje) po zvučnosti i ona se može predstaviti sledećim formulama:

(a) [+ šumni, + zvučni] → [+ šumni, – zvučni]/__ [+ šumni, – zvučni]⁸⁴

Npr.: /od/ + /pisati/ → [otpisati]; /vrabac/ ~ [vrapca], /s-vez-a-ti/ ~ [sveska], i sl.

(b) [+ šumni, – zvučni] → [+ šumni, + zvučni]/__ [+ šumni, + zvučni]

Npr.: /s/ + /guliti/ → [zguliti]; /svat/ ~ [svadba], /uč-i-ti/ ~ [užbenik], i sl.

Umesto ove dve odvojene formule, oba tipa asimilacije po zvučnosti mogu se predstaviti jedinstvenom formulom:

[+ šumni] → [α zvučni]/__ [+ šumni, α zvučni]

u kojoj se uvođenjem simbola “α” (tzv. “alfa notacija” kako se to u generativnoj gramatici zove) omogućuje da se formulacija pravila pojednostavi. Umesto dve formule – jedne za obezvučavanje, a druge za ozvučavanje prvog člana opstruentske grupe, na ovaj način simbolom “α” ukazuje se na to da takozvani autput promene (tj. alternant koji je rezultat asimilacije) ima istu vrednost obeležja (“+” ili “–”), kao i okruženje koje uslovljava promenu (tj. drugi suglasnik u grupi). Pošto ova asimilacija ima smer, tzv. regresivne promene, a to znači da priroda drugog člana grupe ([α zvučnost]) uslovljava promenu fonološkog obeležja ([zvučnost]) prvog suglasnika u grupi, tj. uslovljava njegovu alternaciju – on se zamenjuje drugim članom odgovarajućeg minimalnog para po zvučnosti. Takva promena obično se tradicionalno zove regresivnom asimilacijom po zvučnosti. Od tog termina mnogo je, međutim, bolji termin *anticipatorna* asimilacija jer se to upravo i dešava – prvi član suglasničke grupe anticipira akustičko obeležje zvučnosti drugog člana.

---

⁸⁴ → = strelica, označava smer promene. / = fonetski kontekst, okolina glasa koji se menja. __ = označava mesto glasa u tom kontekstu. ~ = “alternira sa”.

U ovoj alternaciji učestvuju svi suglasnici koji imaju obeležje [+ šumni], dakle, svi opstruenti i alternacija se ostvaruje u okviru parova [+/- zvučni]: [b ~ p; d ~ t, g ~ k; ž ~ č, ĵ ~ ć; z ~ s, ž ~ š]. Naš pravopis ovu alternaciju registruje samo kad se ona ostvaruje na morfemskoj granici. Međutim, kad se ona ostvaruje na granicama dveju reči, npr. [kot # kuće], u pisanju ostaje neizmenjeno <kod kuće> mada je fonetska realnost drugačija.

U govoru se ostvaruje i alternacija [ʒ ~ c] u [otaz # bi]⁸⁵, kao i alternacija [ɣ ~ h] u [stray # ga], ali i ovu alternaciju, pošto se ostvaruje samo na granicama dveju reči, ali i zbog toga što glasovi [ʒ] i [ɣ] nisu članovi fonološkog sistema standardnog srpskog jezika, već su samo alofoni fonema /c/ i /h/ u komplementarnoj distribuciji, naš pravopis ne registruje.

I suglasnici [f ~ v] učestvuju u alternaciji koja se, takođe, ne registruje u pisanju. Ova se alternacija ostvaruje i na morfemskoj granici kada se /v/ nađe ispred suglasnika koji ima obeležje [+ šumni, - zvučni]. Npr. /ovas/ ~ [ofsa], ali u pismu <ovsa>; /ovca/ = [ofca] : <ovca>; /lovac/ ~ [lofca], ali u pismu ostaje <lovca>. Naš pravopis, međutim, dozvoljava dvojako pisanje prideva grčkog porekla /jevtin/ kao <jevtin> i kao <jeftin> dajući prednost ovom drugom (sa <f>), a ova sekvenca [ft] sreće se i u izvedenicama od tog prideva, ali i u drugim rečima grčkog porekla. Ovakvi slučajevi krajnje su marginalni, nema ih mnogo i nisu poduprti alternacijom [f] → [v] ispred zvučnih suglasnika jer se /f/ ne ostvaruje na morfemskoj granici u toj poziciji. Na granici dveju reči, međutim, ostvaruje se obezvučavanje foneme /v/, odnosno alternacija [v] → [f], npr.: /stav/ + /toga čoveka/ → [staf # toga...], što pravopis i inače ne registruje. Pošto su sve automatske alternacije suglasnika uglavnom anticipatorne, očigledno je da je druga pozicija u suglasničkoj grupi, jača pozicija, posebno kada je u toj poziciji bezvučni glas. Fonetska merenja pokazala su, naime, da se pred bezvučnim opstruentima svi glasovi pomalo obezvučuju, pa tako i /v/ alternira sa /f/.

Fonema /v/, inače ne uslovljava alternacije bezvučnih opstruentata ispred sebe, što pokazuje da se /v/ ponaša kao glas neutralan u odnosu na obeležje zvučnosti. Ponaša se, dakle, kao sonant i ispred /v/ mogu se ostvariti i zvučni i bezvučni opstruenti, npr.: /svati/ = [svati]; /tvor/ = [tvor] : /zvati/, /dvor/, i sl.

Kao najdoslednija i najproduktivnija automatska alternacija, asimiliacija po zvučnosti se, kao što je već rečeno, registruje u našem pravopisu, i to je jedan od razloga što se naš pravopis smatra fonološkim. Međutim, postoje i odstupanja od ovakvog pravopisnog prosedea. Ona se tiču pre svega registrovanja alternacija koje se dešavaju u sekvencama fonema /d/ + /s/ ili /š/ na morfemskoj granici kada se morfemska granica nađe između foneme /d/, s jedne strane, i fonema

---

⁸⁵ # = takozvani granični simbol, obeležava granicu reči između dve reči ili kraj reči.

/s/ ili /š/, s druge. Fonološka obeležja ovih fonema, bitna za ovu situaciju mogu se linearno predstaviti kao:

/d/: [- kontinuirani, – kompaktni, + zvučni], a foneme

/s/: [+ kontinuirani, – kompaktni, – zvučni] odnosno za

/š/: [+ kontinuirani, + kompaktni, – zvučni].

Iz njih se vidi da se /d/ razlikuje od /s/ i /š/ pre svega po obeležju zvučnosti što stvara fonetski uslov za asimilaciju po zvučnosti čime se ostvaruje sekvenca bezvučnog ploziva [t] i bezvučnog frikativa [s] odnosno [š], što se u nekim od ranijih pravopisa našeg jezika i pisalo jer se poštovalo načelo da se u suglasničkoj grupi mogu naći samo suglasnici iste zvučnosti (npr. Beličev pravopis iz 1923. g.). Međutim, naš savremeni pravopis ne primenjuje takvo rešenje jer se ni u njemu ne ogleda fonetska realnost pošto se asimilacijom po zvučnosti nije okončala glasovna promena ovih sekvenci. Naime, posle jednačenja po zvučnosti stvorena je suglasnička grupa fonetski srodna afrikati /c/ (= [tʃ]) odnosno afrikati /č/ (= [tʃ̣]) koje se u govoru i realizuju te bi primena fonološkog prosedea u pisanju za ovakve slučajeve udaljila ortografski lik od morfofonološke strukture tih reči i time dovelo u pitanje prozirnost njihove semantike.

Naš pravopis u ovakvim slučajevima primenjuje morfonološki princip, tj. nalaže pisanje nealterniranih sekvenci <ds> odnosno <dš>: <pred**ds**ednik>, <pod**ds**etiti>, <novosad**ds**ki>, <grad**ds**ki>, <ljud**ds**ki>; <pod**ds**išati>, <od**ds**etati> i tako održava prozirnost morfemske granice čuvajući fonemsku strukturu i prefiksa odnosno sufiksa i korenske morfeme iako u govoru ta morfemska granica srasta tako da na fonetskom planu imamo [prec:ednik] ili [precednik], [poc:etiti] ili [pocetiti]; [novosacki], [gracki], [ljudcki], [poč:išati] ili [počišati], [oč:etati] ili [očetati] kao karakteristiku govora urbanih i obrazovanih govornika našeg jezika. Identična fonetska promena dešava se, na primer, i u reči /bratski/, čiji ortografski lik takođe ne predstavlja fonemsku strukturu reči pošto se i ovde realizuje afrikata [c]: [bracki]. Ovakvom ortografskom rešenju pribeglo se iz istih razloga iz kojih danas pišemo sekvence <ds> i <dš> – da bi se očuvala semantička prozirnost reči na morfemskoj granici (preko čuvanja te granice na ortografskom planu) na kojoj se događa *fuzija*⁸⁶.

Vežbanja

1. Da li je asimilacija po zvučnosti automatska ili neautomatska glasovna alternacija?
2. Koji suglasnici učestvuju u alternaciji po zvučnosti?
3. Da li sonanti uslovljavaju alternaciju po zvučnosti?

---

⁸⁶ *Fuzija* (lat.) = stapanje, sjedinjavanje (termin preuzet iz fizike).

8.2.2. Asimilacija po mestu tvorbe

Druga suglasnička asimilacija tiče se anticipiranja artikulacionih osobina drugog člana grupe (mesta artikulacije) i odnosi se na dva tipa alternacije:

- (a) strujni [z] i [s] (i [h]) ispred prednjonepčanih suglasnika (osim [j]) zamenjuju se sa [ž] i [š], frikativima sa alveopalatalnim mestom artikulacije; i
- (b) nosni sonant [n] ispred usnenih suglasnika zamenjuje se sa [m].

Prvi tip takozvane asimilacije po mestu tvorbe (a) nema isti opseg kad je u pitanju morfemska granica (a₁) [prefiks] + [korenska morfema] ili morfemska granica (a₂) [korenska morfema] + [sufiks] i zato se odvojeno posmatraju.

(a₁) Na morfemskoj granici [prefiks] + [korenska morfema] ova asimilacija ograničena je samo na alternaciju zubnih strujnih suglasnika: [z ~ ž] odnosno [s ~ š], i to ispred svih prednjonepčanih osim ispred sonanata [ɲ] i [ń] (i naravno [j]). I ovo se može prikazati formulom: [+ šumni, – kompaktni, + stridentan, – gravisan] → [+ šumni, + kompaktni, + stridentan, – gravisan] / ___ [+ šumni, + kompaktni, – gravisan], što znači da se ova alternacija ne ostvaruje pred suglasnicima koji imaju obeležje [– šumni, + kompaktni], a to su sonanti [ɲ] i [ń] (i [j]), na primer:

/s/ + /čistiti/ → [ščistiti], ali [s]ubiti);

/iz/ + /žubriti/ → [ižžubriti], /bez/ + /častan/ → [beščastan], i sl. U primeru [beščastan] prethodno je primenjeno pravilo jednačenja po zvučnosti [z] → [s]/_ [č][– zvučni], a tek potom se primenilo pravilo asimilacije po mestu tvorbe.

(a₂) Na morfemskoj granici [koren] + [sufiks], na kojoj se inače obično dešava fuzija, i alternacija /z/ i /s/ (i /h/) ostvaruje se pred svim suglasnicima koji imaju obeležja [+ kompaktni, – gravisni] (sa izuzetkom, naravno, /j/ čija je fonetska priroda objašnjena u prethodnim poglavljima). Ova alternacija ostvaruje se u sledećim parovima: [z ~ ž, s ~ š, h ~ š] ispred [ɲ, ń; ž : č, ž : ć; (ž : š)].

Npr. ispred [ɲ, ń]: /paziti/ → [pažɲiv]; /snositi/ → [snošɲiv]; /paziti/ → [pažńa]; /besan/ → [bešńi]; /orah/ → [orašćić], /truh/ → [trbušćić].

U principu ova se alternacija ostvaruje i ispred [ž : č, ž : ć], međutim, njen opseg je prilično leksički ograničen te se svodi na primer sa turskim formantom [-žij̣a], kao u [miraz] → [miražžij̣a] koji i inače ne pripada leksičkom fondu urbanog standardnog jezika. Međutim, pred

ovim suglasnicima ova alternacija ostvaruje se i na morfemskoj granici [prefiks] + [koren] i ta je alternacija produktivnija.

Suglasnički par [ž : š] stavljen je u oblu zagradu jer se ispred ovih suglasnika ostvaruje asimilacija po mestu tvorbe čiji su rezultat dva identična prednjonepčana suglasnika, dakle [ž + ž] i [š + š], dakle, geminate, što nije svojstveno srpskom jeziku te se prvi član geminate redukuje, čime se geminirana suglasnička grupa uprošćava. Na primer:

/iz/ + /žicati/ → [iž-žicati] → [ižicati],

/bez/ + /šuman/ → [bes-šuman] → [beš-šuman] → [bešuman].

U ovom primeru je, pre asimilacije po mestu tvorbe i gubljenja suglasnika u geminati, primenjeno pravilo obezvučavanja suglasnika.

(b) Automatska alternacija nosnih sonanata [n ~ m] ispred usnenih suglasnika ostvaruje se uvek u govoru i to, kako na morfemskoj granici, tako i na granici dveju reči, međutim, na pravopisnom planu načinjena je razlika između

(b₁) alternacije koja se dešava na granici [koren] + [sufiks], odnosno u tvorbi reči derivacijom ili izvođenjem (čiji su proizvod izvedenice), što se u pravopisu registruje; na primer:

/zelen/ → [zelembać], /stan/ → [stambeni], i sl. i

(b₂) alternacije koja se dešava u tvorbi reči slaganjem ili kompozicijom (čiji su proizvod složenice) odnosno u prefiksnoj tvorbi; na primer:

/jedan/ + /put/ → [jedamput] ~ <jedanput>; /voden/ + /buba/ → [vodembuba] ~ <vodenbuba>; /van/ + /partijski/ → [vampartijski] ~ <vanpartijski>, i sl.

čime se na pisanom planu čuva fonemski integritet pojedinačnih reči odnosno formanata u novoobrazovanoj reči, što znači da pravopis ne registruje aktuelni izgovor ovih reči. Ovakva pravopisna rešenja pripadaju morfonološkom, a ne fonološkom prosedeu i mogu se smatrati odstupanjima od osnovnog, fonološkog, principa našeg pravopisa.

Vežbanja

1. Koliko tipova alternacija imamo kod asimilacija po mestu tvorbe?
2. Da li se na morfemskoj granici prefiksa i korena reči /z/ i /s/ jednače po mestu tvorbe pred svim palatalnim suglasnicima?
3. Da li naš pravopis registruje u svim slučajevima alternaciju alveolarnog nazala pred usnenim suglasnicima?

4. Navedene reči razvrstajte na one u kojima su izvršene ponuđene glasovne promene:
/iščačkati/, /potpetica/, /ščepati/, /raščešati/, /oraščić/, /isitniti/.

(a) jednačenje po zvučnosti: _____

(b) jednačenje po mestu tvorbe: _____

(c) obe glasovne promene: _____

8.2.3. Uprošćavanje suglasničkih grupa

Treći tip automatske fonološke alternacije odnosi se na uprošćavanje suglasničkih grupa odnosno na gubljenje suglasnika u suglasničkoj grupi. Pošto se ova alternacija dešava u suglasničkim grupama sa istim ili sličnim artikulaciono-akustičkim osobinama, što je u suštini disimilativni proces, tu razlikujemo tri podtipa. Prvi podtip (a) odnosi se na gubljenje jednog od članova geminate, o čemu je već nešto i rečeno u slučajevima sa alternacijama [z ~ ž] i [s ~ š] (tipa [bežičan], [bešuman] i sl.). Drugi podtip ove alternacije (b) tiče se uprošćavanja suglasničkih grupa koje su teške za izgovor i u kojima se najčešće redukuju suglasnici [d] i [t]. Ova alternacija obično se registruje i u pisanju. Treći (c) podtip odnosi se na gubljenje frikativa [s] iza [č, ć, s, š].

(a) Jedinu geminatu u srpskom jeziku čine dva /j+j/, tj. [j:] u superlativima prideva tipa: [naj:ači], [naj:ednostavnii:], što nalaže i ortoepska norma, a što se i u našem pravopisu registruje kao udvojeno pisanje <najjači>, <najjednostavniji> i sl. U aktuelnom izgovoru, međutim, sve se ređe u ovakvim slučajevima izgovara geminirani suglasnik (na fonetskom planu očituje se kao produženi izgovor određenog glasa) i ovakve reči se najčešće realizuju sa jednim [j]: [najači, [najjednostavnii:].

Ipak, na pravopisnom planu nalazimo udvajanje i drugih suglasnika, što se uvek dešava, naravno, na morfemskoj granici. Tako se dva <dd> sreću u primerima tipa <podijalekat>, <preddržavni>, i sl. gde se u pisanju želi očuvati jasna semantika oba člana izvedene reči, tj. prefiksa i osnovne lekseme. Mada bi prema ortoepskoj normi trebalo i ovde izgovarati geminirani, tj. suglasnik sa produženim trajanjem (npr. [pod:ijalekat]), pitanje je da li se to najčešće i realizuje ili se izgovara samo jedan suglasnik (npr. [podijalekat]), kao i u slučaju sa primerima sa [j]. Ipak, da bi se očuvalo značenje u obrazovanjima novijeg tipa, kada se u pisanju udvajaju suglasnici, npr. <vannastavni>, <uzzidati> (prema [uzidati]), i dr., u izgovoru imamo ili čak dva suglasnika [van-nastavni], [uz-zidati] sa malom pauzom između njih, ili se izgovara geminata [van:astavni], [uz:idati].

Ovakve geminate novijeg su porekla u jeziku, što dokazuju i primeri u kojima je došlo do redukovanja jednog od članova geminate, kao npr. u [odeliti], [odvoiti], [ruski], [bezvučan], a ne *[od:eliti]⁸⁷, *[od:voiti], *[rus:ki], *[bez:vučan], ali i [pedeset], [bežičan], [bešuman], [isitniti], [išutirati], i sl. gde je prethodno došlo do asimilacije po zvučnosti i/ili po mestu tvorbe što je rezultiralo stvaranjem geminate, koja je posle redukovana.

(b) Uprošćavanje suglasničkih grupa teških za izgovor automatska je alternacija koja se realizuje u fonetskom kontekstu u kojem se zubni plozivi [d] i [t] gube (tj. alterniraju sa Ø) kad se nađu:

(b₁) ispred afrikata [c, ž (: č), (ž :) ć] i grupe [št]: /otac/ → [oca] / [oče]; *[srdce] → [srce] ~ /srdašce/; *[srdčan] → [srčan] ~ /srdačan/; /izuzetak/ → *[izuzetci] → [izuzeci]; /inat/ → *[inatžija] → [inažija]; /pevati/ → *[pevatću] → [pevaću]; *[podštapalica] → [poštapalica]; *[gospodština] → [gospoština];

(b₂) u suglasničkoj grupi iza suglasnika frikativa [z : s, ž : š] a ispred [b, k, l, l̥, n, ŋ]: /gost/ → *[gostba] → [gozba]; /grozdak/ → *[grostka] → [groska]; /listak/ → *[listka] → [liska]; /rastao/ ~ *[rastla] → [rasla]; /bolest/ → *[bolestiv] → [bolešiv]; /mastan/ → *[mastna] → [masna]; /nužda/ → *[nuždna] → [nužna], /pozorište/ → *[pozorištni] → [pozorišni], i sl.

Naravno, i ova alternacija [d] i [t] ~ Ø registruje se u pisanju, a o izuzecima u pravopisu biće više govora u narednoj, III glavi priručnika.

(c) Treći podtip alternacije u kojoj dolazi do uprošćavanja suglasničke grupe tiče se gubljenja frikativa [s] iza [č, ć, s, š], što se, takođe, registruje u pravopisu, na primer: /vodič/ → *[vodički] → [vodički]; /mladić/ → *[mladićski] → [mladićki]; /rus/ → *[ruski] → [ruski]; /raška/ → *[rašski] → [raški], i sl. I ova alternacija registruje se u pisanju.

Vežbanja

1. Koje se suglasničke grupe uprošćavaju?
2. Zašto dolazi do uprošćavanja suglasničkih grupa?
3. Koji suglasnici u tim grupama alterniraju sa nulom?
4. Šta su to geminate?

⁸⁷ * = zvezdica, obeležava neregistrovan ili rekonstruisan oblik.

8.2.4. *Nepostojano [a]*

Alternacija [a] ~ Ø, poznata kao “nepostojano a” ostvaruje se u određenim morfološkim i tvorbenim kategorijama i može biti (a) fonološki uslovljena, dakle automatska kada nepostojano [a] razbija suglasničku grupu tešku za izgovor ili razdvaja dva ista/slična suglasnika, ili (b) neautomatska, istorijski uslovljena, što se sreće u određenim kategorijama u kojima fonetski kontekst više ne zahteva razbijanje suglasničke grupe.

(a) Automatska alternacija [a] ~ Ø sreće se:

(a₁) u Nsg.m.r. imenica (odnosno i u Asg. ako imenica ima obeležje [– živo]) sa sufiksom /-áč/⁸⁸ ili /-āk/ ~ ostalim oblicima tih imenica: [pisac] ~ [pisca], [piscu]; [rukovodilac] ~ [rukovodioca], [rukovodiocu]; [mačak] ~ [mačka], [mačku]; [ručak] ~ [ručka], [ručku], i d.; ali [junāk]⁸⁹, [junaka] i d. gde do alternacije ne dolazi pošto je u pitanju dugo [a] u sufiksu.

(a₂) u Nsg.m.r. imenica tipa [pas] ~ [psa], [psu], i d.

(a₃) u Nsg.m.r. kraćih oblika nekih prideva (odnosno i u Asg. ako pridev određuje imenicu koja ima obeležje [– živo]) ~ oblicima ž. i sr.r. i oblicima množine odnosno u dužim oblicima tih prideva: [dobar] ~ [dobra], [dobro], [dobri]; [kratak] ~ [kratka], [kratko], [kratki]; [gladan] ~ [gladna], [gladno], [gladni], i d. Najčešće je u pitanju razbijanje suglasničke grupe u kojoj je drugi član sonant.

(a₄) u Nsg.m.r. nekih zamenica (odnosno i u Asg. ako pridevska reč određuje imenicu koja ima obeležje [– živo]) ~ oblicima ž. i sr.r. i oblicima množine tih zamenica: [sav] ~ [sva], [sve], [svi]; [takav] ~ [takva], [takvo], [takvi], i d. U ovoj kategoriji razbija se suglasnička grupa u kojoj je drugi član obavezno sonant. Isti je slučaj i sa primerima u naredne dve kategorije:

(a₅) kod brojeva: [jedan] ~ [jedna], [jedno], [jedni]; [osam] ~ [osmi], [osma]; [sedam] ~ [sedmi], [sedma], i d.

(a₆) u 1.l.sg. glagola [jesam] i enklitike [sam] ~ [jesmo], [smo].

(a₇) Kod predloga /s/ i /k/ kad stoje uz imenicu koja počinje istim ili sličnim suglasnikom, ili kod ostalih predloga kad stoje uz imensku reč koja počinje suglasnikom ili suglasničkom grupom nepostojanim [a] razbija se fonetski komplikovana suglasnička sekvenca koja se sastoji ili od teške suglasničke grupe, ili od fonetski veoma sličnih ili identičnih segmenata: [sa # mnom] ~ [s # tobom]; [sa # sestrom] ~ [s # majkom]; [sa # zida] ~ [s # kuće]; [ka # kući] ~ [k # meni]; [preda # mnom] ~ [pred # nama]; [uza # zid] ~ [uz # brdo], i sl.

---

⁸⁸ ā = kratak vokal /a/.

⁸⁹ ā = dugi vokal /a/.

(a₈) na morfološkoj granici prefiksa /raz/ i /iz/ i reči koja počinje istim ili sličnim suglasnikom ili suglasničkom grupom: [raza–slati], [raza–znati]; [iza–slati], [iza–zvati], [iza–brati], i sl. ~ [raz–vući], [iznositi];

(b) Neautomatska alternacija [a] ~ Ø sreće se:

(b₁) u Gpl. imenica muškog, srednjeg i ženskog roda ~ ostalim oblicima u množini tih imenica, kao i u oblicima jednine tih imenica osim kod imenica m.r. (kod kojih se [a] ~ Ø javlja kao automatska alternacija): [pisaca]; [rukovodilaca] ~ [rukovodioci], [rukovodiocima]; [trešaña] ~ [trešnje], [trešnjama], [trešnja], i d.; [kopaļa] ~ [kopļa], [kopļima], [kopļe], i d.

(b₂) u N/Asg.m.r kraćih oblika prideva sa finalnom sekvencom [-ao] ~ ostalim oblicima tih prideva: [svetao] ~ [svetla], [svetlo], [svetli], i sl.

(b₃) u radnom glagolskom pridevu m.r.sg. nekih glagola ~ ostalim oblicima tih radnih prideva: [došao] ~ [došla], [došlo], [došli]; [rekao] ~ [rekla], [reklo], [rekli], i sl.

U kategorijama sa primerima pod (b₂) i (b₃) i (b₁) uz ovu alternaciju javlja se i, sa stanovišta savremenog jezika, neautomatska alternacija [I] ~ [o] (tzv. promena ili “prelazak I u o”), koja je vremenski mlađa od alternacije “nepostojano a” i o kojoj će biti kasnije reči. Ova alternacija promenila je fonetsko okruženje, a time i uslove u kojima se inače javljala alternacija [a] ~ Ø te je tako od automatske alternacije “nepostojano a” u ovim pozicijama postala istorijski uslovljena, a ne fonološki uslovljena alternacija.

Isto tako i kategorija Gpl., u kojoj se javlja “nepostojano a”, prešla je iz kategorije fonoloških u kategoriju morfoloških, neautomatskih alternacija, jer je analoškim uopštavanjem nastavka /-ā/ u Gpl. prestala potreba za razbijanjem finalne suglasničke grupe teške za izgovor. Međutim, pošto je “nepostojano a” već “razbilo” takvu grupu pre uvođenja nastavka /-ā/ u sistem nastavaka imenica u srpskom jeziku, ono je tu ostalo kao glasovna promena istorijskog karaktera.

Uslovi za alternaciju [a] ~ Ø mogu se prikazati i sledećom formulom:

[CØC] → [CaC] / __ # , npr. u *[pisc] → [pisc] odnosno

[CØC] → [CØC] / __[V], npr. u [pisca].

Vežbanja

1. Koje su se morfonološke alternacije izvršile u sledećim rečima: /iščupati/, /oraščić/, /beživotan/, /palički/, /radosna/.
2. U kojim rečima je primenjen morfonološki pravopis: <iskupiti>, <gradski>, <pretpostavka>, <podšišati>, <crvenperka>?
3. Kada je alternacija [a] sa Ø fonološki uslovljena?

4. U kojim je rečima alternacija [a] ~ Ø automatska?

/vrapca/, /devojaka/, /došao/, /peska/, /gñurca/, /gñuraca/, /trešaña/, /radosna/

5. Koje su automatske morfofonološke alternacije realizovane u sledećim oblicima reči?

/iščeznuti/ _____

/rašiti/ _____

/mladićki/ _____

/pedeset/ _____

/obrašćić/ _____

/raščešljan/ _____

/iščašen/ _____

/išarati/ _____

/bešuman/ _____

/francuski/ _____

/ispisati/ _____

/kopci/ _____

/mrska/ _____

/gospoština/ _____

/pozorišni/ _____

/poļupci/ _____

/glatki/ _____

/opslužiti/ _____

/žapca/ _____

/trbušćić/ _____

/beskrajna/ _____

/ishrana/ _____

/sluškiña/ _____

/ruski/ _____

/pripovetka/ _____

/beživotan/ _____

/ražestiti se / _____

/raširiti/ _____

6. Koje glasovne promene nisu registrovane u sledećim rečima?

/jedanput/ _____
/predsednik/ _____
/crvenperka/ _____
/odštampati/ _____
/sudski/ _____
/ljudstvo/ _____

8.3. ISTORIJSKI USLOVLJENE, NEAUTOMATSKE ALTERNACIJE

U prethodnom poglavlju dotaknute su alternacije glasova koje nisu uslovljene fonetskim kontekstom, već su nasleđene u određenim morfološkim i tvorbenim kategorijama kao rezultati glasovnih alternacija koje su u određenoj fazi istorijskog razvitka jezika imale automatski karakter. Najpoznatije takve alternacije su: (1) alternacija [i] ~ [o] i opisani slučajevi alternacije [a] ~ Ø, kao i alternacije nastale kao posledice (2) palatalizacija i (3) jotovanja.

8.3.1. Alternacija /l/ ~ /o/ na kraju reči/sloga

Ova alternacija koju neki nazivaju i vokalizacijom, nije fonološki uslovljena alternacija i ostvarivala se kao zamena sonanta /l/ vokalom /o/ na (a) kraju reči i na (b) kraju sloga u određenim kategorijama ili oblicima reči.

(a) Na kraju reči ova alternacija ostvarena je u sledećim kategorijama:

– glagolski radni pridevi muškog roda u jednini: /pisao/ ~ /pisala/, /pisalo/; /trčao/ ~ /trčala/, /trčalo/, i sl.

– Nsg.m.r. i ž.r. imenica: /deo/ ~ /dela/, /delu/; /anžeo/ ~ /anžela/, /anželu/; /petao/ ~ /petla/, /petlu/; /so/ ~ /soli/, i sl.

– kraći oblik prideva muškog roda: /beo/ ~ /bela/, /belo/, /ceo/ ~ /cela/, /celo/, /mio/ ~ /mila/, /milo/, i sl.

(b) Na kraju sloga ova alternacija ostvarena je u sledećim kategorijama:

– imenice izvedene od radnog glagolskog prideva: /čitaonica/, /radionica/, /praonica/, /učionica/, i sl.

– ispred sufiksa /-ba/: /seliti/ ~ /seoba/, /deliti/ ~ /deoba/, i sl.

– svi oblici imenica izvedenih sufiksom /-ac/ od radnog glagolskog prideva m.r., osim u Nsg. i Gpl.: /čitaoca/, /čitaocu/, /čitaoci/ i d. ~ /čitalac/, /čitalaca/; /gledaoca/, /gledaocu/,

/gledaoci/ i d. ~ /gledalac/, /gledalaca/; /rukovodioca/, /rukovodiocu/, /rukovodioci/, i d. ~ /rukovodilac/, /rukovodilaca/, i sl.

Promena /l/ u /o/ trajala je relativno kratko u istoriji srpskog jezika pa novija obrazovanja nemaju ovu alternaciju. Tako prema obliku /seoski/ imamo /školski/, /molba/ prema /moba/ (u kojem je posle izvršene alternacije došlo i do kontrakcije vokala), /žalba/ i sl.

Najviše ogrešenja o jezički standard sreće se u kategoriji imenica izvedenih sufiksom /-ac/ od radnog glagolskog prideva m.r. Mada je održavanje ove alternacije u oblicima tih reči u standardnom jeziku obavezno, u jeziku medija i u svakodnevnoj jezičkoj praksi običnih, ali i obrazovanih ljudi srećemo oblike u kojima je došlo do uopštavanja oblika sa /o/ u Nsg.: *[slušaoc], *[čitaoc], *[gledaoc], i sl., i u Gpl.: *[slušaoca], *[čitaoca], *[gledaoca], i sl., čime su izjednačeni oblici Gsg. i Gpl. To uopštavanje je analoško i narušava morfološku normu standardnog jezika.

Alternacija /l/ ~ /o/ stvorila je vokalske sekvence [ao, eo, uo, io, oo] u finalnom (i medijalnom) položaju reči, što ranije nije bila odlika srpskog jezika. Vokalska sekvenca [oo] kontrahovala se u [ō]: /so/ ← /soo/ ← /sol/, ili /moba/ ← /mooba/ ← /molba/. Puni izgovor vokalskih grupa: [ao] : /došao/, [eo] : /video/, [uo] : /skinuo/ spada u ortoepsku normu srpskog jezika, mada se u razgovornom jeziku one redukuju u *[došo], *[vido], *[skino]. Sekvenca [io] : /bio/, /radio/ u govoru se prirodno razbija razvijanjem međuvokalskog [j], što se u pravopisu ne registruje.

Vežbanja

1. U kojim položajima u reči dolazi do alternacije /l/ sa /o/?
2. Koja su najčešća ogrešenja o morfološku normu standardnog jezika kad je u pitanju ova alternacija?
3. Objasnite primere [moba] i [molba].

8.3.2. Alternacije kao rezultat palatalizacija

Alternacija (a) /g ~ ž, k ~ č, h ~ š/ (rezultat I palatalizacije) i alternacija (b) /g ~ z, k ~ c, h ~ s/ (rezultat II palatalizacije, sibilizacije) veoma su stare alternacije i pripadaju još opšteslovenskoj prošlosti našeg jezika. Danas se rezultati tih alternacija sreću u određenim gramatičkim i tvorbenim kategorijama.

(a) Smenjivanje /k ~ č, g ~ ž, h ~ š/ (zadnjonepčanih konsonanata njihovim prednjonepčanim alternantama) imamo:

(a₁) u Vsg. imenica m.r.: /čovek/ ~ /čoveče/, /vrag/ ~ /vraže/, /duh/ ~ /duše/;

(a₂) u množini imenica /oko/ ~ /oči/, /očiju/, i d. i /uho/ ~ /uši/, /ušiju/, i d.

(a₃) u prezentu glagola sa osnovom na zadnjonepčane suglasnike (koja se vidi u aoristu i 3.1.pl. prezenta, npr.: /ispekoh/) i nastavkom /ći/ u infinitivu. Ovom alternacijom obuhvaćena su sva lica, čime se 3.1.pl. suprotstavlja ostalim oblicima prezenta: /pečem/, /pečeš/, i d. ~ /peku/; /strižem/, /strižeš/, i d. ~ /strigu/; /vršem/, /vršeš/, i d. ~ /vrhu/. Ovi glagoli ne pripadaju produktivnoj vrsti i primera nema mnogo u jeziku, a nisu svi ni deo aktivnog rečničkog fonda savremenog urbanog govornika.

(a₄) u derivaciji nekih imenica i deminutiva, u derivaciji nekih prideva i glagola; npr. /devojka/ ~ /devojče/; /momak/ ~ /momče/ i sl.; ili, npr. /breg/ ~ /brežuļak/, /čovek/ ~ /čovečuļak/; /grah/ ~ /grašak/, /prah/ ~ /prašak/, /mrak/ ~ /mračak/ i sl.; /ruka/ ~ /ručica/, i sl.; /mrak/ ~ /mračan/, /dug/ ~ /dužan/, /strah/ ~ /strašan/, i sl. odnosno /devojka/ ~ /devojački/; /dug/ ~ /dužina/, /dužiti/; /prah/ ~ /prašina/, /prašiti/; /rok/ ~ /ročište/, /ročiti/ i sl.

(a₅) alternacija u primerima /otac/ ~ /oče/, /očevina/; /knez/ ~ /kneže/, /kneževina/ takođe je posledica I palatalizacije (u kategorijama sa fonemama /č/ i /ž/) dok su foneme /c/ i /z/ alternanti fonema /k/ i /g/, nastali delovanjem istorijski mlađe II palatalizacije. Ta alternacija je danas vidljiva u morfemi /kneg/ u leksemi /knegiña/ ~ /knez/.

(b) Alternacija /g ~ z, k ~ c, h ~ s/, poznata kao II palatalizacija ili sibilizacija. Termin sibilizacija nastao je na osnovu fonetske klasifikacije glasova koji su proizvod te alternacije. Sibilanti su strujni glasovi visoke frekvencije koja proizvodi akustički utisak sličan šuštanju. Ova alternacija manjeg je opsega od alternacije nastale I palatalizacijom i ostvarena je:

(b₁) kod imenica u D i Lsg. imenica ž.r.: /ruka/ ~ /ruci/, /noga/ ~ /nozi/, (alternirani oblici /muha/ ~ /musi/, /buha/ ~ /busi/ odlika su hrvatskog standardnog jezika jer je u srpskom jeziku fonema /h/ u ovim leksemama supstituisana fonemom /v/); i u N/V, D-I-Lpl. imenica m.r.: /učenik/ ~ /učenici/, /učenicima/; /bubreg/ ~ /bubrezi/, /bubrezima/; /orah/ ~ /orasi/, /orasima/, i sl.

Mada je ova alternacija neautomatska, dakle nije fonološki uslovljena, ona je ipak u nekim gramatičkim, odnosno morfološkim kategorijama produktivna, što pokazuju neke imenice stranog porekla koje su relativno skoro ušle u leksički sistem našeg jezika. Te imenice ponašaju se kao i autohtone imenice. I kod tih imenica dolazi do alternacije velarnog suglasnika u kategoriji D/Lsg.ž.r.: /humoreska/ ~ /humoresci/, ali i /humoreski/, /tehnika/ ~ /tehnic/, /fizika/ ~ /fizici/; /epoha/ ~ /eposi/; i u N/V, D-I-L množine imenica muškog roda: /miting/ ~ /mitinzi/, /mitinzima/; /bumerang/ ~ /bumeranzi/, /bumeranzima/; /kvisling/ ~ /kvislinzi/, /kvislinzima/; /ginekolog/ ~ /ginekolozi/; i sl. Produktivnost neke morfološke alternacije može da zavisi od produktivnosti gramatičke kategorije u kojoj se realizuje i alternacija /g/ ~ /z/ kod imenica

muškog roda stranog porekla (sve imaju finalni suglasnik /g/), deo je naše jezičke kompetencije kao izvornih govornika srpskog jezika, i ta kompetencija (naše jezičko znanje) mehanizam je koji nam “govori” da ispred određenih nastavaka (/i/, /-ima/) dolazi do ovakve alternacije. Isti je slučaj i sa gore navedenim imenicama ženskog roda kod kojih se ostvaruje alternacija /k/ ~ /c/, i /h/ ~ /s/.

(b₂) U imperativu glagola sa osnovom na zadnjonepčane suglasnike (koja se vidi u aoristu i 3.1.pl. prezenta, npr.: /vukoh/, /vuku/) i nastavkom /ći/ u infinitivu. Npr.: /peku/ ~ /peci/, /pecimo/; /rehoh/ ~ /reci/, /recimo/; /vuku/ ~ /vuci/, /vucimo/ i d. (kao i /strizi/, /vrsi/, što nije deo aktivnog vokabulara današnjeg urbanog govornika standardnog jezika); u imperfektivnim oblicima glagola nastalih od perfektivnih koji imaju osnovu na zadnjonepčane suglasnike: /dizati/ ~ /dići/, /digoh/; /klicati/ ~ /kliknuti/; /zatezati/ ~ /zategnuti/; /izdisati/ ~ /izdahnuti/, i sl. Ni ovo nije produktivna alternacija i sreće se u ograničenom broju leksema. Ovamo spada i alternacija koja se sreće u imperfektu glagola sa /ći/ u infinitivu: /pecijah/, /strizijah/, /vrsijah/. Imperfekat je kategorija koja danas nije bliska savremenom govorniku i za koju je on izgubio jezičku kompetenciju, pa kategoriju imperfekta možemo smatrati arhaizmom, a oblike ovih glagola dijalektizmima. Danas je upotreba imperfekta odlika stila nekih pisaca pa se može smatrati i stilskim sredstvom.

(b₃) Alternacija / g ~ z, k ~ c, h ~ s/ analogijom je poništena u mnogim dijalektima i u mnogim kategorijama i u standardnom jeziku danas je nemamo. Nje nema u D/Lsg. vlastitih imenica: /milka⁹⁰ ~ /milki/, /luka/ ~ /luki/, ali ni kod nekih zajedničkih imenica i deminutiva: /kuka/ ~ /kuki/, /kolega/ ~ /kolegi/, /psiha/ ~ /psih/, /baka/ ~ /baki/, /seka/ ~ /seki/, i sl., kao ni kod imenica sa finalnom suglasničkom grupom [zg], [ck], [sh], [čk], [ćk], [tk], [nk]: /mazga/ ~ /mazgi/, /kocka/ ~ /kocki/, /pasha/ ~ /pashi/, /mačka/ ~ /mački/, /pračka/ ~ /prački/, /tetka/ ~ /tetki/, /patka/ ~ /patki/, /motka/ ~ /motki/, /crnka/ ~ /crnki/, /intelektualka/ ~ /intelektualki/, i sl. gde bi alternacija stvorila geminate ili fonetski komplikovane ili neuobičajene suglasničke grupe ili bi pak zamaglila semantiku reči (npr. *[čeci] ili *[četci]). Kod nekih imenica sa finalnom grupom [tk] ova alternacija se ostvaruje udružena sa automatskom alternacijom gubljenja [t] iz sekvence [tc], o čemu je bilo reči u poglavlju o automatskim alternacijama: /pripovetka/ ~ /pripoveci/; /bitka/ ~ /bici/; ali i /pripovetki/ i /bitki/ kao dubletnim oblicima bez ovih alternacija. Dubletne oblike (sa alternacijom i bez nje) imamo i kod nekih toponima /požega/ ~ /požegi/ i ređe /požezi/, /lika/ ~ /lici/ i ređe /liki/, ali samo sa alternacijom u /amerika/ ~ /americi/, /afrika/ ~ /africi/, i sl. ili bez alternacije u /mekal/ ~ /meki/, /volga/ ~ /volgi/, /malaga/ ~ /malagi/, i sl. (pošto

---

⁹⁰ Vlastita imena se, naravno, pišu velikim inicijalnim slovom, ovde je malo slovo napisano jer tako nalaže konvencija pisanja oblika u kosim zagradama.

i toponimi pripadaju kategoriji vlastitih imenica, pravopis i kod njih nalaže pisanje velikog inicijalnog slova <Požega>, <Afrika>, <Meka> i sl.).

Vežbanja

1. Šta su to istorijski uslovljene morfonološke alternacije?
2. Koje su se morfonološke alternacije izvršile u sledećim rečima: /gledaoca/, /sečen/, /nosorozi/, /radionica/?
3. Koje reči imaju pravilan pravopisni lik: <živci>, <mućki>, <pripoveci>, <taćci>, <bitci>.

8.3.3. Alternacije kao rezultat jotovanja

Ova neautomatska alternacija rezultat je istorijske glasovne promene koja se tradicionalno naziva jotovanjem. U istoriji našeg jezika bilo je više različitih jotovanja i s obzirom na vreme kada su delovala, i s obzirom na opseg fonema koje su njima bile alternirane, i s obzirom na gramatičke kategorije u kojima su se te alternacije dešavale.

I jotovanje spada u svojevrsnu palatalizaciju pošto su rezultati te alternacije foneme sa palatalnom artikulacijom. Jotovanje se odvijalo u sekvencama nepalatalnih glasova i najpalatalnijeg sonanta /j/ pri čemu se anticipirala palatalnost drugog člana sekvence [j], a time i njegovo mesto artikulacije (izgovor glasa pomerao se na palatum). Rezultat glasovne promene bio je akustički meki glas (i glas sa palatalnom lokalizacijom) iza kojeg više nije mogao stajati još jedan meki glas, tj. /j/ i taj glas je redukovan. Kasnije su mnogi prednjonepčani glasovi, koji su bili rezultat jotovanja, akustički otvrdli i danas više ne pripadaju grupi mekih suglasnika iako se artikulišu na prednjem nepcu. To su alveopalatalni glasovi /ž : š; ž : č/. Jotovanje predstavlja zapravo alternaciju u kojoj učestvuju foneme koje su (minimalni) parovi po osobinama kompaktnosti odnosno difuznosti, jer su ovom promenom zahvaćeni difuzni glasovi i zamenjeni kompaktnim. Jedini slučaj odstupanja tiče se praslovenske alternacije zadnjonepčanih suglasnika /k ~ č; g ~ ž; h ~ š/ (npr. u /jak/ ~ /jači/, /dug/ ~ /duži/, /tih/ ~ /tiši/), čiji se rezultati poklapaju sa rezultatima I palatalizacije, i gde alterniraju dva kompaktna glasa, a ne difuzni i kompaktni, što je slučaj sa svim ostalim suglasnicima u ovoj alternaciji.

(a) Najstarijim (praslovenskim) jotovanjem bili su zahvaćeni svi nepalatalni suglasnici iz IV (osim /r/), V i VII aperture, uključujući i velarne koji su alternirali sa odgovarajućim prednjonepčanim suglasnicima: /l ~ ʎ, n ~ ɲ, z ~ ž, s ~ š, d ~ ž, t ~ ć/, već spomenuti velarni /k ~ č; g ~ ž; h ~ š/ i usneni suglasnici kod kojih se alternacija ostvaruje u vidu sekvence: usneni suglasnik + /ʎ/, što se objašnjava alternacijom epentetskog /l/ sa palatalnim /ʎ/. Epenteza ili

umetanje /l/ objašnjava se nepreciznom, komotnijom artikulacijom kada se, u izgovaranju sekvenci usnenih glasova i glasa /j/ prevaljuje relativno velika udaljenost između artikulacionih zona karakterističnih za /j/ i za odgovarajući usneni glas, usputno ubacuje karakterističan izgovorni pokret za glas /l/, što je ostvareno još u artikulacionom polju glasa /j/, čime se mesto očekivane prvobitne sekvence [bj, pj, mj i vj] realizuje [b], [p], [m], [v]]. Prema tome, kad su u pitanju usneni glasovi, ova se alternacija ostvaruje kao: /b ~ b̥/, p ~ p̥/, m ~ m̥/, v ~ v̥/ a danas je moguća i alternacija /f ~ f̥/ koja se ostvaruje u trpnom pridevu u germanizmu /potrefljen/ ~ /potrefiti/. U kategorijama u kojima se dešavalo staro jotovanje ostvaruje se i alternacija /c ~ č/, kao npr. /klicati/ ~ /kličem/, /micati/ ~ /mičem/, i sl. Mada je, sa stanovišta istorije jezika, ova alternacija sekundarna pošto je u osnovi /k/ koje je alterniralo sa /c/ prema pravilima koja su važila za sibilizaciju, ova alternacija /c ~ č/ uključuje u alternaciju i foneme iz VI aperture.

Pošto jotovanje u srpskom jeziku nije (više) automatska alternacija, rezultati jotovanja sačuvani su samo u određenim morfološkim kategorijama u kojima je, kada je u određenom periodu razvoja jezika ta alternacija bila kontekstualno uslovljena, bilo uslova za alternaciju, tj. u kojima su nepalatalni suglasnici dolazili u kontakt sa /j/. To se takođe dešavalo na morfemskim granicama. Obično su to bile granice korenske morfeme i sufiksa.

(a₁) Staro jotovanje proizvelo je suglasničke alternacije u sledećim kategorijama:

– u tvorbi trpnih prideva glagola (tzv. VII Belićeve vrste) sa infinitivnom osnovom na /i-/ ili /e-/: /voleti/ ~ /voļen/, /nositi/ ~ /nošen/, /voziti/ ~ /vožen/, /potopiti/ ~ /potopļen/, /vratiti/ ~ /vraćen/, i sl.

– u tvorbi komparativa prideva: /brz/ ~ /brži/, /tvrđ/ ~ /tvrži/, /ļut/ ~ /ļuci/, /crn/ ~ /crni/; /suv/ ~ /suvļi/, i sl.

– u kategoriji prezenta glagola (tzv. V Belićeve vrste) sa infinitivnom osnovom na /-a/, i osnovom prezenta na /e-/: /plakati/ ~ /plačem/, /pisati/ ~ /pišem/, /rezati/ ~ /režem/, /kapati/ ~ /kapļem/, /klicati/ ~ /kličem/, i sl.

– u kategoriji imperfekta iste VII Belićeve vrste: /graditi/ ~ /građah/, /mlatiti/ ~ /mlačah/, /voleti/ ~ /voļah/, i sl. (ovo je najmanje produktivna kategorija, a primeri su najmanje frekventni);

– u kategoriji iterativnih glagola deriviranih od glagola VII Belićeve vrste: /izgraditi/ ~ /izgraživati/, /pretplatiti/ ~ /pretplaćivati/, /poniziti/ ~ /ponižavati/, i sl.

– u tvorbi reči ispred pojedinih sufiksa: /noga/ ~ /nožurda/, /kńiga/ ~ /kńižar/; /trbuh/ ~ /trbušast/; /grad/ ~ /gražanin/, i sl.

(a₂) U istorijskom razvoju srpskohrvatskog jezika došlo je, takođe, do takozvanog novog jotovanja, ali opseg fonema koje su bile zahvaćene alternacijom nešto je uži. U toj alternaciji,

koja je rezultat takozvanog novog jotovanja, ne učestvuju zubne strujne foneme /z/ i /s/, kao ni velarni suglasnici. I broj kategorija u kojima danas imamo rezultate ovog jotovanja u vidu alternacija suglasnika nešto je manji. To su:

– u tvorbi zbirnih imenica: /prut/ ~ /pruće/, /grm/ ~ /grmje/, /koren/ ~ /koreće/, /kamen/ ~ /kameće/, /list/ ~ /lišće/, i sl.

– u tvorbi glagolskih imenica: /pevati/, /pevan/ ~ /pevaće/, /pisati/, /pisan/ ~ /pisaće/, /govoriti/, /govoren/ ~ /govoreće/, i sl.

– instrumental jednine imenica ž.r. sa nastavkom /-i/ u Gsg.: /krv/ ~ /krvju/, /ljubav/ ~ /ljubavju/, /misao/ ~ /mišju/, /kost/ ~ /košću/, i sl.

– u tvorbi prisvojnih prideva: /govedo/ ~ /goveži/, /krava/ ~ /kravji/, /jesen/ ~ /jeseći/, i sl.

U primerima tipa /mišju/, /košću/, /lišće/ i sl. osim alternacije koja je posledica jotovanja /l ~ j/ u /mišju/ i alternacije /t ~ ć/ u /košću/ i /lišće/, došlo je i do automatske asimilacije po mestu tvorbe čime je stvorena još jedna alternacija /s ~ š/ ispred /j/ i /ć/ kao rezultata prve alternacije, jotovanja.

*Analogijom*⁹¹ prema trpnim pridevima od glagola VII Belićeve vrste, kod kojih je ostvarena alternacija kao rezultat starog jotovanja, npr. /voziti/ ~ /vožen/, /nositi/ ~ /nošen/ u govoru se čuju i supstandardni oblici */(iz)vežen/ od /(iz)vesti/, */spašen/ od /spasti/; umesto standardnih oblika /(iz)vezen/, /spasen/ u kojima nije dolazilo do jotovanja pa ni takva alternacija nije ostvarena. Oblik /spasen/, međutim, alternira i sa oblikom /spašen/ koji je trpni pridev od glagola VII vrste /spasiti/.

Vežbanja

1. Koje su se morfonološke alternacije izvršile u sledećim rečima: /ugošćen/, /strašću/?
2. Koje su, od navedenih formi, supstandardne: /prenešen/, /prenesen/, /dovežen/, /dovezen/, /donošen/, /donesen/, /viši/, /višji/, /oboleće/, /obojeće/?

---

⁹¹ *Analogija* = termin iz istorijske i uporedne lingvistike kao i proučavanja usvajanja jezika, koji se odnosi na proces regularizacije koji deluje na izuzetne oblike u gramatici jednog jezika; vrsta jezičke promene pri kojoj se pojedini oblici menjaju samo zato da bi ličili na druge oblike; morfološko uopštavanje prema već postojećem modelu u jeziku.

3. Koje su morfonološke alternacije realizovane u sledećim rečima (i automatske i istorijske)?

/milošću/	_____
/izuzeci/	_____
/praška/	_____
/brižna/	_____
/paćenici/	_____
/svršeci/	_____
/gvožđe/	_____
/napici/	_____
/rožaci/	_____
/bezakoñe/	_____
/zamišljen/	_____
/gošća/	_____
/spasioci/	_____
/podaci/	_____
/ishrañen/	_____
/vojnički/	_____
/mašču/	_____
/kašñeñe/	_____
/bespuće/	_____
/glažu/	_____
/kažñen/	_____
/junaštvo/	_____
/dubli/	_____
/oblačna/	_____
/stvaraoci/	_____
/mušica/	_____
/lišće/	_____
/starčev/	_____
/podgražde/	_____
/ptičica/	_____
/bolešljiv/	_____
/smešna/	_____

/taoci/ _____
/junački/ _____
/siromaštvo/ _____
/žacki/ _____
/ugošćen/ _____
/grašak/ _____
/isećen/ _____
/oče/ _____
/stanovništvo/ _____

4. Utvrdite u sledećim primerima da li je realizovana palatalizacija ili jotovanje.

/pečen/ _____
/pečem/ _____
/pišem/ _____
/jaučem/ _____
/nošen/ _____
/može/ _____
/jači/ _____
/sečem/ _____
/kažem/ _____
/srčem/ _____
/vožen/ _____
/tiši/ _____
/ležem/ _____
/sećen/ _____
/stroži/ _____

9. PROZODIJSKE⁹² OSOBINE STANDARDNOG SRPSKOG JEZIKA

Pored distinktivnih segmentnih osobina fonološkog sistema, u fonološka sredstva srpskog jezika ubrajamo i takozvane nadsegmentne (suprasegmentne) karakteristike, koje takođe mogu imati razlikovnu funkciju u jeziku. Za razliku od segmentnih, ove osobine se prostiru preko više od jednog fonetskog segmenta u iskazu i u njih se ubrajaju naglasak, visina tona, i kvantitet. To su, dakle, prozodijske karakteristike koje se tiču naglašavanja, intonacije i dužine slogova u reči. I zato je potrebno prvo definisati slog.

9.1. SLOG

Slog je najmanja i bazična jedinica izgovora. Ne može se izgovoriti ništa manje od sloga jer produkcija glasa izvan sloga ne pripada artikulisanom govoru. Kada sričemo suglasničko slovo po slovo, odnosno suglasnik po suglasnik, mi zapravo izgovaramo slogove u kojima je taj suglasnik zapravo segment koji otvara slog, tzv. nastup, a slogovno jezgro čini parazitski vokalski element koji se transkribuje kao “šva” [ə]: [bə], [də], [tə], i sl. To znači da se pojedinačni glas koji je manji od sloga (konsonant) može izgovoriti samo u slogu. Vokal sam po sebi čini slog. Vokal je, dakle, slogotvorni element i čini jezgro ili nukleus sloga jer je na njemu vrhunac sonornosti u slogu. Osim vokala u standardnom srpskom jeziku nosilac sloga može biti i /r/, koje se tada naziva vokalnim [r̥], a samo u stranim rečima i veoma retko i /l/ i /n/, o čemu je bilo reči u odeljku o vokalima.

Slogovi mogu biti otvoreni i njihova struktura je tada CV, i zatvoreni: VC ili CVC. U jednom slogu može biti najmanje jedan suglasnik, uz obavezni vokal, a vokal može biti jedini član sloga. Slogovi mogu imati i 2, 3, 4 ili 5 suglasnika, različito raspoređenih oko slogovnog jezgra, vokala. Na početku sloga može se, takođe, naći više od jednog suglasnika, čak do 3 [sredstvo], kao što ima i jednosložnih reči koje počinju sa 3 suglasnika [stvar], a može se naći i jednosložna reč sa 5 suglasnika: [strast]. Reči, dakle, mogu imati samo jedan slog i tada su to jednosložne reči, ili dva – dvosložne i više slogova – višesložne reči.

Sve reči u iskazu mogu se izgovarati segmentirane na slogove: slog po slog. Izvorni govornici intuitivno prepoznaju slog. Granica između slogova u reči nije uvek oštra, a podela reči na slogove zasnovana je na prirodi sloga i suglasnika u slogu i reči. Granica među slogovima je (a) fonetska [ra-zmu-ći-va-ti; ra-spi-ti-va-ti; o-du-zi-ma-ti; i-zdr-ža-ti] kada zavisi od prirode

---

⁹² *Prozodija* (gr.) = naglasak i intonacija.

glasova, ali ona može biti uslovljena i (b) značenjem (poklapa se sa granicom morfeme) [raz-mu-ći-va-ti; ras-pi-ti-va-ti; od-u-zi-ma-ti; iz-dr-ža-ti] i naziva se semantičkom ili psihološkom granicom i sreće se u rečima sa složenom morfološkom strukturom. Podela na slogove bitna je za pisani plan jezika posebno kada se reč lomi na kraju reda i prenosi u novi. Neki engleski rečnici, na primer, označavaju gde se nalazi granica između slogova i time se pokazuje gde se može staviti crtica (-) pri rastavljanju reči na kraju reda.

Slog ima važnu funkciju u prozodiji reči jer je nosilac akcenta. Akcenat reči, za razliku od rečeničnog akcenta, predstavlja isticanje jačinom, a u našem slučaju i visinom i trajanjem jednog sloga u reči u odnosu na ostale slogove.

Vežbanja

1. Šta je slog?
2. Podelite sledeće reči na slogove: /raskrstiti/, /sladostrašće/, /suncokreti/, /lasta/, /zviždati/, /udahnuti/, /nafta/, /jahta/, /staklo/, /srebro/, /tikva/, /dobrota/, /korpa/, /ajvar/, /sardina/, /ambar/, /majka/, /vojniki/, /sudbina/, /sredstvo/, /ljudski/, /klupko/, /igračka/, /studentski/, /bogatstvo/, /opančar/, /sudski/, /striktno/, /rastko/, /carstvo/, /mnoštvo/, /rastaviti/.
3. Zašto slog ima važnu funkciju u prozodiji?
4. Šta je to akcenat?
5. Sledeće reči podelite na slogove s obzirom na fonetski i psihološki kriterijum: /izgraditi/, /iskopčati/, /raskopati/, /izbaciti/, odigrati.

9.2. PROZODIJSKI SISTEM

Prozodijski sistem standardnog srpskog jezika baziran je na prozodijskom sistemu novoštokavskih dijalekata na čijoj je osnovici u XIX veku zasnovan moderan književni jezik. Taj sistem ima 6 jedinica: 4 akcenta i 2 neakcentovana kvantiteta. Standardni srpski jezik ima politonijski akcenat, za razliku od većine indoevropskih i slovenskih jezika, čiji je akcenat ekspiratoran. To znači da se akcenat ostvaruje ne samo kao glasovni udar već, u našem slučaju, i kao uzlazno ili silazno kretanje tona unutar (akcentovanog) sloga.

Akcentat u svim jezicima ima kulminativnu funkciju, jer nam pomaže da segmentiramo iskaz na reči. Pošto najčešće u jednoj reči postoji samo jedan akcenat, na osnovu ove funkcije može se odrediti broj reči u nekom iskazu. Ako je još i mesto akcenta predvidljivo, može se odrediti i granica reči pa u tom slučaju akcenat ima delimitativnu funkciju, pomoću njega može se odrediti granica između reči. Kulminativnost je vezana upravo za onaj slog na kojem i

obeležavamo akcenat. Tako na primer sekvencu [viideteispredgražananovimkolima] zahvaljujući kulminativnoj i delimitativnoj funkciji akcenta možemo segmentirati na sledeće fonološke reči:

- (a) [vī idéte ispred=grāžāna nōvim kōlima],
- (b) [vī idéte is=prēdgrāža na=nōvim kōlima],
- (c) [vī i=déte is=prēdgrāža na=nōvim kōlima],
- (d) [vī i=déte ispred=grāžāna nōvim kōlima].

U srpskom jeziku akcenat ima i distinktivnu funkciju, jer se na osnovu njega može odrediti značenje reči. Akcenat takvu funkciju ima u situacijama kada segmentne jedinice, foneme ne mogu da ispune svoju primarnu, distinktivnu funkciju. To se dešava kada najmanje dve različite lekseme imaju isti fonemski sastav – homofoniju, kao što je slučaj sa, npr.: /sēdi/ ~ /sēdi/ ~ /sēdi/ ~ /sēdi/.

Akcentatski sistem standardnog srpskog jezika sastoji se od dva kratka i dva duga akcenta i dva silazna i dva uzlazna, koji se konvencionalno obeležavaju na sledeći način: kratkosilazni akcenat (̎), kao u [kūća], kratkouzlazni (̍), kao u [žēna], dugosilazni (̂), kao u [mōre], dugouzlazni (̇), kao u [rúka]. Pored akcenata, u akcentatski sistem spadaju i neakcentovana dužina (ˉ), kao u [dēvōjka], [dēvojākā], i neakcentovana kratkoća (˘). Akcentatski znaci obično se ne beleže u pisanju, osim u tekstovima koji imaju posebnu namenu, stručnim i naučnim.

	kratki	dugi
silazni	̎	̂
uzlazni	̍	̇

Pravila raspoređivanja akcenata u standardnom srpskom jeziku određuju naše akcente kao akcente sa delimično slobodnom distribucijom. Po pravilu, silazni akcenti javljaju se samo na prvom slogu, a uzlazni na svim slogovima osim poslednjeg pa, prema tome, jednosložne reči mogu imati jedino silazne akcente. Poslednji slog kod dvosložnih i višesložnih reči ostaje neakcentovan. Ovakav raspored akcenata deo je ortoepske norme našeg jezika. Distribucija akcenata može se predstaviti i u tabeli:

Tabelarni prikaz distribucije akcenata

Slogovi	Jedini	Inicijalni	Medijalni	Finalni
Akcenti				
Silazni	+	+	–	–
Uzlazni	–	+	+	–

Od ova 4 akcenta, dva su stara, nasleđena (silazni), a dva su novoštokavska, nastala pomeranjem svih neinicijalnih akcenata za jedan slog ka početku reči. Tako su nastali novi, uzlazni akcenti jer akcenat nije menjao samo mesto, slog već je promenom mesta promenio i svoj kvalitet. Ova promena akcenata počela je u XV veku u delovima centralne štokavske oblasti, na njenom jugozapadu, i postepeno se proširila u pravcu sever-severozapad zajedno sa migracijom stanovnika iz tih krajeva pred turskom najezdom. Danas je ovakav akcenatski sistem odlika takozvanih novoštokavskih govora, a promena koja je do njega dovela poznata je pod nazivom novoštokavsko prenošenje akcenata. Ta promena uvela je 2 nova akcenta u sistem i njihovom pojavom stvorena je nova opozicija u sistemu, opozicija po kvalitetu između starih akcenata, koji u toj opoziciji postaju silazni, i novih, čija tonska krivulja ima uzlaznu liniju. U starom sistemu postojala je samo opozicija po kvantitetu: dugi i kratki akcenat, i oni su imali potpuno slobodnu distribuciju. Akcenatsko prenošenje, pored uvođenja nove opozicije u akcenatski sistem, promenilo je i distribuciju akcenata. Poslednji slog rasterećen je od akcenta, a silazni akcenti sačuvali su se samo na inicijalnom i jedinom slogu. Novi, uzlazni pokrili su unutrašnje slogove i inicijalni slog, što se postiglo pomeranjem starog akcenta sa sloga neposredno iza prvog. Tako se na prvim slogovima stvorila nova opozicija i po kvalitetu, pored stare – po kvantitetu, dok je na ostalim slogovima sačuvana stara opozicija po kvantitetu, ali sada sa novim uzlaznim kvalitetom.

Neakcentovana dužina u standardnom jeziku može se naći samo iza akcenta i zato se i zove posleakcenatska dužina, a neakcentovani kratak vokal može biti i ispred i iza akcenta. Neakcentovane dužine mogu biti (a) leksičke (kao u primerima: /vītēz/, /gðlūb/, /jùcē/, /tādā/, /zātō/ i sl., ali i u oblicima reči koje sadrže suglasnički skup koji počinje sonantom, na primer, /kātānca/ u Gsg. prema /kātānac/ u Nsg.) i (b) morfološke, koje se javljaju u određenim gramatičkim kategorijama.

(b₁) Dug je nastavak imenica ž.r. na /-a/ u Gsg.: /nâcijē/, /informâcijē/, /jãgodē/, /ðsnovē/ i dr.

(b₂) Imenice ž.r. na /-a/ imaju dug nastavak i u Isg.: /kârtōm/, /organizâcijōm/, /zgrâdōm/, /vòdōm/ i dr.

(b₃) Imenice svih rodova imaju dug nastavak u Gpl.: /rùkū/, /òčijū/, /réči/, /sfikā/ i dr. Imenice koje u Gpl imaju nastavak /-ā/ – imaju dug i pretposljednji slog. Ukoliko taj slog nije naglašen, na njemu se nalazi neakcentovana dužina (kao u primerima: /nâgrādā/, /dèvojākā/, /râdnīkā/ i dr.). Međutim, ukoliko je naglašen, na njemu se može naći samo dug akcenat: dugosilazni ako imenica u Nsg. ima kratkosilazni akcenat (/kûcā/ i /pôļā/ (prema /kùca/ i /pòļe/ u Nsg.)), odnosno dugouzlazni – ako imenica u Nsg. ima kratkouzlazni akcenat (/vòdā/ i /žèļā/ (prema /vòda/ i /žèļa/ u Nsg.)).

(b₄) U određenom pridevskom vidu svi nastavci su dugi, i u jednini i u množini, u svim rodovima: Nsg. /lêpī/, /lêpā/, /lêpō/; Gsg. /lêpōg/, /lêpē/, /lêpōg/...

(b₅) Dugi su nastavci u oblicima komparativa i superlativa prideva: Nsg. /lêpši/, /lêpšā/, /lêpšē/; Gsg. /lêpšēg/, /lêpšē/, /lêpšēg/ i dr., kao i Nsg. /nâjlepši/, /nâjlepšā/, /nâjlepšē/; Gsg. /nâjlepšēg/, /nâjlepšē/, /nâjlepšēg/...

(b₆) U neodređenom pridevskom vidu, kod prideva muškog i srednjeg roda dugi su nastavci za Isg. i GDILpl. (/lêpīm/ (Isg.), /lêpīh/ (Gpl.) i /lêpīm/ (DILpl.)), dok su kod prideva ženskog roda dugi nastavci za GDIL i u jednini i u množini (/lêpē/ (Gsg.), /lêpōj/ (DLsg.), /lêpōm/ (Isg.), /lêpīh/ (Gpl.) i /lêpīm/ (DILpl.)).

(b₇) Oblici glagla u prezentu imaju neakcentovanu dužinu na poslednjem slogu u svim licima jednine i u 3. licu množine, odnosno na pretposljednem slogu u prva dva lica množine (kao u primerima: sg. 1. /râđīm/, 2. /râđiš/, 3. /râđī/, pl. 1. /râđīmo/, 2. /râđīte/, 3. /râđē/; sg. 1. /gàžīm/, 2. /gàžīš/, 3. /gàžī/, pl. 1. /gàžīmo/, 2. /gàžīte/, 3. /gàžē/ i sl.). Ipak, kod pojedinih glagola neki od navedenih slogova nose akcenat (kao u primerima: 1.1.sg. /mrêm/, /znâm/, /dâm/; 2.1.sg. /mrêš/, /znâš/, /dâš/; 1.1.pl. /dāmo/, /sedīmo/, /čitāmo/; 2.1.pl. /dāte/, /sedīte/, /čitāte/ i dr. (uz napomenu da glagoli s kratkouzlaznim akcentom u infinitivu tipa /sèdeti/ i /čitati/ pored navedenih oblika prezenta imaju i dubletne likove /sèđīmo/ (/sèđīte/) i /čitāmo/ (/čitāte/)).

(b₈) U oblicima imperativa glagola dug je vokal pred imperativnim nastavkom /-j(-)/: 2.1.sg. /pèvāj/, 1.1.pl. /pèvājmo/, 2.1.pl. /pèvājte/ i sl.

(b₉) U glagolskom prilogu sadašnjem neakcentovana je dužina na slogu pred nastavkom /-ci/: /čitajūci/, /čekajūci/, /píšūci/ i dr.

(b₁₀) U glagolskom prilogu prošlom neakcentovana je dužina na slogu pred nastavkom /-v/, odnosno /-vši/: /vīdēvši/, /bácīvši/, /dòšāvši/ i dr.

(b₁₁) Neakcentovana dužina javlja se u oblicima trpnog glagolskog prideva pojedinih glagola. Ako se infinitivna osnova završava na /-a/, taj vokal se duži pred formantom /-n(-)/ (kao u primerima: /čitān/, /čitāna/, /čitāno/...), odnosno pred formantom /-t(-)/ (kao u primerima: /dòdāt/, /dòdāta/, /dòdāto/...). Ukoliko se infinitivna osnova završava na /-nu/, poslednji vokal te osnove ima neakcentovanu dužinu pred formantom /-t(-)/ (kao u primerima: /zàbrinūt/, /zàbrinūta/, /zàbrinūto/...).

(b₁₂) Neakcentovane dužine javljaju se i u pojedinim oblicima radnog glagolskog prideva. Naime, ukoliko glagol u infinitivu ima kratkouzlazni akcenat, a u oblicima radnog glagolskog prideva kratkosilazni akcenat – neakcentovana dužina javlja se na krajnjem vokalu infinitivne osnove pred nastavcima /-la/, /-lo/, /-li/, /-le/, /la/, tj. u svim oblicima u kojima nije izvršena promena /l/ u /o/: /čitati/, /čitao/ ~ /čitāla/, /čitālo/, /čitāli/, /čitāle/, /čitāla/; /putovati/, /putovao/ ~ /putovāla/, /putovālo/, /putovāli/, /putovāle/, /putovāla/ i sl.

(b₁₃) Oblici imperfekta glagola uvek imaju neakcentovanu dužinu na vokalu /a/ u nastavku: sg. 1. /trésijāh/ (/trésāh/), 2. /trésijāše/ (/trésāše/), 3. /trésijāše/ (/trésāše/), pl. 1. /trésijāsmo/ (/trésāsmo/), 2. /trésijāste/ (/trésāste/), 3. /trésijāhu/ (/trésāhu/); sg. 1. /držāh/, 2. /držāše/, 3. /držāše/, pl. 1. /držāsmo/, 2. /držāste/, 3. /držāhu/ i dr.

U govornoj praksi savremenih urbanih nosilaca standardnog srpskog jezika posleakcenatska dužina u najvećem broju slučajeva redukovana je, tako da mlađe generacije govornika uopšte nemaju duge vokale iza akcentovanih slogova, a drastično se skraćuje i akcenatski kvantitet. Polako, ali neizbežno, pošto je izostala organizovana briga društva o standardnom jeziku, a kako se ortoepska norma u govornim medijima niti neguje niti poštuje, i pošto se ni u školi na to ne obraća posebna pažnja, naš četvoroakcenatski sistem redukuje se i sve se više svodi na sistem kakav imaju i ostali slovenski i indoevropski jezici, na iktus, glasovni udar.

Laboratorijska fonetska ispitivanja naših kratkih akcenata, izvedena na velikom broju primera i sa preciznim merenjima, pokazala su da na slogu koji percipiramo kao akcentovani slog kratkosilazni akcenat nije uvek silazni, kao što ni kratkouzlazni akcenat nije uvek uzlazni. To znači da kretanje tona unutar akcentovanog sloga nije uvek u skladu sa našom percepcijom. Analiza njihovih spektrograma pokazala je da se kratkosilazni akcenat ipak percipira kao silazni, a kratkouzlazni kao kratkouzlazni zahvaljujući intervalu, tonskom odnosu između akcentovanog sloga i sledećeg, neakcentovanog sloga. Znači, silazni i uzlazni akcenat se u prvom redu razlikuju po kretanju tona na slogu iza akcenta. Kod silaznih akcenata akcentovani slog znatno je viši od sledećeg jer tonska krivulja naglo pada pri završetku izgovora tog sloga. Međutim, slog iza

uzlazno intoniranog sloga iste je visine ili čak viši od sloga pod akcentom. Otuda činjenica da mnogi pojedinci, još nenaviknuti na pravilno zapažanje prozodijskih fenomena, nisu odmah sigurni koji je slog od ova dva pod uzlaznim akcentom. To što se pri određivanju mesta uzlaznih akcenata određuje taj prvi slog, a ne onaj koji je takođe zahvaćen uzlaznom intonacijom, uslovljeno je činjenicom da se akcentovanim slogom oseća onaj koji je nešto duži po izgovoru i to je, u stvari merodavan kriterij za određivanje opozicije akcentovani prema neakcentovanom slogu. Kratki naglašeni vokal duži je od kratkog nenaglašenog vokala. Isti je slučaj i sa dugim vokalom pod akcentom. Taj pod akcentom produženi vokal za našu svest je nosilac akcentovanosti, on je po odnosu trajanja najistaknutiji u reči i zato se na njemu i obeležava akcenat.

Na osnovu ovakvih karakteristika izvodi se zaključak (a) da je kod kratkih akcenata distinktivan drugi slog, slog iza akcenta jer on obezbeđuje razlikovanje; i (b) da uzlazni akcenat ima dvosložnu prirodu jer se ton prostire i preko sloga iza akcenta.

U nekim našim govorima kratkouzlazni akcenat ima samo delimično uzlaznu melodiju – u završnoj izgovornoj fazi intonacijska linija nije više uzlazna nego ravna. Tako se govori, recimo, u Beogradu. Ovakva priroda akcenta u tim govorima na kraju dovodi do izjednačavanja kratkouzlaznog sa kratkosilaznim slogom. Beogradski govor ovakvo izjednačavanje poznaje u određenoj poziciji: kad su u pitanju dvosložne reči (sa krajnjim kratkim slogom): *[žèna], *[sèstra], *[pòtok] umesto standardnog [žèna], [sèstra], [pòtok].

Velike medijske kuće, posebno elektronskih govornih medija, čiji je centar u Beogradu svojim autoritetom nameću ovakav akcenat kao govorni obrazac, što sasvim realno ugrožava i već je ugrozilo prozodijski sistem standardnog jezika. Zato je veoma važno da svi poslenici javne reči, a pre svega novinari, budu svesni činjenica i posebnosti našeg četveroakcenatskog sistema i ortoepske norme, što podrazumeva poznavanje svih njenih fonetskih karakteristika, i da u svom izgovoru te pojedinosti sprovode.

Posleakcenatske dužine, međutim, danas su gotovo potpuno redukovane u govoru urbanih govornika standardnog srpskog jezika, koji ih više u svojoj jezičkoj kompetenciji nemaju, i insistiranje na njihovom izgovaranju nema smisla. Naše fonetike ih navode kao obavezan prozodijski element u određenim morfološkim kategorijama, koje je opisao u svojim radovima i propisao njihovo sprovođenje u govoru srpskog književnog jezika još Đuro Daničić na osnovu situacije u istočnohercegovačkom dijalektu u XIX veku odnosno u jeziku Vuka Stef. Karadžića.

Situacija sa posleakcenatskim dužinama u šumadijsko-vojvođanskim govorima znatno se razlikovala i tada, a posebno danas, od stanja u istočnohercegovačkom dijalektu, pa taj deo Daničićeve ortoepske norme od samog početka funkcionisanja novog književnog jezika nije

dosledno ili uopšte poštovan. A pošto se Beograd, koji je u to vreme postajao politički i kulturni centar nove srpske države, razlikovao od ova dva novoštokavska dijalekta i u detaljima akcenatskog sistema, beogradski govor postajao je prestižan idiom i sprovođenje celokupne ortoepske norme srpskog književnog jezika bilo je sporadično i pomalo neobavezno. Ta norma nikad nije dosledno poštovana, na njoj se nikad nije posebno niti dovoljno insistiralo, ni u obrazovnom sistemu ni, kasnije, u elektronskim govornim medijima, koji imaju posebno veliki uticaj na kreiranje govornog uzusa jer su prostorno najšireg dometa.

Danas slobodno možemo reći da prozodijska norma, kakvu je odredio Daničić, više ne postoji te na njoj ne treba posebno insistirati. Moderna, mlađa urbana generacija obrazovanih govornika standardnog srpskog jezika, a posebno populacija školske i studentske omladine, nema više jezičku kompetenciju za posleakcenatske dužine i ona te dužine u nečijem govoru doživljava kao nešto arhaično, regionalno i socijalno obeleženo, dakle – nepoželjno. Neakcentovani kvantitet, međutim, može imati i distinktivnu funkciju – dakle semantičku. Njegovo prisustvo ili odsustvo menja značenje reči. Tako, na primer, imenica /demokrata/ ima isti akcenat, kratkouzlazni na istom, drugom slogu i u Nsg. i u Gpl. Ova dva oblika ipak se prozodijski razlikuju. U Nsg. [demòkrata] slog iza akcentovanog je kratak, dok u Gpl. [demòkrātā] oba sloga iza akcenta, prema Daničićevoj normi, imaju neakcentovanu dužinu. U govornoj realizaciji mnogih Novosađana, a posebno mlade generacije, kvantitet iza akcenta je redukovana. Onaj na finalnom, otvorenom slogu, što je odavno zabeleženo kao odlika većine vojvođanskih govora, ali redukuje se i onaj na slogu neposredno iza kratkouzlaznog akcenta, koji se relativno dobro čuvao u vojvođanskim govorima i u književnom jeziku. Da bi se izbegla homofonija Nsg. i Gpl., koja je ovde neminovna posledica redukovanja posleakcenatskih dužina, u Gpl. pojavljuje se novi silazni akcenat na drugom slogu: [demòkrata], čime se krši prozodijska norma koja propisuje da se silazni akcenti mogu naći jedino na prvom i jedinom slogu. Ovom promenom, dakle, zahvaćene su četvorosložne imenice ž.r. sa kratkouzlaznim akcentom na drugom slogu, npr. Nsg. [živòtiña] ~ Gpl. [živòtiña], i sl.

Ovakvih i sličnih primera kršenja norme ima mnogo. Odavno je zabeleženo da se silazni akcenti javljaju na unutrašnjim slogovima: [televìziija], [ambasâdor], [dirigènt], [asistènt], i sl. Međutim, u govoru mlade generacije Novog Sada, ali i drugih urbanih sredina, javlja se nova supstandardna tendencija uopštavanja akcenta Gsg. na oblik Gpl. kod imenica m.r. tipa /jezik/, /tepih/. Naime, u standardnom jeziku Gsg. ove imenice glasi [jèzika], [tèpiha], a Gpl. [jèzikā], [tèpihā]. Danas oba oblika imaju u oba padeža isti akcenat: [jèzika], čime je, u ovom slučaju, redukovana njegova distinktivna uloga. Ako zanemarimo odavno skraćenu finalnu dužinu u

ovakvim oblicima, pa čak i skraćivanje dužine neposredno iza akcenta, razlikom između kratkouzlaznog i kratkosilaznog akcenta obezbeđivala se i razlika u značenju ove dve forme: Gsg. i Gpl. Uopštavanjem akcenta Gsg. i za oblik Gpl. ta razlika je ukinuta i ona se još, eventualno, održava na morfosintaksičkom planu: [škôla strànih jèzika], gde pridevski oblik ukazuje na pluralsko značenje imenice /jezik/, ili se uopšte ne manifestuje te izostaje informacija da li je neki oblik u sg. ili pl. [cèntar za čišćeñe tèpiha], i sl.

Stručna javnost, međutim, zatvara oči pred činjenicom da standardni srpski jezik ima jednu zastarelu prozodijsku normu, koju niko ne poštuje, a koja se opisuje u svim našim fonetikama i gramatikama kao kvazi-realnost. Na jezičkim stručnjacima, međutim, leži odgovornost i zadatak da se ovakvo paranormalno stanje razreši. Zadatak koji se pred njih postavlja sasvim je jednostavan. Potrebno je snimiti aktuelno stanje, opisati ga i predložiti okvire nove ortoepske, tj. prozodijske norme, koja će biti zasnovana na realnom stanju i na prosečnom urbanom idiomu obrazovanih nosilaca standardnog srpskog jezika. Tako određene okvire nove norme trebalo bi uvesti u obrazovni sistem i u idiom elektronskih govornih medija, koji bi bili obavezni da te okvire i poštuju. A to znači, potrebno je restaurirati ukinutu instituciju govornog lektora u takvim medijima i uvesti instituciju provere jezičke kompetencije novinara i spikera, u tim medijima. A u školskoj i univerzitetskoj nastavi trebalo bi više posvetiti pažnje ortoepiji i korekciji dijalekatskih obeležja u fonetici učenika i studenata, posebno budućih nastavnika i učitelja, i tako stvarati kod njih kompetenciju i za standardni izgovor, na čemu naše školstvo dosada nije, ili bar nije dovoljno, insistiralo. Naravno, ta nova ortoepska, odnosno prozodijska norma treba da ostane u okvirima četvoroakcenatskog sistema kao izrazite posebnosti srpskog jezika.

Vežbanja

1. Koliko jedinica ima prozodijski sistem standardnog srpskog jezika?
2. Navedite pravila distribucije akcenata u standardnom jeziku.
3. Zašto je kod kratkih akcenata distinktivan drugi slog?
4. Akcentujte sledeće reči: /komunikator/, /eksperiment/, /investitor/, /organizator/, /radijator/, /retrovizor/, /dokument/, /asistent/, /dirigent/, /apsolvent/, /relevantan/, /redundantan/, /rezistentan/, /konsonant/, /opstruent/, /oponent/, /rezonator/, /artikulator/, /aspirator/, /inicijator/, /realizator/, /direktno/, /element/, /intelligentan/, /kategorija/, /deteržent/, /direktno/, /pedantan/, /istovremeno/, /enciklopedija/, /očigledno/, /ponegde/.

5. Akcentujte sledeće oblike Gpl.: /životiña/, /lepótica/, /devojjčica/, /konsonanata/, /opstruenata/, /dokumenata/, /elemenata/, /podataka/, /zadataka/.
6. Utvrdite da li su podvučene reči u sledećim rečenicama minimalni parovi:
- (a) On je zaista lepo obučēn. (b) On je obučēn za ovakve situacije.
- (a) Dete je selo na pod. (b) Selo je prilično veliko.
- (a) Ona pegla svaki dan. (b) Pokvarila mi se pegla.
- (a) Ona mlada devojka mi je dala tu knjigu. (b) Bila je lepa mlada.
- (a) Recite mi vaša imena. (b) Samo sam nekoliko imena zapamtila. (c) Od vlastitog imena Atlas dobijena je opšta imenica.
- (a) Doletela je roda. (b) Kojeg je roda imenica /žena/?
- (a) Ona je dobra žena. (b) Na ulici je nekoliko žena.
- (a) Ispred kuće je zasadena jela. (b) Ona je jela sve po redu.
- (a) Ovo mi je poslednja rata. (b) Posle rata svi su gubitnici.
- (a) Ovo je lepo dete. (b) Lepo smo se proveli.
- (a) Pekara danas ne radi. (b) Naučila sam da mesim hleb od jednog pekara.

9.3. KLITIKE

Dosada je bilo reči o prozodijskim osobinama koje su deo fonologije pojedinačnih reči⁹³ u govornom lancu. Međutim, nisu sve reči u tom lancu podjednako sposobne da ponesu akcenat. Akcenat imaju samo takozvane (orto)tonične ili akcentogene reči, koje najčešće pripadaju punoznačnim ili autosemantičkim rečima. Pored akcentogenih reči, deo govornog lanca čine i oblici koji uglavnom pripadaju kategoriji takozvanih gramatičkih ili funkcionalnih reči, a koji nemaju svoj akcenat. To su atone reči i one se izgovaraju zajedno sa rečju ispred ili iza sebe čineći zajedno sa tim, akcentogenim rečima jedinstvenu fonološku reč ili akcenatsku celinu. Te “male”, nenaglašene reči nazivaju se klitikama. U zavisnosti od toga da li se prislanjaju na reč iza sebe ili se naslanjaju na reč ispred sebe, one se preciznije nazivaju proklitikama ili enklitikama.

Proklitike, koje stoje ispred naglašanih reči, mogu u nekim slučajevima poneti akcenat koji na njih prelazi sa silazno naglašene reči. Danas se to prenošenje silaznog akcenta na proklitike svodi uglavnom na akcentovanje rečce za negiranje kod glagola i kod određenih oblika izvedenih od glagolskih, i ono je obavezno: [vòlīm] ~ [nè=volīm], [rèče] ~ [nè=reče], [přičāš] ~ [nè=přičāš]; i sl. i taj preneseni akcenat na proklitici može biti samo kratak (uzlazni ili silazni).

⁹³ *Reč* = ima više definicija pojma *reč*. Najpoznatija je ona koja definiše reč kao minimalnu slobodnu formu.

Prema Daničićevoj ortoepskoj normi, međutim, obavezno je bilo dosledno prenošenje silaznih akcenata i na predloge i veznike, što se danas smatra krajnje arhaičnim i regionalnim obeležjem. U proklitike, prema tome, spadaju predlozi, veznici i rečca /ne/.

Enklitike stoje iza naglašene reči i nikad ne mogu poneti akcentat. Enklitikama nazivamo kraće oblike glagola i ličnih zamenica i vezničko-upitnu rečcu /li/.

(a) Glagolske enklitike su:

(a₁) kraći oblici glagola /jesam/: /sam/, /si/, /je/, /smo/, /ste/, /su/;

(a₂) kraći oblici prezenta glagola /hteti/: /ću/, /ćeš/, /će/, /ćemo/, /ćete/, /će/;

(a₃) kraći oblici glagola /biti/ u aoristu, koji služe za građenje potencijala: /bih/, /bi/, /bi/, /bismo/, /biste/, /bi/.

(b) Zameničke enklitike su kraći oblici zamenica za 1, 2. i 3. lice jednine i množine, sva tri roda, u genitivu (G), dativu (D) i akuzativu (A):

(b₁) G jednine /me/, /te/, /je/, i množine /nas/, /vas / i /ih / za sva tri roda;

(b₂) D jednine /mi/, /ti/, /mu/ i /joj/; i množine /nam/, /vam/ i /im/ za sva tri roda;

(b₃) A jednine /me/, /ga/, /je/ i /ju/; i množine /nas/, /vas/ i /ih/ za sva tri roda;

(b₄) i kraći oblik povratne zamenice odnosno reflexiv: /se/.

Iako je red reči u srpskom jeziku u načelu slobodan, kada su u pitanju enklitike – postoje pravila, tj. ograničenja u njihovoj distribuciji u rečenici s obzirom na redosled i položaj koji zauzimaju u okviru takozvane akcenatske celine ili akcenatske, odnosno fonološke reči. Ta pravila se, naravno, odnose na sekvence enklitika u svakoj posebnoj rečenici, tj. u prosto rečenici i u *klauzama*⁹⁴ u složenoj rečenici u kojima enklitike moraju biti grupisane u određenim redosledom uređeni red. I ta se pravila u standardnom jeziku moraju poštovati, kako u govorenom tako i u pisanom tekstu. Prema tome, red reči u srpskom jeziku samo je relativno slobodan.

Dakle, sve enklitike u takvoj rečenici, tj. klauzi moraju biti u odgovarajućem kontinuiranom nizu u kojem formiraju takozvanu “enklitičku grupu”. Njihov je redosled u tom nizu određen na sledeći način, a one se, po pravilu, (prozodijski) vezuju za prvu akcentogenu reč ili sintagmu na početku svoje klauze (= **pravilo drugog mesta** ili Verkenaglovo pravilo). U okviru rečenične konstrukcije sa jednim glagolskim oblikom, načelnu prednost ima pozicioniranje enklitike na drugo mesto u rečenici, a to znači:

⁹⁴ *Klauza* = (prosta ili prosta proširena rečenica); termin kojim se u nekim modelima gramatike označava jedinica gramatičkog ustrojstva manja od rečenice a veća od sintagme, reči ili morfeme.

(1) iza prve fonološke reči, bilo da je to (a) jedna leksema [gl̩ɛdajū=me], [jũčē=sam dōšao], [d̩a=li zn̩š]⁹⁵, ili (b) akcenatska celina [u=sr̩ɛdu=ću putòvati] / [ũ=sr̩ɛdu=ću putòvati], [zbog=tòga=je dòputovāla] / [zbòg=toga=je dòputovāla], [na=nèga=se |ũtĩ];

(2) iza prve sintagme, odnosno iza prvog rečeničnog *konstituenta*⁹⁶ koji sadrži dve ili više reči [ńêna sèstra=je òtputovāla], [ńêna n̩jmlažā sèstra=je òtputovāla], [ńêna n̩jmlažā sèstra m̩rija=je òtputovāla], [ńègovu m̩jku=su svĩ poznāvati], [ńègovu ml̩žũ sèstru vèru=su svĩ poznāvati], [pròšlòg lèta=smo pùtovāli], [òvè pòslednè škòlskè gòdinè=smo=se narādili], i sl. i zato se u literaturi često sreće naziv “klitika drugog mesta”.

Važno je istaći da se “prvom rečju” za enklitike ne može smatrati svaka inicijalna reč u rečenici. Tu funkciju mogu imati sve “glavne” kategorije reči, dok funkcionalne reči, kao što su predlozi i većina veznika – ne mogu. Prema tome, ono što može biti reč u prvoj poziciji ograničava nekoliko prozodijskih i sintaksičkih faktora. Ova asimetrija u sintaksičkom ponašanju funkcionalnih i autosemantičkih reči u skladu je sa sistemskom fonološkom razlikom između njih. Sve leksičke, punoznačne reči odgovaraju fonološkim rečima, tj. nose akcenat, što nije slučaj sa funkcionalnim rečima, koje ne mogu stajati same, kao posebne fonološke reči, jer nemaju akcenat.

Distribucija takozvane “klitike drugog mesta” (enklitike) može biti sintaksički i fonološki određena: pozicija iza prve autosemantičke reči ekvivalentna je poziciji iza prve fonološke reči. To je prozodijsko objašnjenje.

Sintaksičko objašnjenje zahteva da se posebno definiše da (a) enklitike mogu doći samo iza neke od glavnih kategorija reči (ovde se izuzimaju predlozi), a (b) ne mogu stajati iza “nižih” kategorija reči, sa izuzetkom veznika /ali/, /ili/ i /pa/, koji mogu doći ispred enklitika samo ako ponesu akcenat: [āli=ga n̩je v̩deo], [ĩli=će dóci ili n̩će], [p̩a=smo=se pògledali], i sl. Dakle, enklitike u srpskom jeziku podređene su fonološkim rečima i sa njima čine novu fonološku reč. Prema tome, enklitika **ne može** biti odvojena pauzom od svoje “reči-oslonca”, tj. od reči na koju se naslanja jer njih dve zajedno čine jedinstvenu fonološku reč, fonološki lanac koji se ne sme prekidati pauzom kao što pauzom ne segmentiramo ni delove punoznačne reči. Iz toga sledi zaključak da u srpskom važe prozodijska ograničenja u redu reči u rečenici. Na osnovu pravila “drugog mesta” izvodi se i pravilo da enklitika može doći **iza prvog konstituenta posle pauze**

⁹⁵ Znakom “=” obeležava se prozodijska vezanost klitike za akcentogenu reč, odnosno jedinstvena fonološka reč.

⁹⁶ *Konstituent* = jezička jedinica koja je član, komponenta veće konstrukcije.

koji je fonološka reč, odnosno, u pisanom tekstu, iza prvog konstituenta koji dolazi posle zarez a u rečenici koji, takođe, mora biti fonološka reč: [v̄ideo=sam=ga k̄ako=se sm̄ej̄ē].

A ako se u iskazu sa jednim glagolskim oblikom pojavi više od jedne enklitike, njihov redosled je strogo određen i one se pojavljuju u kontinuiranom nizu obrazujući tako enklitičku grupu. Njihov je redosled u tom nizu određen na sledeći način, a one se, po pravilu, kao što je već rečeno, prozodijski vezuju za akcentogenu reč ili sintagmu na početku svoje klauze. U takvom nizu enklitika **prvo mesto** zauzima enklitika /li/, ako je iskaz upitan, a iza nje dolaze glagolske enklitike. **Glagolske** enklitike zauzimaju mesto **ispred zameničkih**, osim kad je u pitanju glagolska enklitika /je/, koja dolazi iza zameničkih enklitika. Na primer: [d̄a=li=smo=ga gl̄edali], [d̄a=li=ste=ga gl̄edali], [d̄a=li=sam=je gl̄edao] ~ [d̄a=li=ju=je gl̄edao]; [v̄ideo=sam=ga], [v̄ideo=sam=je] ~ [v̄ideo=ga=je], [v̄ideo=ju=je]. U akuzativu jednine zamenička enklitika 3. lica ženskog roda ima dva oblika: /je/ i /ju/. Oblik /ju/, međutim, upotrebljava se samo u onim slučajevima kada u iskazu već postoji forma /je/ kao glagolska enklitika 3. lica jednine.

U kontinuiranom nizu od više zameničkih enklitika, njihov redosled je, takođe, strogo određen. Prvo mesto u nizu zauzima enklitika u **dativu** (ekspresivnom i sintaksičkom): [k̄ako=si=mi sp̄avao], [k̄ako=si=mi=se pr̄oveo], [d̄a=li=si=mu p̄isao], a iza nje enklitika u **akuzativu**: [d̄a=li=sam=ti=ga pok̄azao], [d̄a=li=si=joj=ih pok̄azao], [d̄a=li=nam=ga=je pok̄azao], i sl. Zatim dolazi **genitivna** enklitika, a na poslednje mesto postavlja se refleksiv /se/, iza zameničkih enklitika: [s̄etila=sam=je=se], [s̄etila=sam=ga=se], [z̄as̄itio=si=mi=je=se], [ūplašio=si=nam=ga=se], koja inače ima malu frekvenciju, a **glagolska** enklitika /je/ zauzima poslednje mesto u enklitičkoj grupi: [p̄oslala=sam=joj=ga] ~ [p̄oslao=joj=ga=je], [zab̄oravio=nam=ga=je p̄oslati]. U standardnom srpskom jeziku glagolska enklitika /je/ izostaje u perfektu povratnih glagola odnosno glagola sa morfemom /se/: [pl̄ašio=sam=se], [pl̄ašio=si=se], [pl̄ašili=smo=se] ~ [pl̄ašio=se], i d. Takav “krnji” perfekat posledica je inkompatibilnosti enklitika /se/ i /je/. Sa fonetskog stanovišta redukcija enklitike /je/ objašnjava se njenom pozicijom iza enklitike /se/ kada se /j/, inače glas veoma nestabilne prirode, našao u položaju između dva (ista) vokala prednjeg reda (/e/) gde se redukovao i enklitička grupa /se/ + /je/ svela se samo na /se/: [seje] → [see] → [se].

Tabelarni prikaz distribucije enklitika u enklitičkoj grupi:

<i>li</i>	Glagolske enklitike osim enkl. <i>je</i>	Zameničke enklitike				<i>se</i>	<i>je</i> (= 3. l. jedn.)
		Ekspresivni dativ	Sintaksički dativ	Akuzativ	Genitiv		

U svakodnevnoj jezičkoj komunikaciji veoma su česta **ogrešenja** o položaj enklitike u iskazu. Postoje dva tipa ogrešenja. Jedno je vezano za neočekivan položaj **pauze**, koja se javlja ispred enklitike iako je mesto same enklitike u okvirima standardnog rasporeda. Ovakva ogrešenja, naravno, javljaju se **u jeziku elektronskih medija**, dakle **u govorenom tekstu** i zabeležena su iz radijskih i televizijskih emisija, koje ovde nećemo navoditi.

(1) Ogrešenja u vezi sa **distribucijom (neočekivane) pauze** ispred enklitike, što za posledicu ima inicijalizaciju enklitike, javljaju se kad se inicijalna rečenična sintagma sastoji od više od jedne reči *[koliko puta mesečno // **se** žubri cveće]⁹⁷, [zabavno i=korisno // **je** najbolja informacija], [istražni postupak // **se** sprovodi pred=istražnim sudijom]; mada su zabeleženi i primeri **pauze** iza **jedne fonološke reči a ispred enklitike**: *[tema // **je** posvećena obrazovaću], [čović // **je** mežutim // odbacio štajnerove tvrdnje], [zbog=toga // **smo** mi tu], [a=ovo // **mi** ne=treba]. Ovakva supstandardna segmentacija iskaza, iako indikativna – još uvek je samo sporadična i veoma je bliska *hezitaciji*⁹⁸ u govoru.

(2) Mnogo je raširenija supstandardna pojava da posle **očekivane pauze**, a to znači – kada se unutrašnjom pauzom izdvaja **apozitivni** ili neki drugi **umetnuti deo/član** u rečenici, **enklitika** ostaje u kontaktnoj poziciji sa tim delom odnosno u inicijalnom položaju odmah iza pauze: *[roberto karlos // levi bek real madrida // **je** dobio najbolju potvrdu svog kvaliteta], [vlasnica propale dafiment banke // dafina milanović // **je** izjavila u=istrazi], [ministar za=saobraćaj i=telekomunikacije // marija rašeta vukosavljević // **je** izjavila], [komemorativni skup povodom smrti miodraga perišića // inače ambasadora srbije i=crne gore u=kanadi // **je** održan u=skupštini beograda], [izazivač // da=ne=zaboravimo // **je** sava], [automobil // od=železničke stanice // **je** vozio jedan austrijanac], [isporuka vode // dopuñena zalihama iz=rezervoara // **je** dostigla maksimum], [hažiamerović // u=tom smislu // **je** kritikovao saopšteñe o=hapšeñu], [zemljišne knige u=vojvodini i=dandanas // iako u=posledñih deset godina ništa nije uraženo na=ñima // **su** najpreciznije], [deca // po=prirodi svojoj // **su** orijentisana na=sport],

⁹⁷ // = oznaka, dvostruka kosa crta, kojom se obično obeležava dvostruka ili uzlazna junktura kada se ton uzdiže pred pauzom.

⁹⁸ *Hezitacija* (lat.) = zapinjanje u govoru, mucanje; oklevanje, ustezanje, kolebanje, neodlučanost.

[kao=kuća // kao=institucija // **su se** malo pitali], [o=čemu=je reč // i=da=li=smo u=pravu // **će** čuti oni koji večeras budu tu], [ali=ono što je najviše obradovalo sve one koji vole košarku // **je** odgovor], i sl.

Pauza u ovim slučajevima sasvim je očekivana i intonacijski (i fiziološki) uslovljena, to je takozvana sintagmatska ili logička pauza. Ono što tu nije očekivano i što odstupa od standardnog, jeste **položaj enklitike iza te pauze**. Sve ove rečenice mogu se prekomponovati postponovanjem enklitika i na taj način dovesti do standardne linearizacije odnosno konfiguracije reda reči i rečenične intonacije. Tako, na primer, ovako prekomponovan redosled enklitike u jednom od navedenih primera, glasi: [kao=kuća // kao=institucija // malo=**su=se** pitali]. U primeru *[crno proleće za demokratsku stranku i=srbiju // **je** // nadam=se // završeno], enklitika se nalazi između dve *junktura*⁹⁹ i time je postavljena u akcentogenu poziciju. Ovakvih primera u jeziku medija ima više i oni posebno narušavaju prozodijsku normu standardnog srpskog jezika, jer od enklitika proizvode akcentovane reči.

(3) U **pisanom tekstu** ovakva ogrešenja u vezi sa redosledom enklitika veoma su česta. Mi ćemo se, ovaj put, zadržati samo na slučajevima u kojima su enklitike postavljene odmah iza zareza ili dužih, umetnutih rečeničnih delova, relativnih rečenica ili apozicija. Zanimljivo je da ovakvi primeri nisu retki ni u beletrističkim tekstovima savremenih autora, npr. kod D. Ćosića ili Bore Pavlovića, što može samo značiti da lektori nisu pažljivo iščitali tekst ili da ne poznaju pravopisna (a time ni ortoepska) pravila i pravila linearizacije teksta.

Naravno, u novinskom tekstu (ekscerpcija je vršena iz dnevnih listova *Danas* i *Ekspres*) nažalost više i ne očekujemo intervenciju lektora te ovakvih primera ima zaista mnogo. Ovde se neće navoditi izvor odakle je ekscerpiran primer.

(a) Ogrešenja u pisanom tekstu u vezi sa **distribucijom enklitike – enklitika iza zareza**: *<Jovanović, “čovjek sa margine bivšeg DOS”, reći će protivnici i “jedini naslednik politike Zorana Đinđića”, reći će saradnici, **je** protekle nedelje uspeo da se progura na naslovne strane...; pozitivna ocena studije izvodljivosti, uprkos haškoj uslovljenosti koju je naglasio nemački ambasador u Beogradu, **je** neosporni uspeh Koštuničine vlade; Od kada je Vuksanović preuzeo dužnost radna grupa, koju su činili profesori sa Beogradskog i drugih univerziteta u Srbiji, **je** uspela da u kratkom vremenu uradi...; Ivan Gvozdenović dosadašnji Lalatovićev zamenik, **je** novi kapiten Crvene zvezde; Trgovačka flota, nasukana na hridi dugova, **je** na izdisaju; Između 80 i 90 odsto ljudi u svetu, naravno i kod nas, **su** nosioci herpes virusa; Povod za naše istraživanje, koje je tek počelo, **je** nezgoda našeg čitaoca ... >;

⁹⁹ *Junktura* = fonetsko granično obeležje čije je najočiglednija osobina – pauza.

(b) Ogrešenja u pisanom tekstu u vezi sa **distribucijom enklitike – enklitika iza dužih rečeničnih članova ili umetnutih delova** iza kojih bi u govorenom tekstu morala doći pauza: *<Čak i kada se pucalo i kada su padale NATO-bombe, Sandžaklije i Kosovari (Srbi, Bošnjaci i Albanci) **su** trgovali i obrtali pozajmljene pare; Cilj ovih paravojnih sastava **je** bio nasilna secesija Republike Hrvatske od SFRJ; Prve analize istoričara umetnosti **su** pokazale da je reč o originalima; Kako je istaknuto, neka od tih krivičnih dela **su** poznata javnosti; Nekoliko naših čitalaca iz Beograda **nas je** izvestilo o tome; Krizni štab nam je uputio zahtev za pomoć i mi smo spremni, ali čekamo tačne podatke za koliki broj ljudi, a naročito dece **je** potrebna pomoć; Činjenice koje vas zbunjuju **su** kredit i to što kredit nije isplaćen u celosti; Operski velikan Placido Domingo **je** postao počasni doktor muzike Oksfordskog univerziteta; Sintagma “oslobođenje Srebrenice” **se** ne pominje na plakatima koje je Danasov fotoreporter fotografisao; Najbolja jugoslovenska karatistkinja svih vremena Tanja Petrović **se** već šestu godinu dokazuje i kao sjajan pedagog; I trener Zoran Filipović **se** pohvalno izrazio o njegovoj igri; Dežurni otpravnik na železničkoj stanici Bor Boro Marković **je** rekao da su na izlazu iz šina iskočila energetska kola za zagrevanje voza; I nekadašnji gradonačelnik Beograda Živorad Kovačević **je** vraćao na kafu kad god je dolazio u Sarajevo>.

Mada se za ogrešenja o distribuciju enklitika u jeziku medija mogu naći različita objašnjenja – u elektronskim medijima to je brzina čitanja teksta i nedovoljna pripremljenost, kako spikera/novinaru, koji nisu prethodno pročitali tekst, tako i urednika koji je dozvolio da nelektorisan tekst ide u etar ili u štampu, jer svaka medijska kuća, a to se posebno odnosi na štampane medije, morala bi imati lektora. Kod štampanih medija ogrešenja su možda još opasnija jer “napisano ostaje” i može poslužiti čitaocima kao model. Svakako, opravdanje za ovakvu nebrigu ne možemo im dati.

Iako je evidentno da se jezičko osećanje svih učesnika u komunikaciji menja, te promene moraju biti kontrolisane i usmeravane. Ovakva supstandardna intonacijska i interpunkcijska segmentacija odnosno pogrešno pozicioniranje enklitika drastično narušava zakonitosti i naše sintakse i prozodije. Medijske kuće morale bi više voditi računa ne samo o tome šta se sa njihovih etara (ili stranica) emituje, već i o jeziku na kojem se ti sadržaji emituju poštujući, pre svega, osnovne okvire njegove ortoepske i gramatičke norme, kao i pravopisnu normu. Poznavanje pravila strukturiranja rečenice i izgovornih mogućnosti takvih struktura omogućuje i jasno i logično iznošenje misli i informacija, a to je u osnovi ljudskog jezika i svrha komunikacije.

Navođenje svih ovih primera u kojima se eklatantno krši i prozodijska i pravopisna norma trebalo bi da posluži kao primer kako **ne treba** govoriti i pisati.

Vežbanja

1. Šta su atone reči?
2. Prekomponujte sledeće rečenice tako da položaj enklitike u njima bude u skladu sa standardnim:
  - (a) <Marina Petrović, studentkinja sa Odseka za žurnalistiku, je polagala ispit iz Ortoepske i ortografske norme srpskog jezika.>;
  - (b) <Ono što nam je najviše privuklo pažnju je način na koji je to urađeno.>;
  - (c) <Koliko puta mesečno se đubri cveće?>
  - (d) <Roberto Karlos, levi bek Real Madrida, je dobio najbolju potvrdu svog kvaliteta.>
  - (e) <Vlasnica propale Dafiment banke Dafina Milanović je izjavila u istrazi...>
  - (f) <Ministar za saobraćaj i telekomunikacije Marija Rašeta-Vukosavljević je izjavila...>
  - (g) <Izazivač, da ne zaboravimo, je Sava.>
  - (h) <Automobil od železničke stanice je vozio jedan Austijanac.>
  - (i) <Isporuka vode, dopunjena zalihama iz rezervoara, je dostigla maksimum.>
3. Šta su to proklitike?

9.4. REČENIČNA INTONACIJA I REČENIČNI AKCENAT

Intonacija se definiše kao distinktivno korišćenje visine tona ili melodije odnosno suprasegmentnih karakteristika u fonologiji reči i rečenice. Pošto naš akcenatski sistem ima politonijsku prirodu, intonacija u prozodiji reči podrazumeva raspon visine tona, visinu i pravac kretanja tona, kao nadsegmentne karakteristike fonologije reči. Ovde će biti nešto više reči o ulozi prozodijskih elemenata na nivou jezičkih jedinica većih od reči, odnosno o rečeničnoj intonaciji i njenoj funkciji u procesu komunikacije.

Rečenična intonacija manifestuje se kao melodijsko kretanje rečeničnog tona. Intonacija ima nekoliko funkcija, a osnovna i najvažnija je da, kao signal gramatičke strukture, označi rečenične, klauzalne, sintagmatske i dr. granice u nekom iskazu. Na pisanom planu tu funkciju preuzima interpunkcija.

Rečenična intonacija pomaže govorniku da dodatno semantički uobliči poruku pomoću suprasegmentnih elemenata, a slušaocu – da pravilno dekodira takvu poruku. U zavisnosti od rečeničnog sadržaja, intonacija može biti uzlazna i silazna, ili ravna. Ona odslikava govornikovo emocionalno stanje, ali i završenost ili nezavršenost poruke, kao i njen karakter. Da li poruka sadrži pitanje, izjavu, tvrdnju, uzvik, čuđenje, i sl.

Rečeničnom intonacijom uspostavlja se opozicija između izjavne i upitne rečenice ako upitnost nije markirana gramatičkim sredstvima. Na primer, u iskazu: (a) [kupio=je kńigu?] ~ (b) [kupio=je kńigu.] ~ (c) [kupio=je kńigu!] u primeru pod (a) imamo upitnu rečenicu, u primeru pod (b) izjavnu, a pod (c) uskličnu ili uzvičnu rečenicu.

U ovakvim i sličnim, sa morfološkog stanovišta identičnim rečenicama, razliku u informaciji koje te rečenice prenose nosi upravo rečenična intonacija. Ona je kod upitne rečenice uzlazna i povišena, kao i kod usklične, a kod izjavne je uglavnom silazna ili ravna. Tako, na primer, povišeni ton upitne intonacije može da ima kulminaciju na kraju rečenice [kupio=je?], ili na reči na koju se odnosi pitanje: ako je to (a) reč /kupio/ u – [kupio=je kńigu?], onda se krivulja intonacije spušta prema kraju rečenice ili, ako je to (b) /kńiga/ – [kupio=je kńigu?], dakle, “knjigu a ne, npr. CD”, intonacija je uzlazna s vrhom na reči /kńiga/. Upitna intonacija obično se upotpunjuje isticanjem one reči koja je za razumevanje poruke najvažnija. U našem primeru to je jedanput oblik /kupio/, a drugi put – /kńigu/. Takvo isticanje jedne reči u rečenici naziva se rečeničnim akcentom. U primeru [kupio=je?] povišenom intonacijom na poslednjem članu iskaza govornik upitnim tonom iznosi i svoje čuđenje ili nevericu.

U uskličnoj intonaciji, koja se ogleda u isto tako povišenom tonu, pri kraju rečenice ton se spušta, a tonski vrhunac je na reči za koju govornik smatra da nosi najviše informacija. I u uskličnoj intonaciji može se posebno isticati neka reč. I tada, opet, imamo rečenični akcent na toj reči koja je najbitnija za prenošenje informacije.

Rečeničnom intonacijom može se saopštiti i lični stav govornika. Njom se iznosi ljutnja, zbunjenost, ironija, sreća, i sl., a to sve ostvaruje se pomoću različite visine tona uz angažovanje ostalih prozodijskih karakteristika, akcenta reči, akcenta rečenice i sl.

Rečenična intonacija u izjavnim rečenicama obično ima uzlazno-silaznu melodiju. I u izjavnim rečenicama ne izgovaraju se sve reči jednakim intenzitetom. Neke se izgovaraju slabije, druge jače. Za one koje se jače izgovaraju, kažemo da nose logički akcent. To su obično oni delovi iskaza koji nose novu informaciju: [otputovao je na **more**//a ne u bańu], i sl. Logički akcent može poneti svaka reč u iskazu i od njega zavisi smisao određene rečenice. Zato se taj akcent i zove logičkim (dakle semantičkim) akcentom. Inače, ispitivanja rečenične intonacije, koja su vršena u laboratorijskim uslovima, pokazala su da je opšte kretanje tona u rečenicama u srpskom jeziku silazno.

Kao što je u poglavlju o akcentu rečeno, akcenti u svim jezicima imaju kulminativnu i delimitativnu funkciju. Kulminativnom funkcijom, tj. isticanjem reči kao jedinica govornog niza, dobijamo informaciju o tome koliko u jednom iskazu ima fonoloških reči, odnosno izgovornih

celina. Delimitativna (demarkaciona) funkcija povezana je sa kulminativnom i pomaže nam da razgraničimo reč od reči, odnosno jednu izgovornu celinu, fonološku reč, od druge. To razgraničavanje postiže se pomoću takozvanih graničnih signala koji se manifestuju u vidu junktura ili pauze.

Pauza je, prema tome, sastavni deo rečenične intonacije. Iskaz koji se sastoji od više konstituenata ne može se izgovoriti u jednom dahu. Govorni lanac obično se segmentira pauzom koja se postavlja iza svake fonološke reči i ta pauza označava granicu fonološke reči. Fonološku reč, kao što smo već videli, čini pojedinačna ortotonična reč ili ortotonična reč i klitike – proklitike i enklitike koje se izgovaraju u istoj akcenatskoj celini sa akcentogenom rečju. Ta pauza između fonoloških reči u pisanju manifestuje se kao belina između reči (i to je onda ortografska reč). Međutim, pošto se u (našem) pravopisu belinama odvajaju i klitike od ortotoničnih reči, te se beline ne mogu poistovetiti sa granicom fonološke reči.

U govoru se obično pojavljuje i duža pauza čija funkcija nije delimitativna, već je isključivo značenjska. Njom se odvajaju rečenični konstituenti, duže ili kraće sintagme, i često upravo od segmentiranja iskaza pomoću takve pauze, koja se i naziva *sintagmatskom* ili *logičkom*, zavisi smisao rečenice. Na primer, rečenicu [plivati dugo nije smeo] možemo raščlaniti u dve sintagme na sledeći način:

- (a) [plivati dugo // nije smeo], što znači “dugo plivanje ga je umaralo”, ili
- (b) [plivati // dugo nije smeo], što znači “dugo se plašio da pliva”.

Od rasporeda pauze, dakle, zavisi smisao rečenice. Takvih primera, kod kojih je pravilno razumevanje poruke uslovljeno raspoređivanjem pauze između rečeničnih konstituenata, u svakodnevnom govoru ima veoma mnogo. I u primeru [to što je urađeno vesni nije pravo], ako segmentiramo kao:

- (a) [to što je urađeno // vesni nije pravo] dobijamo informaciju da se “Vesna ne slaže sa tim što je urađeno”, a ako pauzu stavimo iza konstituenta /vesni/:
- (b) [to što je urađeno vesni // nije pravo] informacija glasi “Vesni je učinjeno nešto ružno sa čime se ne slažemo”.

Iz ovoga možemo izvući zaključak da segmentiranje pauze ima veliki uticaj na značenjski plan rečenice. Od načina na koji pauzom raščlanjujemo rečenične konstituente često zavisi da li ćemo preneti baš onu informaciju koju smo želeli da prenesemo. To je posebno važno kad je u pitanju govorni plan jezika. Na pisanom planu jezika funkciju takvog segmentiranja ponekad preuzimaju znaci interpunkcije.

U govoru se javlja još jedna vrsta pauze – *psihološka* ili *ekspresivna* pauza. Funkcija ove pauze jeste da sagovorniku skrene pažnju na deo poruke koji sledi. To se na pisanom planu često ostvaruje pisanjem crte “–” (tire), što smo upravo i uradili u prethodnoj rečenici. Dakle, psihološka, ekspresivna pauza ima funkciju dodatne informacije i bitan je stilski element iskaza. Segmenitiranje iskaza pazama određuje i tip rečenične melodije.

Postoji još jedan tip pauze, takozvana hezitaciona pauza. Ona se javlja u slobodnom govoru, u usmenoj komunikaciji kada govornik iz nekog razloga okleva, nije siguran u ono što govori, kad je zbunjen, uplašen i sl. Ovakve, hezitacione pauze ne bi trebalo da se pojavljuju u govoru profesionalnih novinara i spikera.

U poglavlju o enklitikama dati su primeri pogrešnog segmentiranja enklitika u odnosu na akcentogene reči sa kojima one čine jedinstvenu fonološku reč, kao i pravila po kojima se enklitike distribuiraju u iskazu. Sve to spada u ortoepsku normu srpskog jezika i obavezuje govornike, posebno aktere u javnoj komunikaciji da se tih pravila pridržavaju.

Vežbanja

1. Šta je intonacija?
2. Kako rečenična intonacija pomaže govorniku, a kako slušaocu?
3. Šta je logički akcent?
4. Kakva je to hezitaciona pauza?

GLAVA III

ORTOGRAFSKA NORMA SRPSKOG JEZIKA

1. UVOD

U uvodnoj glavi ove knjige date su osnovne informacije o samom pojmu ortografije kao i o ostalim pojmovima vazanim za pisani plan jezičkog ispoljavanja. Pojam ortografije ili pravopisa imanentno je povezan sa pojmom pismenosti odnosno sa pojmom književnog ili standardnog jezika. Svaki standardni jezik mora imati određena pravila koja govore o tome gde će u pisanom tekstu stajati određena grafema i kakav će oblik ona imati, odnosno kako će se pisati ova ili ona reč, neka grupa reči, koji još pismeni, grafički znaci, osim grafema, treba da budu upotrebljeni u pisanom obliku jezika. Pravopis nam daje instrukcije i kako da segmentiramo iskaz, koje pravopisne znake da upotrebljavamo u kojim kontekstima da bi informacija koju želimo da prenesemo odgovarala našoj nameri, i sl. U pravopisu nalazimo i instrukcije kako da organizujemo veće jedinice od rečenice, pasuse, kako da pišemo strane reči, pre svega strana imena, i dr.

Od najstarijih vremena svaki književni jezik imao je svoja pravila pisanja. Ona su bila neophodna za funkcionisanje književnog idioma jer, da bi neki pisani idiom mogao da funkcioniše u određenoj književno-jezičkoj zajednici, da bi on bio razumljiv svim (pismenim) članovima te zajednice, mora postojati pisana konvencija koju će svi poznavati i koje će se svi pridržavati, i naravno, zajedničko pismo kojim će se svi u toj zajednici služiti. Nepostojanje čvrstih pravopisnih pravila može da oteža pismenu komunikaciju i smanji stepen razumljivosti nekog idioma. A danas je, kao što je već rečeno, nezamislivo da postoji moderno društvo i jezička zajednica koja nema svoje pismo i svoj pravopis. Jezik je dinamička kategorija koja se, za savremenog govornika neprimetno ali konstantno menja, i kada promene u jeziku nisu praćene i promenama u pisanoj reprezentaciji jezika, pravopis postaje konzervativan. On više ne odslikava aktuelno stanje u jeziku i može da otežava razumevanje pisanog teksta, ali i da otežava prenošenje govornog teksta u pisani. Zato je potrebno, s vremena na vreme, korigovati pravopisnu normu i usklađivati je sa promenama u standardnom jeziku jer je njegova bitna karakteristika da je elastično stabilan.

Mnogi jezici, posebno oni sa starom i bogatom književnom tradicijom, imaju uglavnom nefonološke pravopise i dugu tradiciju njihove primene. Takvi pravopisi komplikovani su za usvajanje svih oblika pisanja i u pedagoškoj praksi tih jezika razvijene su mnoge tehnike koje

olakšavaju, pre svega deci koja počinju da uče pisanje, da brže i sa manje problema savladaju osnovnu pismenost.

Složenost engleskog pravopisa i nekonzistentnost u obeležavanju fonema engleskog glasovnog sistema, gde se pojedine foneme obeležavaju kombinacijom nekoliko grafema i gde se jedna ista fonema u različitim rečima obeležava različitim grafemama ili njihovim kombinacijama, inspirisala je poznatog britanskog pisca Bernarda Šoa (Bernard Shaw) da osnuje i nagradni fond koji je trebalo da raspiše konkurs za predlaganje jednostavnijih pravopisnih rešenja. Konkurs je raspisan, novčana nagrada je dodeljena, ali engleski pravopis je ostao do danas u suštini nepromenjen. Želeći da predstavi koliko je engleski pravopis složen i da se, pri tom i našali, B. Šo je izneo apsurdnu tvrdnju da se reč "riba" (/fish/) u engleskom može napisati i kao <ghoti>, odnosno da tu formu treba čitati kao [fiš]. Naime, u engleskom se fonema /f/ može obeležiti i digrafom <gh>, kao npr. u <enough>, fonema /i/ grafemom <o>, kao u <women>, a fonema /ʃ/ digrafom <ti>, kao u romanizmu <nation>, i sl. Budući da se u engleskom ne ostvaruju sve foneme koje su predstavljene u pisanom obliku reči, postoje šaljivi predlozi koji kažu da segmenti nekih reči mogu biti realizovani bez ijednog glasa, tj. da se realizuju kroz ćutanje: (<gh> kao u <though>, <o> kao u <people>, <t> u <ballet> i <i> kao u <business>).

U lingvističkoj literaturi mogu se naći mnoge šaljive priče vezane za engleski pravopis i njegovu iznimnu složenost. One verovatno služe da zabave i relaksiraju studente kako bi lakše prebrodili problem savladavanja pisanja engleskih reči i oblika. Tako smo, na primer, naišli na jednu pomalo futurističku naučnofantastičnu priču o Marsovcima koji sleću na Zemlju posle globalne kataklizme kojom je potpuno uništena zemaljska civilizacija. Marsovski arheolog i paleolingvista u nekim iskopinama otkriva natpis koji glasi: <Did he believe that Caesar could see the people seize the seas?>. Šta mislite, da li će taj Marsovac uspeti da odgonetne kako se taj natpis čita i šta znači? Slične probleme verovatno su imali i lingvisti koji su imali zadatak da dešifruju egipatske hijeroglifne ili neke druge tekstove i pisma jezika koji danas nemaju više živih govornika i koji su davno izumrli.

Zadatak pred Marsovcem je gotovo nerešiv. Kako bi on, na osnovu samo ovog jednog malog odlomka teksta, uspeo da odgonetne da se u jeziku tog odlomka fonema dugo /i:/ piše na 7 različitih načina? Kao <e, ie, ae, ee, eo, ei, ea> : <Did he believe that Caesar could see the people seize the seas?>. Naravno, nikako! Stvar se još više komplikuje kada se ovome pridoda zapis <The silly amoeba stole the key to the machine>, u kojem je ova fonema napisana kao <y, oe, ey, i>. Englezi znaju izgovor ovih reči, ali kako bi to mogao da zna jedan Marsovac, pa bio on i lingvista, kad se jedna fonema piše na 11 načina!? Naravno, ovo je šaljiva priča i ovo su prilično ekstremni primeri i za engleski. Ipak, tako složeni sistem pisanja nije Engleze onemogućio da na

svom, engleskom jeziku uz takav pravopis razviju veliku, bogatu i viševjekovnu pismenost i književnost i tradiciju koja je i danas jedna od vodećih u svetu.

2. TIPOGRAFIJA¹⁰⁰

U srednjovekovnoj rukopisnoj tradiciji normalizacija pravopisa bila je deo pismene tradicije pojedinačnih književnih jezika i svi su oni imali, manje ili više čvrsta, pravila pisanja i konvencije. Pronalazak štamparije u XV veku zahtevao je rigoroznija pravila koja bi se dosledno sprovodila u pisanju i primenjivala i u štamparstvu, i to je svakako doprinelo razvoju i pismenosti, ali i razvoju ortografije kao lingvističke discipline i usvajanju nekih opštih uzusa koji su počinjali da važe za sve jezike.

Prva štampana knjiga u Evropi bila je Biblija. Nju je objavio Johan Gutenberg (Johann Gutenberg) 1455. godine, i ta se godina danas smatra godinom pronalaska tipografije ili štamparstva u našoj, evropskoj civilizaciji. Koliko je taj Gutenbergov pronalazak bio revolucionaran, pokazuje i podatak da je samo u toku narednih pedesetak godina štampano između 8 i 10 miliona knjiga sa 10 do 15 hiljada naslova – što je fascinantna količina koja je premašila broj svih, u prethodnim stolicima do tog vremena, rukopisa nastalih u Evropi. Štampana knjiga mogla je mnogo više da propagira književna dela, širi kulturu i posebno pismenost, nego što je to bio slučaj sa rukopisnom pismenom tradicijom. Danas postoji opšta saglasnost među istoričarima, književnim kritičarima i filozofima da je upravo pronalazak štamparstva najznačajnije uticao na razvoj evropske kulture i društva.

Štamparstvo je neminovno imalo i veliki uticaj na lingvistiku. Zajedno sa govorom i pisanjem, tipografija se može smatrati posebnom vrstom ispoljavanja jezika, jezičke performanse – posebnom vrstom manifestacije naše jezičke kompetencije. Neki lingvisti ovim medijima priključuju i jezik znakova, kojima se služe određene grupe ljudi (slepi, gluvonemi i sl.). Sa značajem pronalaska štamparstva danas se može meriti samo još pronalazak kompjutera i informatička tehnologija.

U odnosu na govor, pisanje je teorijski i istorijski sekundaran oblik jezičkog ispoljavanja, kako pojedinca, tako i određene jezičke zajednice. Ono se obično znatno razlikuje od direktne transkripcije govora te se pisani jezik može smatrati posebnim idiomom, grafolektom. To važi čak i za jezike, kao što je naš, u kojima se primenjuje fonološki princip pravopisa jer, kao što smo

---

¹⁰⁰ *Tipografija* (grč. *tipos* “otisak” i *grapho* “pišem, slikam”) = štamparska veština, štamparstvo, štamparija.

videli, nemoguće je, osim u naučne svrhe (kod fonetske transkripcije), u pisanju verno preslikavati govor.

Kao što je pisanje sekundarno u odnosu na govor, tako je tipografija sekundarna u odnosu na pisanje, a tercijalna u odnosu na govor i razlikuje se od oba ova plana jezičkog ispoljavanja. Prema tome, i tipografska reprezentacija jezika može se nazvati tipografskim idiomom, ili tipografolektom. Mada je štampani tekst zvaničan medij u komunikaciji među lingvistima, lingvisti se retko njim posebno bave, osim kad je u pitanju transkribovanje, analiziranje i publikovanje drugih oblika jezičke ekspresije.

Tipografija zasnovana na slovnom, alfabetskom sistemu pisma služi se širokim spektrom različitih grafičkih znakova kako bi se predstavile sve karakteristike i svi nivoi jezičke ekspresije. To uključuje segmentne i suprasegmentne fonetske oznake kao što su slova, grafeme i dijakritički znaci; indikatori morfoloških, leksičkih, sintagmatskih, rečeničnih i jezičkih struktura višeg nivoa: crtica, razmak između reči, znaci interpunkcije, uvlačenje reda kao pokazatelj novog paragrafa, kao i semantičko obeležavanje koje se odnosi na upotrebu velikog slova, kurziva (italika), masnih slova (bolda) i sl. Različiti obimi teksta i njegovo grafičko oblikovanje idikatori su hijerarhizacije i grupisanja jedinica još viših jezičkih nivoa.

Svi ti različiti tipografski znaci razvili su se tokom perioda dugog nekoliko stoleća i mogu se proučavati i iz *dijahronijske*¹⁰¹ i iz *sinhronijske*¹⁰² perspektive, ali pošto funkcionišu zajedno, kao sistem, mogu se posmatrati i samo sinhronijski.

Širenjem štamparstva i tržišta knjiga i preko kulturnih, nacionalnih i jezičkih granica, štampanje je podstaklo standardizaciju tipografskih slova i njihovih oblika i inventara. Tako su stvorena mala slova, koja su mnogo ekonomičnija i podesnija za štampani medij, izbačena su iz upotrebe *alografska*¹⁰³ slova i alografski oblici reči, što je bila česta odlika rukopisne pismenosti. Današnji uobičajen izgled štampanog teksta preuzet je iz rukopisne tradicije talijanskih pisaca iz perioda humanizma koju su, u XV veku, prihvatile štamparije u Italiji.

Tipografska priprema zahtevala je odvojene, modularne oblike slova pa je tako, takozvani “romanski” oblik slova, koja su bila uspravna i međusobno odvojena, bio poželjniji od kurzivnog u kojem su slova bila iskošena i često međusobno spojena. Za pojedinačno odvojena, segmentna romanska slova smatralo se i da se lakše prepoznaju u čitanju, da su čitljivija. Takvi modularni, segmentni grafički odvojeni znaci imaju i konceptualnu sličnost sa fonemama: segmentima,

---

¹⁰¹ *Dijahronijski* (grč. dia “kroz” i hronos “vreme”) = koji se tiče dijahronije, proučavanje neke pojave uključivanjem istorijske perspektive.

¹⁰² *Sinhronijski* (grč. sin hronos “u isto vreme”) = koji se tiče sinhronije; izučavanje neke pojave u zamišljenoj tački u vremenu.

¹⁰³ *Alografi* = različiti oblici jedne grafeme.

jediničnim, sa psihološkog stanovišta posebnim, glasovima. Suprasegmentni znaci, kojima se lingvisti služe da njima označe akcentat ili druge karakteristike izgovora, imaju, takođe, svoje korene u tipografskim modelima, ali i u prethodnoj rukopisnoj tradiciji.

U rukopisnoj tradiciji interpunkcija je bila veoma šarolika i nedosledna. Standardizacija interpunkcije u štamparstvu počinje u XV i XVI veku. Znaci interpunkcije služili su kao fonetski znaci koji su ukazivali na različitu dužinu pauze, obrazac intonacije ili akcenata, i – posebno od XIX veka, služili su kao gramatičke oznake grupisanja reči i određenih gramatičkih struktura. Na primer, izjavna rečenica, kao gramatička struktura, u štampanom tekstu obeležena je trostruko: tačkom + razmakom + velikim slovom.

Štamparstvo je nužno standardizovalo i segmentaciju teksta uvodeći beline između grafičkih znakova sa značenjem, tj. između reči. U rukopisnoj tradiciji uglavnom je preovladavalo kontinuirano pisanje bez odvajanja delova govora odnosno bez razmaka, belina između njih. Na apstraktnom nivou, razmak između reči označava i granicu reči. U ranijim grčkim i latinskim tekstovima, u kojima je preovladavalo kontinuirano pisanje, upotrebljavala se tačka u sredini reda (interpunctum) koja je sporadično obeležavala razmak između reči, a češće između dužih sintagmi, ali je njena upotreba prekinuta u takozvanim scripta continua, kontinuiranom pisanju kako su Grci pisali u klasičnom periodu, a kako se pisalo u latinskom od II veka naše ere. *Karolinški*¹⁰⁴ pisari iz VIII i IX veka upotrebljavali su razmak između reči zajedno sa minuskulnim pismom, pretkom današnjih malih slova. Taj razmak, zasnovan na karolinškom modelu, u XV veku postao je uobičajen u rukopisnoj pismenosti talijanskih predstavnika humanizma, a standardizovan je kada je iz talijanskih rukopisa taj model ušao u tipografiju.

I naša srednjovekovna rukopisna tradicija odlikovala se kontinuiranim pisanjem. Sporadično je upotrebljavana tačka u sredini reda da bi označila kraj neke duže celine, ponekad i reči. Ta tačka je menjala svoj položaj, umnožavala se i počela da označava i kraj veće sadržinske celine pa i kraj same rečenice. Pisari u *Resavskoj školi*¹⁰⁵, u kojoj su prepisivani srednjovekovni rukopisi počinju da, opet sporadično, mada češće nego u ranijim periodima, odvajaju reči razmakom da bi, dolaskom štamparije u srpsku sredinu, takvo pisanje postalo uobičajeno.

Vizuelni efekat razmaka između reči služi da razdvoji neprekinut niz fonemskog teksta u serije logografa i na taj način on reprezentuje i Sosirovu dvojnu artikulaciju *glas & značenje*, koju je kasnije detaljnije razvio Martine, o čemu je ranije u tekstu bilo više reči.

---

¹⁰⁴ *Karolinzi* = potomci Karla Velikog; posle raspada franačke države (843) = dinastija francuskih, nemačkih i italijanskih vladara tokom IX i X veka.

¹⁰⁵ *Resavska škola* = prepisivačka, književna i kulturna aktivnost vezana za manastir Manasiju u Resavi tokom XIV i početkom XV veka; manastir je podigao despot Stefan Lazarević.

Tipografija je stvorila i složeniji sistem pisanja uvodeći dodatne principe značenja – suprotstavljajući varijaciju različitih grafičkih dizajna da se označe određene značenjske kategorije. Organizacija stilističkih ili grafoloških varijacija u sistem značenja, predstavlja verovatno najvažniju lingvističku inovaciju tipografije. Od kraja XV veka tipografski alfabet postajao je sve kompleksniji. Varijacije nekog stila ili dizajna nazvane su (tipografskim) slogom, a skup sličnih slogova koji imaju kontrastivan dizajn nazvan je “familija” jednog sloga. Kontrast se postizao oponiranjem oblika: VELIKA slova ~ malim; romanski slog ~ italiku (kurzivu), normal ~ masnim slovima, i sl. Neke tipografije uključuju dva stila, kao što je roman i italik, u jedan font. Danas se, posebno u kompjuterskoj pismenosti, pod terminom **font** podrazumeva skup karaktera (velika, mala slova, cifre i drugi matematički i slični znaci i znaci interpunkcije) određenog stila i grupisanje različitih stilova kao familije sloga, npr, lucida roman, italic, “bold”, “bold” italik i sl.

Opozicija između velikih i malih slova takođe vodi poreklo iz karolinških rukopisa IX veka, a kasnije je kodifikovana u rukopisima humanista i u štampanim tekstovima iz XV veka. Danas je to grafematska opozicija koja je čvrsto regulisana u svim oblicima rukopisnog pisanja, mašinopisu i u tipografiji. Mala slova su frekventnija, a velika slova su obično obeležena slovna forma.

Opozicija između romanskih slova i italika nastala je u XVI veku i danas je njihova upotreba regulisana, ali ne tako čvrsto kao upotreba velikog i malog slova. Ovde je italik markiran oblik. A opozicija između normala i “bolda”, masnih slova, datira iz XIX veka. U izdavaštvu je ta opozicija takođe regulisana, ali ne toliko kao opozicija između romanskih slova i italika. Markirana forma je, naravno, bold i upotrebljava se da se nešto istakne.

I veličina slova u tipografiji ima distinktivnu ulogu jer se upotrebljava za obeležavanje strukturalnih razlika u tekstu. Na primer, zaglavlja ili naslovi sastavljeni su od velikih slova, osnovni tekst (ili telo teksta) od slova srednje veličine, a napomene od malih, sitnih slova i ta tipografska skala veličina u skladu je sa tradicionalnom indoevropskom tripartitnom podelom na malo, srednje i veliko – što se u gramatici očituje npr. kao pozitiv, komparativ i superlativ.

Kao akustički medij koji se ostvaruje u vremenu, govor je jednodimenzionalan; kao vizuelni medij u prostoru, tipografija je dvodimenzionalna. U jednostavnom štampanom dokumentu, kao što je knjiga, jednodimenzionalan lanac teksta izdvojen je u redove, uklopljene u kontinuirani tekst u vidu kolumne koja je podeljena na stranice, a to se sve može grupisati u poglavlja ili glave. Čitalac obično počinje čitanje teksta od početka i čita ga redom do samog kraja. U složenom tipografskom dokumentu kao što su novine, međutim, najrazličitije varijacije sloga (fontova), veličina sloga, proreda i različito uređenih tekstova ili njihovih delova određuju

strukturu koja dozvoljava arbitraran ili skoro nasumičan pristup mnogim krajnje raznorodnim vrstama informacija.

Kompjuterska tehnologija omogućila je tipografiji da razvije novu formu – takozvani “hiper-tekst” koji služi da se izlože složene kompjuterske baze podataka i dokumenti ili da se omogući pristup do njih. To već sada nudi, a daljim razvojem novih informatičkih tehnologija još će se više otvarati plodno tle za lingvistička istraživanja, ali i ogroman potencijal i bogatstvo ovog medija pružiće nove mogućnosti izražavanja.

Vežbanja

1. Ko je i kada objavio prvu štampanu knjigu u Evropi?
2. Kako su bili pisani dokumenti u našoj srednjovekovnoj tradiciji?
3. Šta je to scripta continua?

3. PRAVOPIS SRPSKOG JEZIKA

U prvoj glavi ove knjige, u poglavlju o ortografiji, pravopis srpskog jezika i njegova dva pisma (ćirilica i latinica) definisani su kao fonološki. To znači da, što se pisama tiče, svaka grafema obeležava jednu i uvek istu fonemu, odnosno svaka fonema u glasovnom sistemu standardnog srpskog jezika, ima samo jednu i uvek istu grafemu. Ćirilično pismo taj zahtev ispunjava u potpunosti, dok je u latinici u 3 slučaja primenjen nefonološki princip, naime – za obeležavanje fonema /lj/, /ń/ i /ž/ upotrebljavaju se tri digrafa: <lj>, <ńj> i <dž>, dakle kombinacija po dva slova za svaku od ovih fonema.

Pravopis se definiše kao fonološki kada se u njemu primenjuje princip da se u pojedinačnim rečima beleži njihov fonemski sastav odnosno da se beleže glasovne alternacije koje se dešavaju u okviru te reči. Znači, ovim pravopisnim prosedeom registruje se fonemski sastav reči, a ne fonemski sastav pojedinačnih morfema u tim rečima. Ovakav pravopis se zato jednostavno usvaja i savlađuje jer se u pisanju možemo osloniti na uho. Zato se takav pravopis popularno i naziva “pravopisom za uho”, za razliku od komplikovanijih, kakvi su morfonološki i istorijski pravopisni prosedei, gde se glasovna strana i pisana strana teksta ne podudaraju. Takvi prosedei nazivaju se pravopisima “za oko”. Dakle, “pravopis za oko” je u većini jezika zapravo vizuelna, a ne auditivna disciplina.

Savremeni srpski pravopis zasnovan je na principima koje je postavio Vuk Stef. Karadžić u XIX veku. Naša tradicija pismenosti nije ni tako duga ni tako bogata kao npr. engleska, nemačka, francuska ili ruska ali zato je naš pravopis jednostavan i transparentan i ne bi trebalo

nikom da stvara probleme prilikom njegovog savladavanja. Ipak, i pored tako lakog pravopisa u Srbiji danas ima ogroman procenat potpuno ili funkcionalno nepismenih pojedinaca ili socijalnih grupa. Među njima ima mnogo odraslih nepismenih, i u toj populaciji preovlađuju žene. A ono što je posebno zabrinjavajuće, jeste veliki procenat dece koja ne idu u školu ili sporadično idu, ali ostaju funkcionalno nepismeni. Briga društva je u tome očigledno opasno zakazala.

Današnji pravopis srpskog jezika sadržan je u knjizi *Pravopis srpskog jezika. I. Pravila i njihovi osnovi, II. Rečnik uz Pravopis*, čiji su priređivači Mitar Pešikan, Jovan Jerković i Mato Pižurica. Objavila ga je Matica srpska. Ovaj pravopis se svojim rešenjima i principima oslanja na prethodni, *Pravopis srpskohrvatskog jezika*, iz 1960. godine, nastao na osnovama Novosadskog jezičkog dogovora. Taj je pravopis, takođe, izdala Matica srpska u saradnji sa Maticom hrvatskom iz Zagreba. Današnji pravopis nastavlja se na prethodni, ne opoziva ga, već samo osavremenjuje normu, doraduje i u potrebnoj meri prilagođava i popravlja, držeći se načela postojanosti i kontinuiteta srpske književnojezičke kulture i norme.

Aktuelni Pravopis srpskoga jezika (2010) jeste izmenjeno i dopunjeno izdanje Pravopisa srpskoga jezika Matice srpske iz 1993. godine (drugo, neizmenjeno izdanje ovog pravopisa bilo je 1994, a treće, s uvećanim obimom Rečnika, 2002. godine). Pravopis (2010) sadrži sledeća poglavlja u kojima se tretiraju sledeće pravopisne teme: Pismo; Ekavski i ijekavski izgovor; Glasovne promene i odnosi glasova; Veliko slovo; Spojeno i odvojeno pisanje reči; Interpunkcija; Skraćenice; Podela reči na kraju reda; Kombinovanje pravopisnih znakova i vidova teksta ili sloga; Uobličavanje reči iz klasičnih jezika i druge internacionalne leksike; Prilagođeno pisanje imena iz stranih živih jezika (transkripcija); Rečnik uz Pravopis.

Fonološki princip našeg pravopisa ogleda se posebno u poglavlju “Glasovne promene i odnosi glasova” i to je zapravo i centralni deo pravopisa. Taj fonološki princip jasno se vidi u odeljcima: Jednačenje suglasnika po zvučnosti; Druga jednačenja i neka razjednačavanja, Uprošćavanje suglasničkih grupa, kao i u odeljku Suglasnik *j*, Nepostojano *a*; dakle u odeljcima u kojima se objašnjavaju princip i pravopisna načela vezana za registrovanje automatskih glasovnih alternacija. O ovome je detaljno raspravljano u drugoj glavi ove knjige, u odeljku Fonološki uslovljene alternacije. Fonološki princip pravopisa ogleda se i u principima koji se primenjuju prilikom transkripcije stranih imena.

Ostala poglavlja odnose se na drugu vrstu pravopisne problematike, čije konvencije i pravila pisanja direktno ne zavise od prvog pravopisnog principa – fonološkog, niti su njim uslovljena. Neka od pitanja kojima se pravopis bavi u tim poglavljima i pojedinim odeljcima imaju funkciju semantičkog razgraničavanja, kao što je, na primer, upotreba velikog slova, kojim se diferenciraju vlastite od zajedničkih imenica; ili upotreba interpunkcije, i sl.

U vezi sa pravopisnim konvencijama ovde bi trebalo još reći jedino nešto o pisanju imena i prezimena pojedinačnih osoba. U našoj kulturi, kao i u većini kultura u svetu, posebno kod naroda indoevropskog porekla, uobičajeno je da se prvo piše **ime + prezime**: Dragana Jovanović; Jovan Petrović, i sl. Međutim, u administrativnim spiskovima, u kojima se imena navode azbučnim ili abecednim redom, uobičajilo se da se prvo navodi prezime, a zatim ime nekog lica. U takvim slučajevima prezime se, po pravilu, odvaja zarezom od imena – **prezime, ime**: Jovanović, Dragana; Petrović, Jovan. Kada se potpisujemo, naravno, pišemo prvo ime pa prezime.

Pravopisni priručnik trebalo bi da bude deo priručne biblioteke svakog prosečno obrazovanog čoveka, koji će u njemu razrešavati svoje nedoumice u pogledu određenih pravopisnih rešenja i svoje nesigurnosti u pisanju i primeni određenih pravopisnih principa. Zbog toga se ovde nećemo baviti tim domenima pravopisa.

Ipak, pošto standardni srpski jezik ima dva književna narečja, ekavsko i ijekavsko, i mada je u Srbiji u zvaničnoj upotrebi ekavski izgovor, trebalo bi dati osnovne informacije o ijekavskom narečju, kao drugom književnom izgovoru našeg jezika. Ijekavski izgovor, kao uostalom i ekavski (i ikavski), posledica je razvoja fonološkog sistema srpskog jezika. U našoj jezičkoj prošlosti, u vokalskom sistemu postojala je posebna fonema “jat”. Ova fonema imala je specifičnu fonetsku vrednost, bila je diftongoid, glas između [e] i [i]: [e¹]. U jednom delu govora našeg jezika ona se izjednačila sa fonemom /e/ i ti se govori nazivaju ekavskim, u drugom delu izjednačila se sa /i/ i ti su govori ikavski, a u trećem delu, koji danas nazivamo ijekavskim govorima, diftongoid [e¹] razvio se u puni diftong [ij̩e] kada je fonema “jat” bila duga /dijete/ = [dij̩ète], /lijep/ = [lij̩ep] ili u [je] odnosno [j̩e] kada je ta fonema bila kratak vokal /dj̩èteta/, /dj̩èd/. Ikavska zamena “jata” nije ušla u osnovicu književnog jezika.

Kratki refleks “jata” – [j̩e], koji se sastoji od inicijalnog poluvokalskog elementa ili od sekvence [je], kada se našao iza nepalatalnih suglasnika uslovljavao je, u tim delovima dijalekatskog prostora, automatsku glasovnu alternaciju – jotovanje. To jotovanje se naziva zbog toga ijekavsko, a fonološka uslovljenost ove alternacije vremenski se poklapala sa takozvanim novim jotovanjem (okvirno smeštenim u XVI vek). Ono nije u svim delovima ijekavskih govora bilo jednakog opsega i jednako produktivno, nije svuda obuhvatalo sve nepalatalne glasove i danas se u standardnom jeziku posledice ovog jotovanja sreću jedino kao alternacija sonanata /l/ ~ /l̩/ i /n/ ~ /n̩/ u leksemama u kojima je “jat” bio kratak vokal: /l̩epòta/ ~ /lijep/ odnosno /sn̩èžan/ ~ /sn̩j̩eg/ u poređenju sa ekavskim /lepòta/ ~ /l̩êp/, /snèžan/ ~ /snêg/.

Vežbanja

1. Šta je fonološki pravopis?
2. Ko je i kada postavio principe savremenog srpskog pravopisa?
3. Na koji se pravopis svojim rešenjima i principima oslanja naš aktuelni pravopis?

ZAKLJUČAK

Danas, u eri interneta, elektronske korespondencije i veoma popularnih SMS poruka, novih medija u kojima se ostvaruje jezik, pravopis se u njima nužno prilagođava potrebama, mogućnostima i ekonomisanju koje takvi mediji pružaju i nameću. Ekonomisanje vremenom i prostorom uslovalo je da se, obično, u pisanju SMS poruka i elektronske pošta, ne upotrebljavaju velika slova, znaci interpunkcije. U takvim tekstovima obično je i internacionalno latiničko pismo bez posebnih dijakritičkih znakova. To je u ovim medijima verovatno nužno i neizbežno. Međutim, posebno pada u oči da se u takvim porukama (SMS i e-mail komunikaciji) ne poštuju ili ne poznaju pravopisna pravila koja se tiču pisanja negacije, ali i nesigurnost ili nepoznavanje pravila u pisanju proklitika odnosno enklitika pa se one često pišu zajedno sa akcentogenom rečju.

Uz ogradu da je takav "pravopis" nužno uslovljen prirodom tih medija, nije, međutim, poželjno da se takve supstandardne navike i konvencije prenose i u druge medije. A svedoci smo da se u vizuelnim medijima masovne komunikacije, a pre svega na TV ekranima, u titlovima filmova i drugim tekstovima koji se na ekranima pojavljuju, uveliko krše pravopisna ili ne poznaju osnovna pravila. To samo pokazuje da se o jeziku i pravopisu u medijskim kućama ne brine ili ne brine dovoljno, da tamo nema lektora ili da oni ne rade svoj posao, što sve opasno narušava naš jezički i pravopisni standard i nameće pogrešne jezičke i pravopisne obrasce. A uticaj tih medija veoma je velik i takvo narušavanje normi može imati, i već ima, negativne posledice na pismenost nacije, a naročito njene mlade generacije.

LITERATURA

- Akmajian, Adrian, Richard A. Demers, Robert M. Harnish (1979). *Linguistics: An Introduction to Language and Communication*. Cambridge, Mass. – London, England: The MIT Press.
- Akmajian, Adrian, Richard A. Demers, Ann K. Farmer, Robert M. Harnish (1990). *An Introduction to Language and Communication*. Cambridge, Mass. – London, England: The MIT Press.
- Babić, Stjepan, Dalibor Brozović, Ivo Škarić, Stjepko Težak. (2007). *Glasovi i oblici hrvatskoga književnoga jezika*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Bakran, Juraj (1996). *Zvučna slika hrvatskoga govora*. Zagreb: Ibis grafika.
- Barić, Eugenija i dr. (1995). *Hrvatska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Bright, William [edit.] (1992). *International Encyclopedia of Linguistics*. I-IV. New York-Oxford: Oxford University Press.
- Brozović, Dalibor (1970). *Standardni jezik. Teorija, usporedbe, geneza, povijest, suvremena zbilja*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Brozović, Dalibor (2007). *Fonologija hrvatskoga standardnog jezika*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Clark, John & Colin Yallop (1990). *An Introduction to Phonetics & Phonology*. Oxford – Cambridge, Mass.: Basil Blackwell.
- Glovacki, Zrinjka Bernardi et al. (2007). [Priredila Zrinjka Glovacki-Bernardi]. *Uvod u lingvistiku*. Zagreb: Školska knjiga. [II., prošireno izdanje].
- Daničić, Đuro (1896). *Akcenti u glagola*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Fry, D. B. (1979). *The physics of speech*. [S.l.] : Cambridge Univ.Press.
- Fromkin, Viktoria and Robert Rodman (1978). *An Introduction to Language* [Second edition]. New York – Chicago – San Francisco – Atlanta – Dallas – Montreal – Toronto – London – Sydney: Holt, Rinehart and Winston.
- Garde, Paul (1993). *Naglasak*. Zagreb: Školska knjiga.
- Hartmann, R.R.K. and F.C. Stork (1976). *Dictionary of Language and Linguistics*. New York & Toronto: John Wiley & Sons.
- Ivić, Milka (1990). *Pravci u lingvistici (1-2)*. Beograd: Biblioteka XX vek. Knj. 73/1
- Jakobson, Roman, Morris Halle (1988). *Temelji jezika* (prev. Ivan Martinčić, Ante Stamać). Zagreb: Globus.
- Jelaska, Zrinka (2004). *Fonološki opisi hrvatskoga jezika: glasovi, slogovi, naglasci*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Johnson, Keith (2003). *Acoustic and Auditory Phonetics*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Jovičić, T. Slobodan (1999). *Govorna komunikacija. Fiziologija, psihoakustika i percepcija*. Beograd: Nauka.
- Kristal, Dejvid (1987). *Kembrička enciklopedija jezika*. Beograd: Nolit.
- Kristal, Dejvid (1988). *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike*. Beograd: Nolit.
- Ladd, D. Robert (1996). *Intonational Phonology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ladefoged, Peter (1996). *Elements of acoustic phonetics*. Chicago... [etc]: University of Chicago Press.
- Ladefoged, Peter, Ian Maddieson (1996b). *The Sounds of the World's Languages*. Oxford: Blackwell.
- Ladefoged, Peter (2001a). *A Course in Phonetics*. 4th edition. Los Angeles: University of California.
- Ladefoged, Peter (2001b). *Vowels and Consonants: an Introduction to the Sounds of Languages*. Malden, Mass.; Oxford: Blackwell Publishing.
- Ladefoged, Peter (2003). *Phonetic data analysis : an introduction to fieldwork and instrumental techniques*. Malden; Oxford: Blackwell Publishing.

- Lehiste, Ilse [editor] (1967). *Readings in Acoustic Phonetics*. M.I.T. Press: Cambridge, Mass. & London.
- Lehiste, Ilse and Pavle Ivić (1986). *Word and Sentence Prosody in Serbocroatian*. Cambridge, Massachusetts – London, England: The MIT Press.
- Liles, L. Bruce (1972). *Linguistics and the English Language. A Transformational Approach*. Pacific Palisades, Ca.: Goodyear Publishing Company, Inc.
- Malmberg, Bertil (1963). *Phonetics*. New York: Dover Publications, Inc.
- Martinet, André (1982). *Osnove opće lingvistike* (prev. August Kovačec). [S. l. : s. n.]
- Muljačić, Žarko (1972). *Opća fonologija i fonologija suvremenog talijanskog jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Paunović, Tatjana (2003). *Fonetika i/ili fonologija. Kritički prikaz fonoloških teorija XX veka*. Niš: Prosveta.
- Pei, Mario and Frank Gaynor. (1975). *Dictionary of Linguistics*. Totowa - New Jersey: Littlefield, Adams & Co.
- Petrović, Dragoljub, Ljiljana Subotić (1982). Fonetske karakteristike. *Komunikacijske i govorno-jezičke karakteristike TV Dnevnika Televizije Novi Sad na srpskohrvatskom jeziku*. Novi Sad : Odeljenje za istraživanje programa i auditorijuma Radio-televizije Novi Sad. 69–93.
- Pozojević-Trivanović, Marija (2007). *Integritet govora*. Sveučilište u Zagrebu. Filozofski fakultet, FF press.
- Pranjković, Ivo (2005) (Ured.). *Od fonetike do etike. Zbornik o sedamdestogodišnjici prof. dr. Josipa Silića*. Zagreb: Disput.
- Rosandić – Silić (1979). *Osnove fonetike i fonologije hrvatskog književnog jezika*. Priručnik za nastavnike. Zagreb: Školska knjiga.
- Rosen, Stuart, Peter Howell (1991). *Signals and systems for speech and hearing*. Amsterdam... [etc]: Academic Press.
- Sapir, Edvard (1992). *Jezik* (prev. Jasmina Grković). Novi Sad: Dnevnik.
- Silić, Josip, Ivo Pranjković (2005). *Gramatika hrvatskoga jezika: za gimnazije i visoka učilišta*. Zagreb: Školska knjiga.
- Simeon, Rikard (1969). *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*. I–II. Zagreb: Matica hrvatska.
- De Sosir, Ferdinand (1996). *Kurs opšte lingvistike* (prev. Dušanka Točanac Milivojev, Milorad Arsenijević, Snežana Gudurić, Aleksandar Đukić; red. prev. Dušanka Točanac Milivojev). Sremski Karlovci – Novi Sad : Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Spencer, Andrew (1996). *Phonology. Theory and Description*. Oxford, UK: Blackwell Publishers, Ltd – Cambridge, Mass.: Blackwell Publishers, Inc.
- Stankiewicz, Edward (1993). *The Accentual Patterns of the Slavic Languages*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Stevens, Kenneth N. (1998). *Acoustic phonetics*. Cambridge, Mass.; London: MIT Press.
- Subotić, Ljiljana, Jaroslav Turčan (1985). *O projektu Govor i jezik u emisijama Radio Novog Sada na srpskohrvatskom jeziku. Fonetske karakteristike. Izveštaji i studije*. Novi Sad: Služba za istraživanje programa i auditorijuma Radio-Televizije Novi Sad. 11: 6–20.
- Subotić, Ljiljana (2002). *Istorijska lingvistika. (Fonološke promene i morfološke alternacije: mladogramatičari, strukturalisti, generativna gramatika)*. Lingvističke sveske 2. Filozofski fakultet: Novi Sad.
- Trask, Robert Lawrence (2005). *Temeljni lingvistički pojmovi*. [Preveo Benedikt Perak]. Zagreb: Školska knjiga.
- Turk, Marija (1992). *Fonologija hrvatskoga jezika*. Rijeka –Varaždin: Izdavački centar Rijeka – Tiskara Varaždin.
- Vuletić, Branko (2006). *Govorna stilistika*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za fonetiku.

- Vuletić, Branko (2007). *Lingvistika govora*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za fonetiku, FF press.
- Zec, Draga and Sharon Inkelas. Prosodically Constrained Syntax. *The Phonology-Syntax Connection*. Chicago and London: The University of Chicago. Edit. Sharon Inkelas and Draga Zec. 365-378.
- Yule, George (2006). *The Study of Language*. [Third edition. Thoroughly revised and updated]. Cambridge: University Press.

*

- Белић, Александар (1934). Дикција. *Наш језик*. Београд. II: 161–163.
- Белић, Александар (1949). *Савремени српскохрватски књижевни језик. Део 2, Наука о грађењу речи*. Београд: Научна књига.
- Белић, Александар (1999). *Историја српског језика: фонетика, речи са деκлинацијом, речи са конјугацијом*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Даничић, Ђуро (1925). *Српски акценати*. Београд: Српска краљевска академија.
- Зец, Драга (1997). О прозодијској структури речи. *Јужнословенски филолог*. Београд. LIII: 35–58.
- Зец, Драга (2000). Преношење акцента на проклитику под утицајем реченичног фокуса. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*. Нови Сад. XLIII: 231–243.
- Ивић, Павле (1994). *Српскохрватски дијалекти: њихова структура и развој. Књ. 1, Општа разматрања и штокавско наречје* (прев. Павица Мразовић). Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Ивић, Павле, Илсе Лехисте (1996). *Прозодија речи и реченице у српскохрватском језику* (прев. Љиљана Суботић). Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Ивић, Павле (1998). *Расправе, студије, чланци. 1. О фонологији*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Ивић, Павле, Илсе Лехисте (2002). *О српскохрватским акценцима*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Ивић, Павле, Иван Клајн, Митар Пешикан, Бранислав Брборић (2007). *Српски језички приручник*. Београд: Београдска књига.
- Јакобсон, Роман (1986). *Шест предавања о звуку и значењу*. Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада.
- Јовановић, Јелена (2005). Прилог појмовно-терминолошком одређењу *интонације*. *Научни састанак слависта у Вукове дане*. Београд: МСЦ. 34/3: 137–169.
- Јокановић-Михајлов, Јелица (1983). Природа узлазних акцената у прогресивнијим штокавским говорима. *Српски дијалектолошки зборник*. Београд. XXIX: 295–338.
- Јокановић-Михајлов, Јелица (2003). Појам сложене фонетске јединице. *Научни састанак слависта у Вукове дане*. Београд: МСЦ. 32/3: 21–26.
- Јокановић-Михајлов, Јелица (2007). *Акцент и интонација говора на радију и телевизији*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Милетић, Бранко (1928–1929). Прилог за испитивање артикулација помоћу рендгенових зракова. *Јужнословенски филолог*. Београд. VII/1–2: 160–200.
- Милетић, Бранко (1933). Изговор српскохрватских гласова (експериментално-фонетска студија). *Српски дијалектолошки зборник*. V: 1–160.
- Николић, М. Берислав (1960). Акценатски вид проклизе и енклизе у српскохрватском језику. *Наш језик*. Београд. XII/3–6: 156–178.

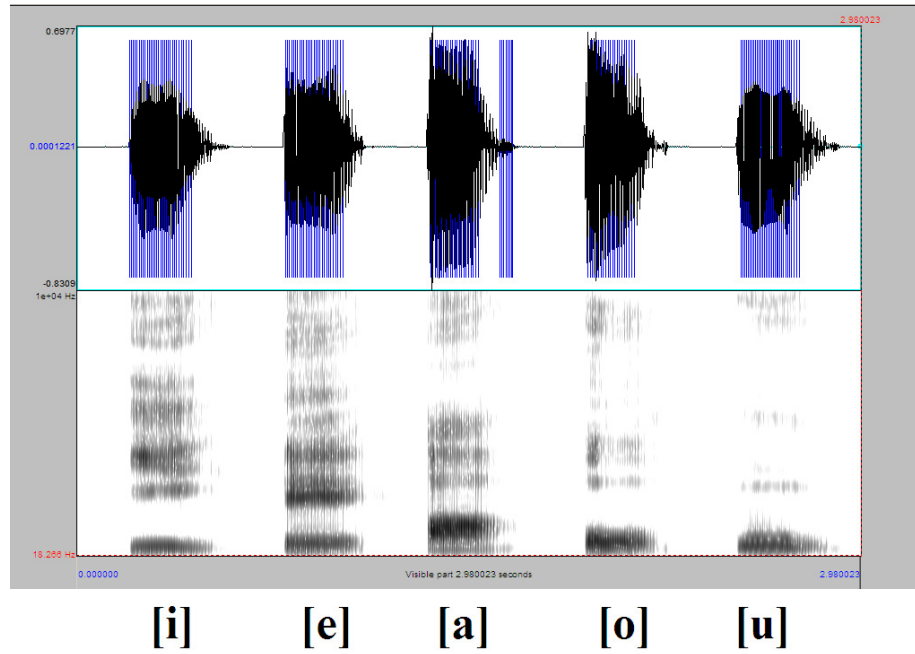

- Николић, М. Берислав (1961–1962). Акценатске алтернације у савременом српскохрватском књижевном језику. *Јужнословенски филолог*. Београд. XXV: 185–196.
- Николић, М. Берислав (1963). Прилог за утврђивање српскохрватске нормативне акцентуације. *Наш језик*. Београд. XIII/3–5: 246–264.
- Николић, М. Берислав (1971). Акценат интернационализама у савременом српскохрватском књижевном језику. *Наш језик*. Београд. XVIII/4–5: 220–228.
- Петровић, Драгољуб (1998). Куда су се запутили српски акценти? *Језик данас*. Нови Сад. 6: 4–8.
- Петровић, Драгољуб и Снежана Гудурић (2010). *Фонологија српског језика. Прилози граматици српског језика*. Београд – Нови Сад: САНУ, Институт за српски језик – Београдска књига – Матица српска.
- Пецо, Асим (1991). *Акценти и дужине у српскохрватском језику*. Београд: Научна књига.
- Пецо, Асим, П. Правица (1991). О природи акцената српскохрватског језика на основу експерименталних истраживања. *Јужнословенски филолог*. Београд. XXIX/1–2: 195–242.
- Пешикан, Митар (1969). О основама штокавске акцентуације. *Јужнословенски филолог*. Београд. XXVIII/1–2: 107–142.
- Пешикан, Митар (1976). О утицају радија, телевизије и других новинарских служби на језичку културу. *Наш језик*. Београд. XXII/1–2: 69–76.
- Поповић, Љубомир (1997). *Ред речи у реченици*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Правопис српског језика* (2010) [Пешикан, Митар, Јован Јерковић, Мато Пижурица]. Измењено и допуњено екавско издање. Нови Сад: Матица српска.
- Симић, Радоје, Бранислав Остојић (1981). *Основи фонологије српскохрватског књижевног језика*. Титоград: Побједа.
- Станојчић, Живојин, Љубомир Поповић (1994). *Грамматика српског језика. Уџбеник за I, II, III и IV разред средње школе*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Стевановић, Михаило (1964). *Савремени српскохрватски језик (Грамматички системи и књижевнोजезичка норма). Увод. Фонетика. Морфологија*. Београд: Научно дело.
- Суботић, Љиљана (1995). Ортоепска норма – данас. *Научни састанак слависта у Вукове дане*. Београд: МСЦ. 24/1: 311–317.
- Суботић, Љиљана (2006). Реч – морфолошки, синтаксички, семантички и формални аспекти у српском језику. *Научни састанак слависта у Вукове дане*. Београд: МСЦ. 35/1: 91–102.
- Ярцева, В.Н. (1990). [Глав. редактор]. *Лингвистический энциклопедический словарь*. Москва: “Советская энциклопедия”.

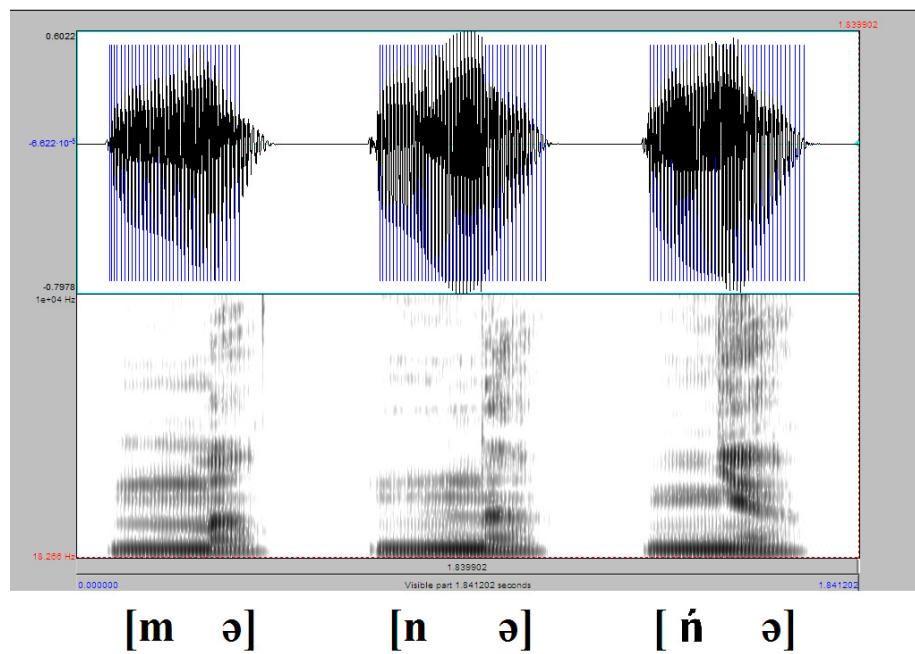
DODATAK

Spektrogrami glasova standardnog srpskog jezika

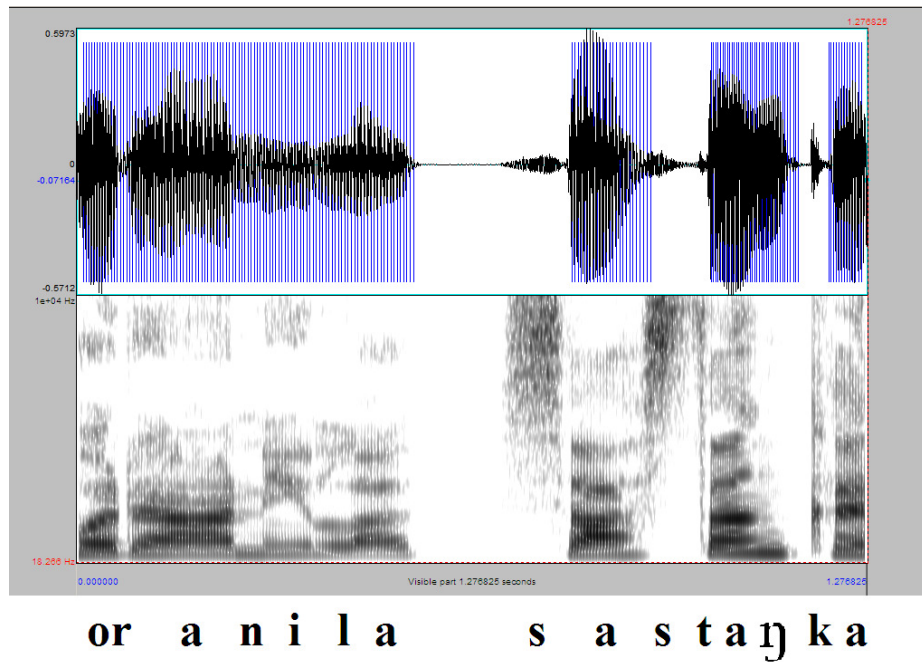
Slika 1: Vokali

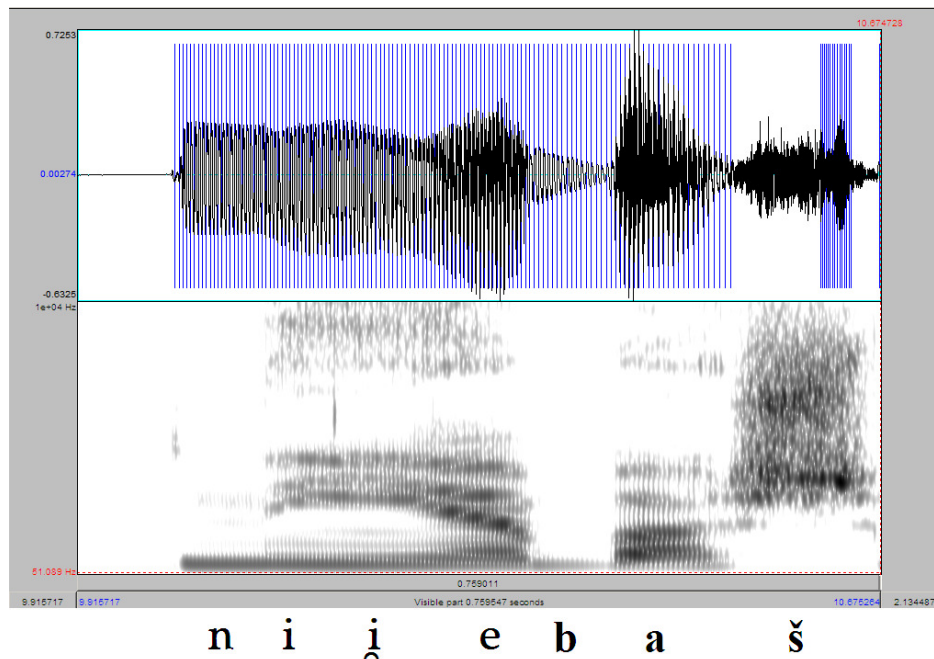
Slika 2: Nazalni sonanti

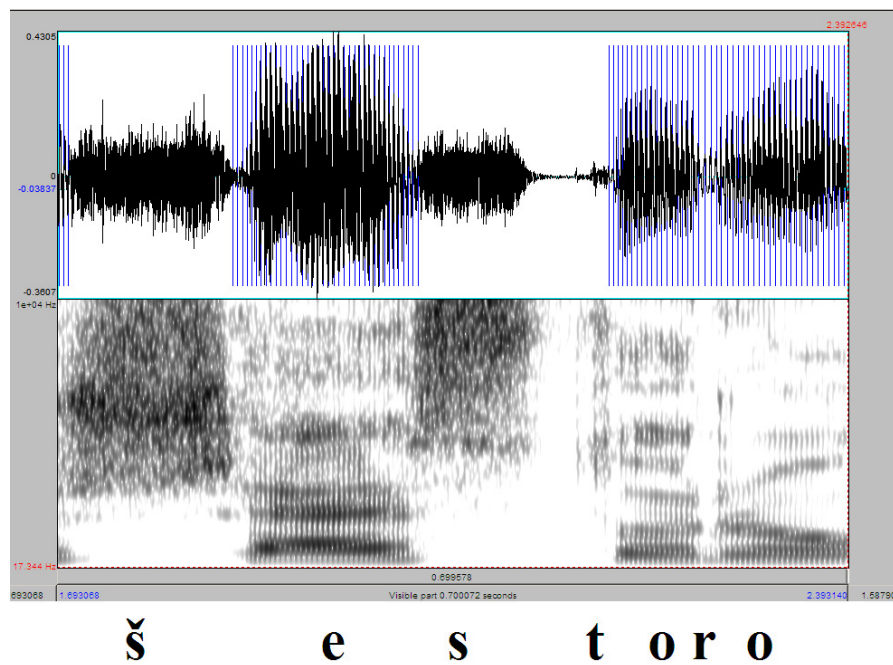
Slika 3: Alofoni foneme /n/: [n] (/jako ranila/) i [ŋ] (/sastanka/)

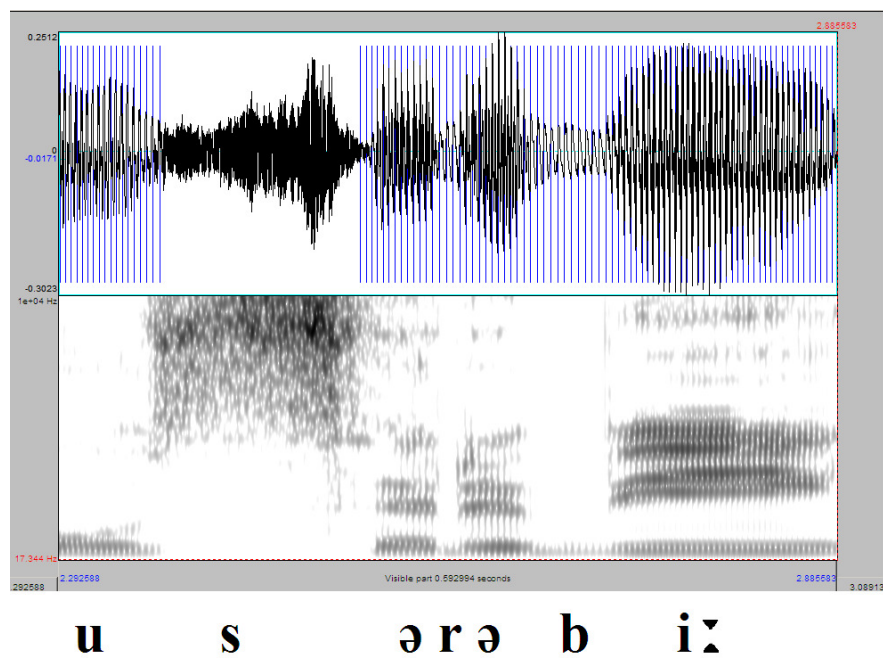
Slika 4: Fonema /j/ realizovana kao glajd [j̥] (/nije baš/)

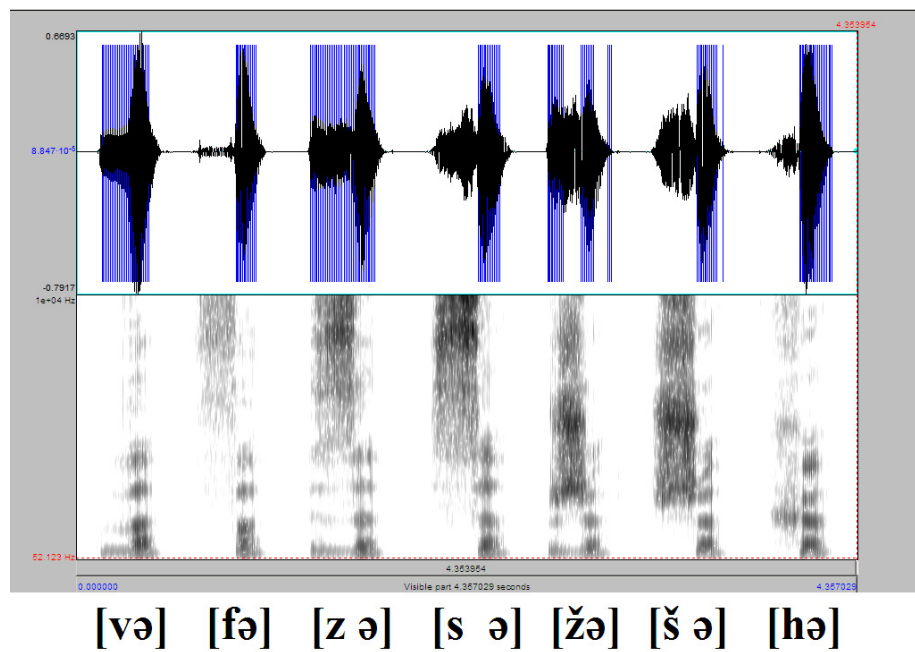
Slika 5: Suglasničko [r] (/šestoro/)

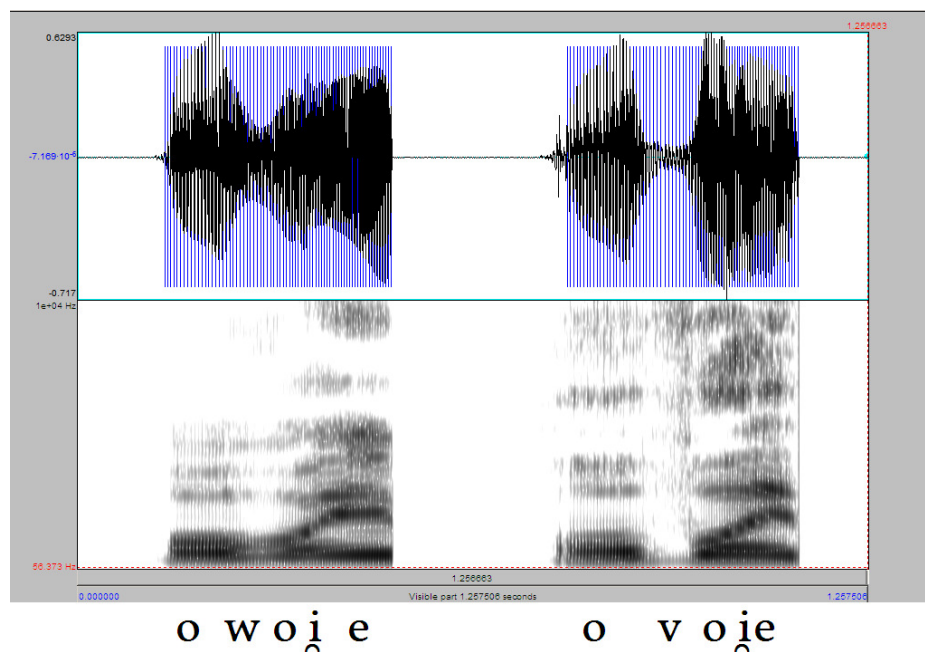
Slika 6: Samoglasničko [r] ([r]) (/u srbiji/)

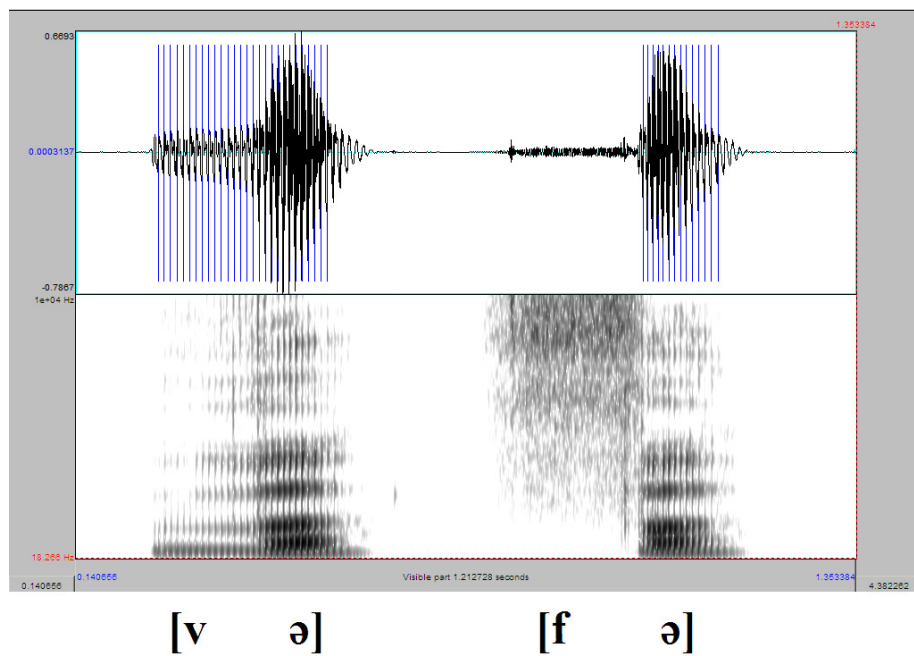
Slika 7: Frikativi

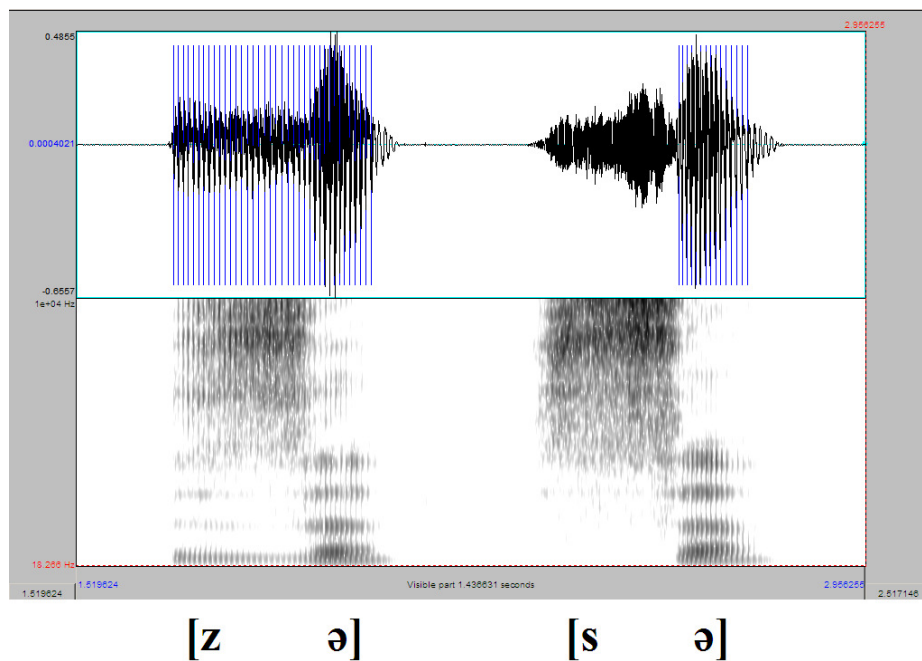
Slika 8: Različite realizacije foneme /v/

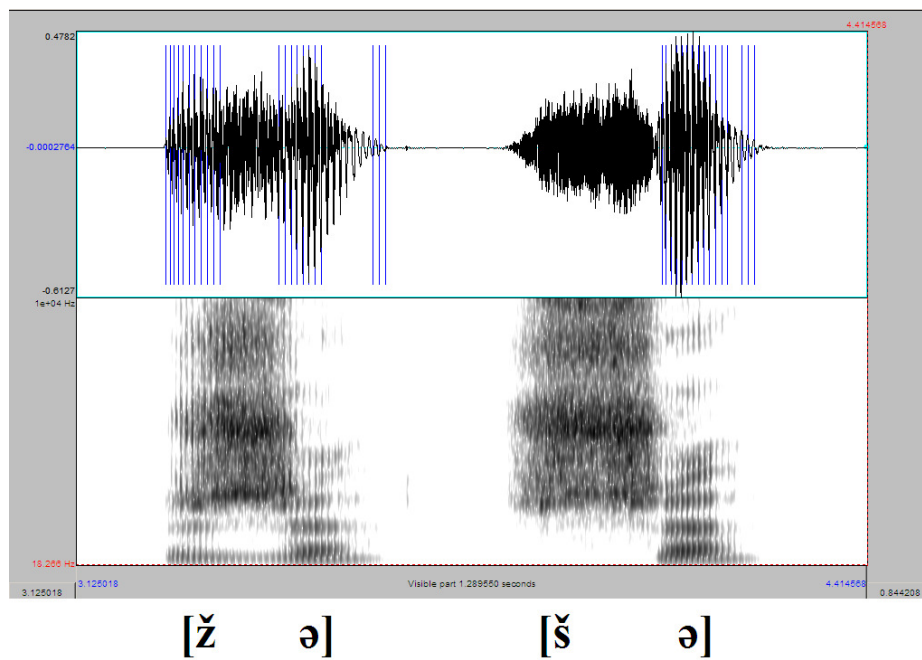
Slika 9: Frikativi [v] i [f]

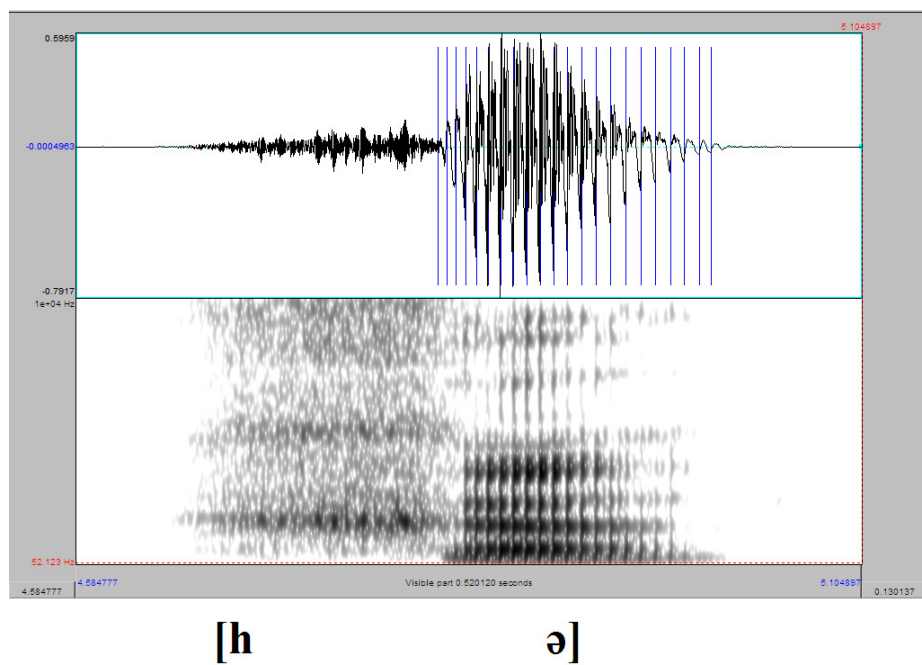
Slika 10: Frikativi [z] i [s]

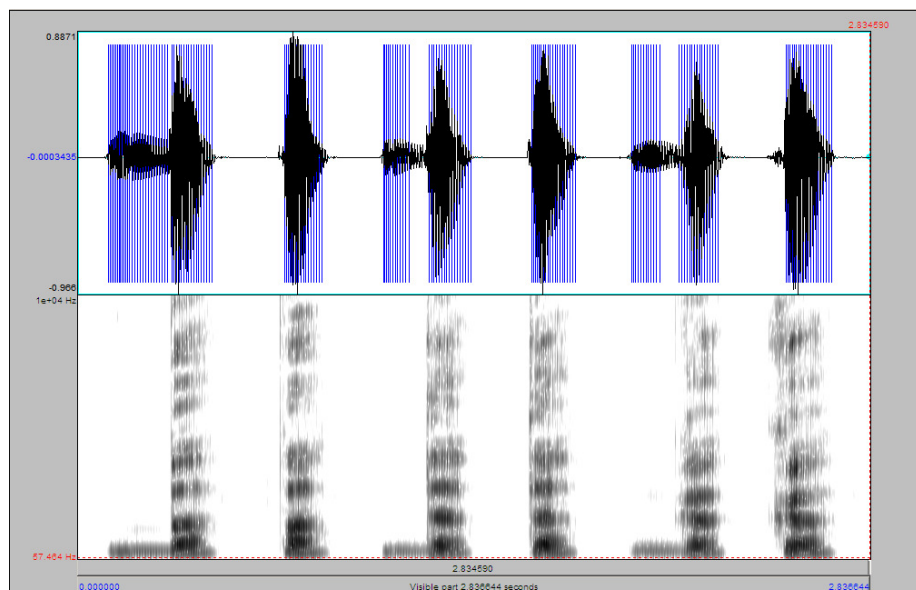
Slika 11: Frikativi [ž] i [š]

Slika 12: Frikativ [h]

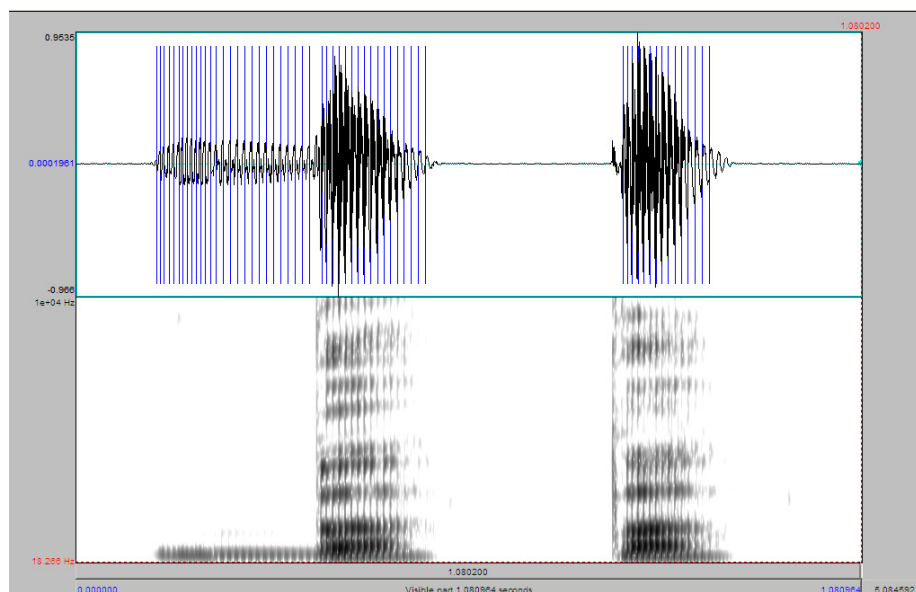

Slika 13: Plozivi

[b ə] [p ə] [d ə] [t ə] [g ə] [k ə]

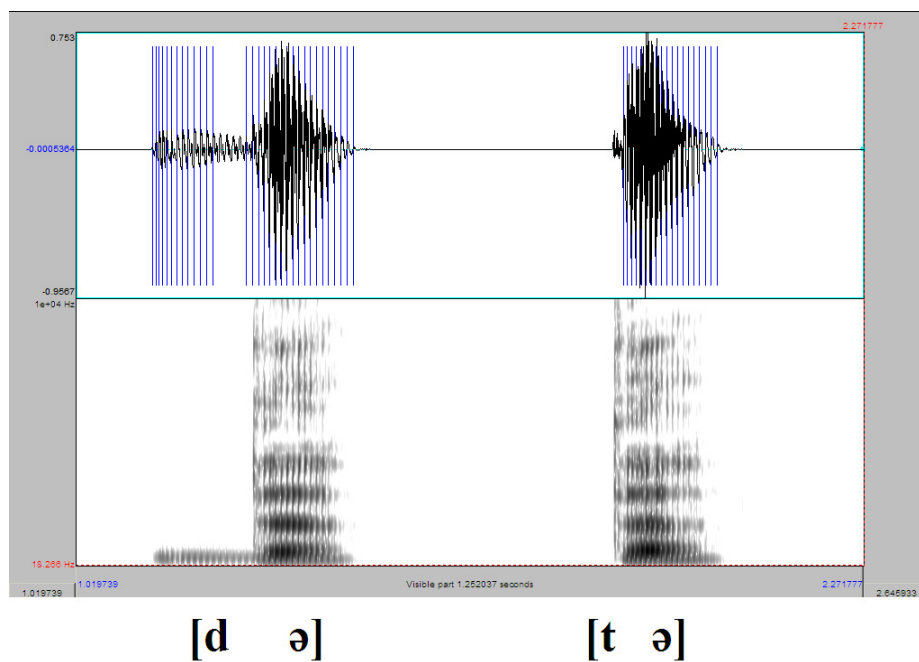
Slika 14: Plozivi [b] i [p]

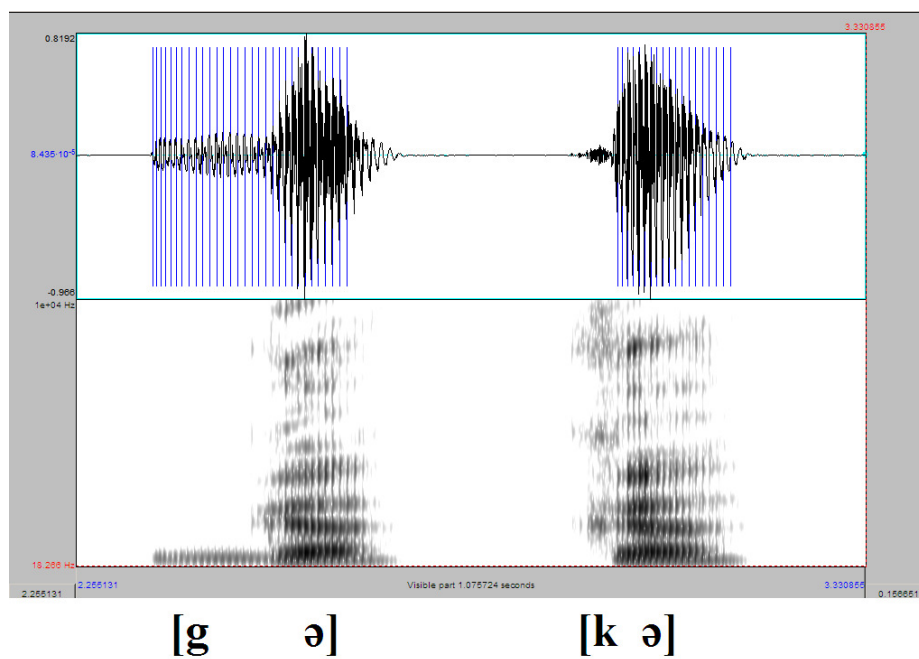
[b ə] [p ə]

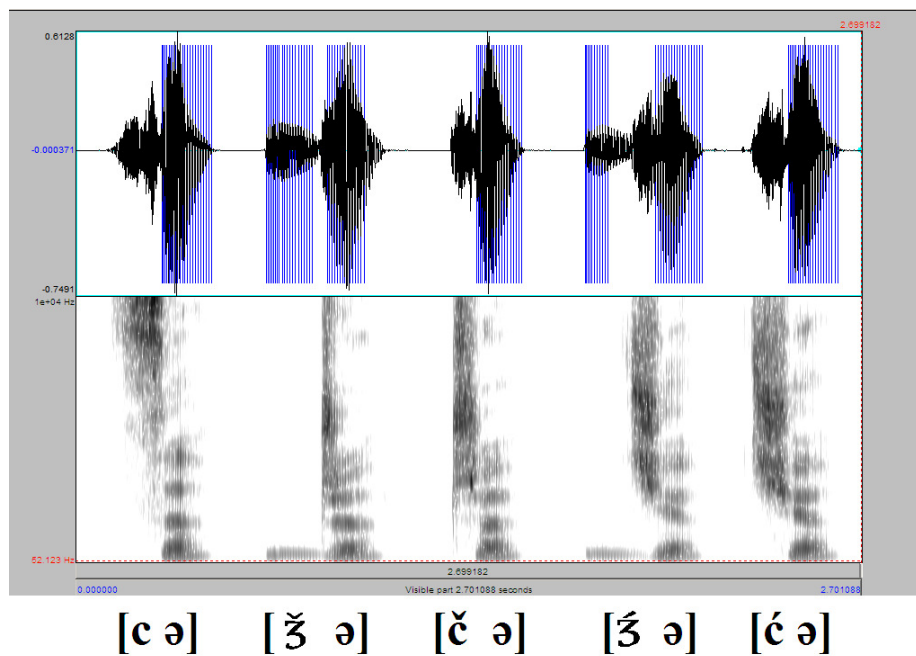
Slika 15: Plozivi [d] i [t]

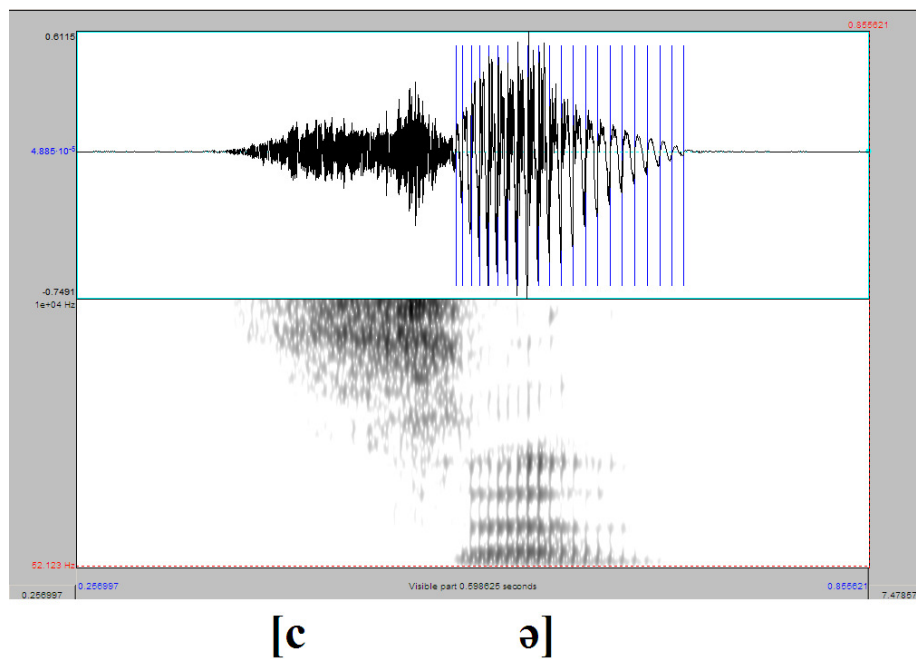
Slika 16: Plozivi [g] i [k]

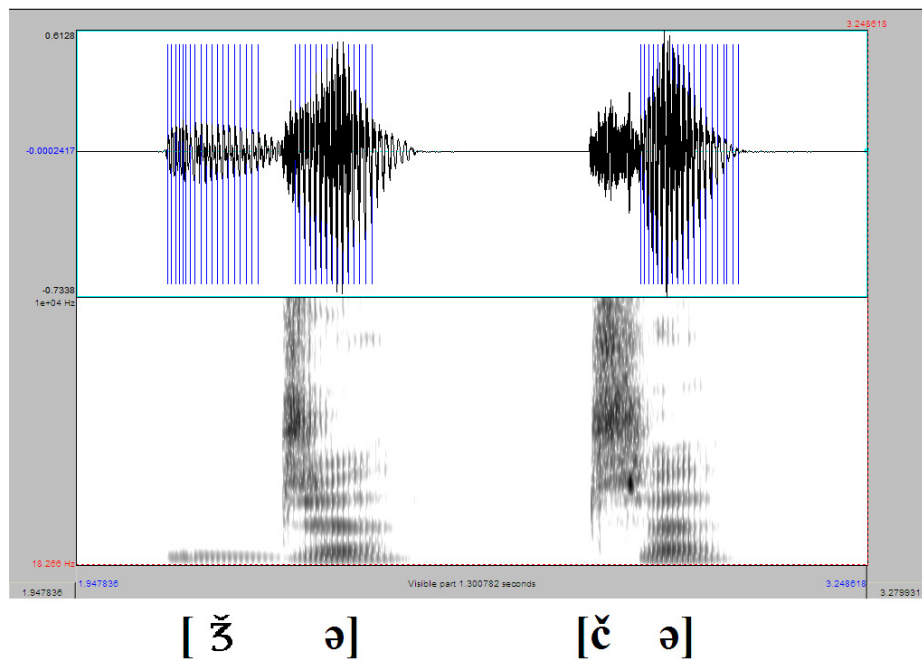
Slika 17: Afrikate

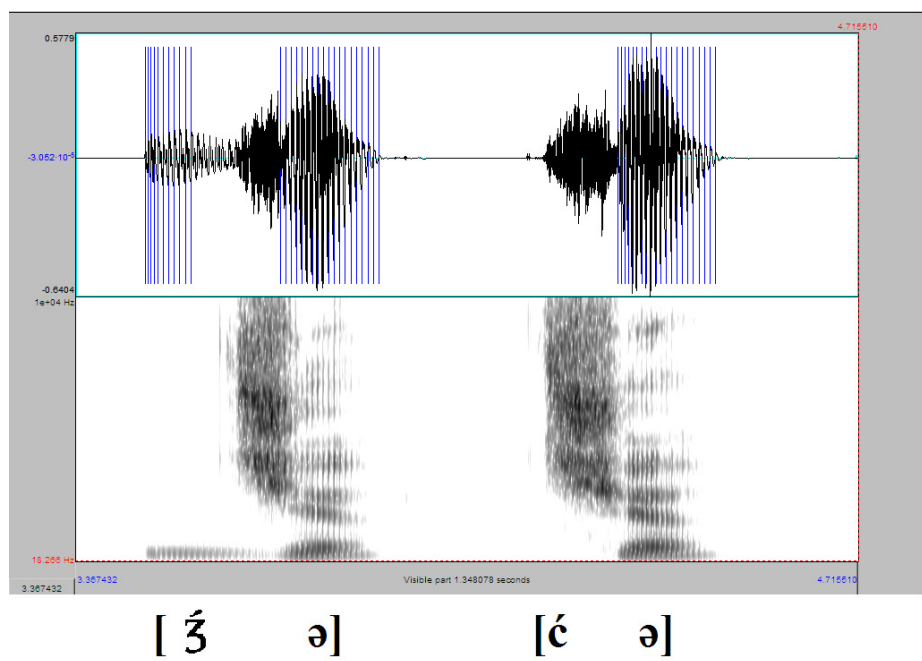
Slika 18: Afrikata [c]

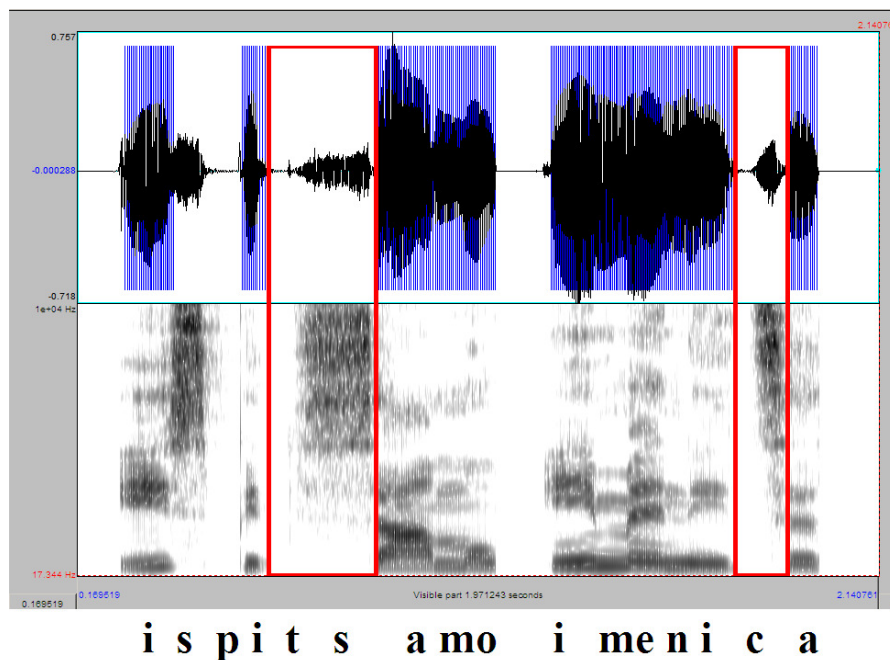
Slika 19: Afrikate [ž] i [č]

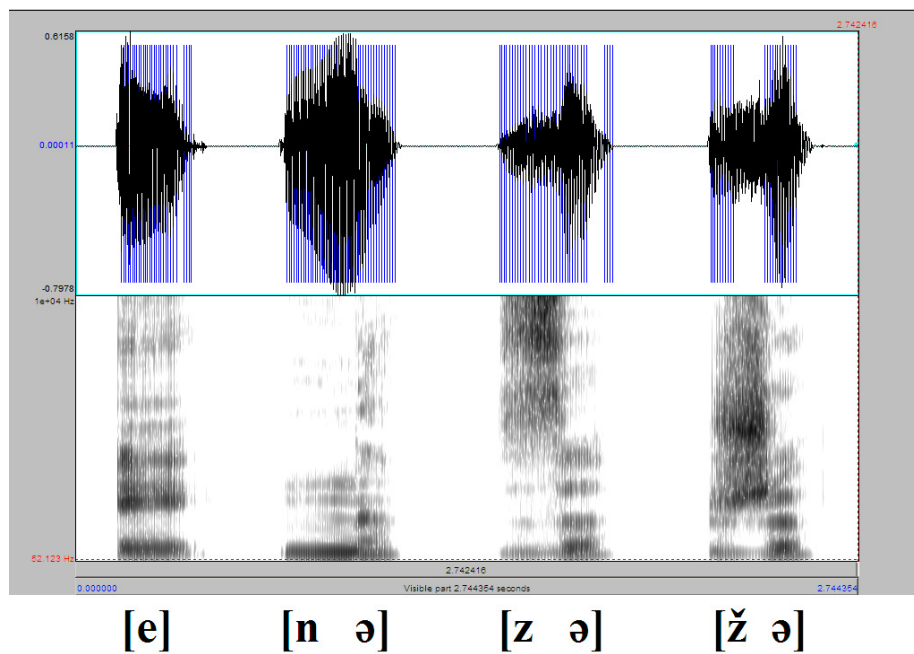
Slika 20: Afrikate [ž] i [č]

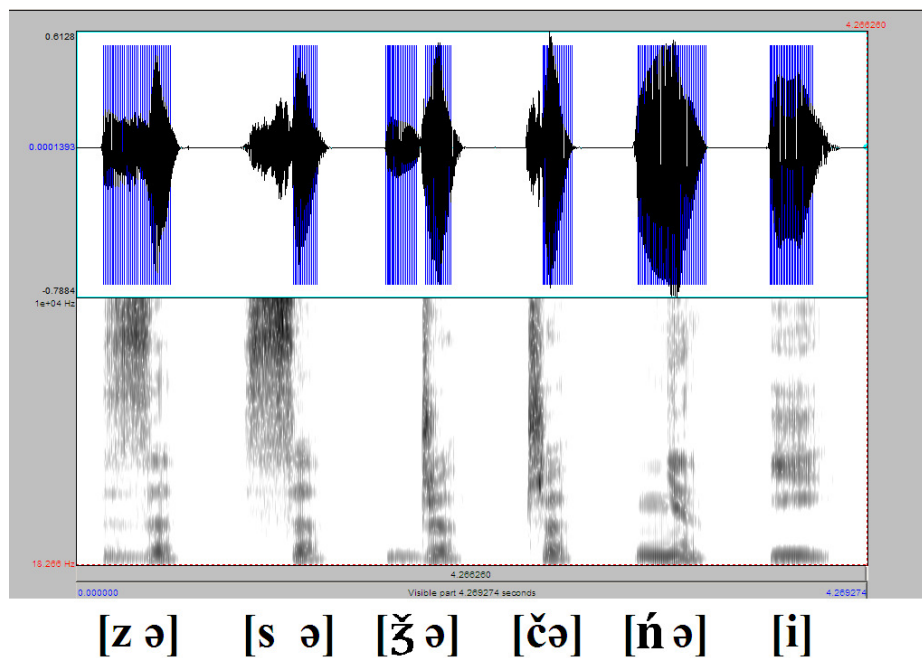
Slika 21: Spoj ploziva i frikativa [ts] (/ispit samo/) i afrikata [c] (/imenica/)

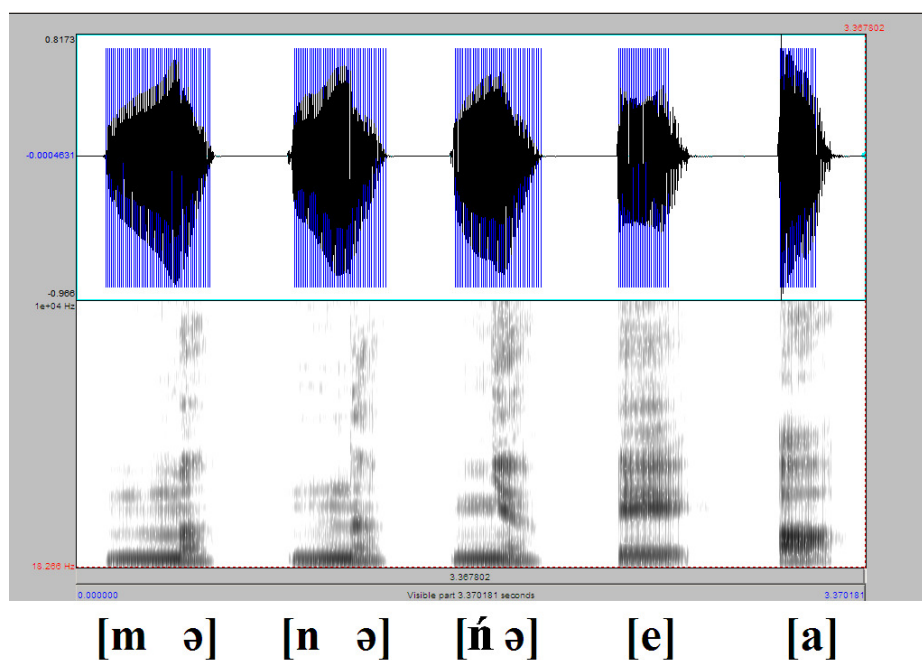
Slika 22: DO – glasovi koji imaju obeležje [+ vokalski] i glasovi koji imaju obeležje [- vokalski]

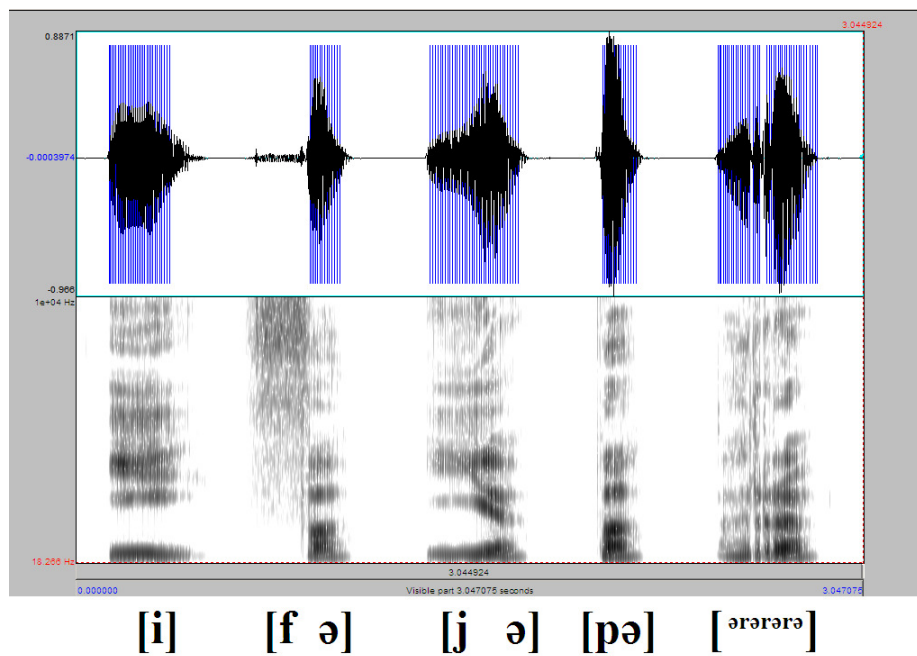
Slika 23: DO – glasovi koji imaju obeležje [+ šumni] i glasovi koji imaju obeležje [- šumni]

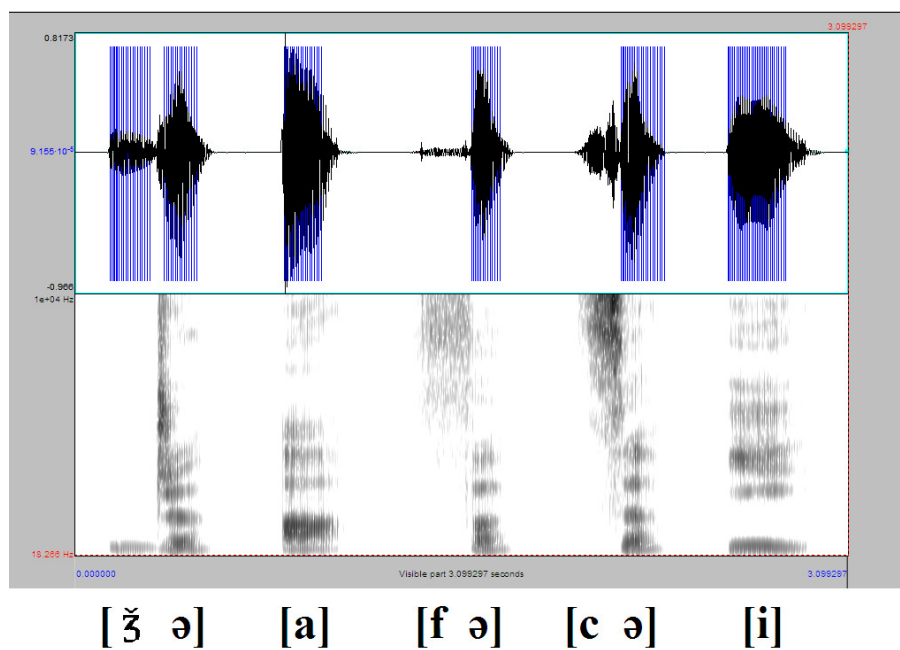
Slika 24: DO – glasovi koji imaju obeležje [+ nazalni] i glasovi koji imaju obeležje [- nazalni]

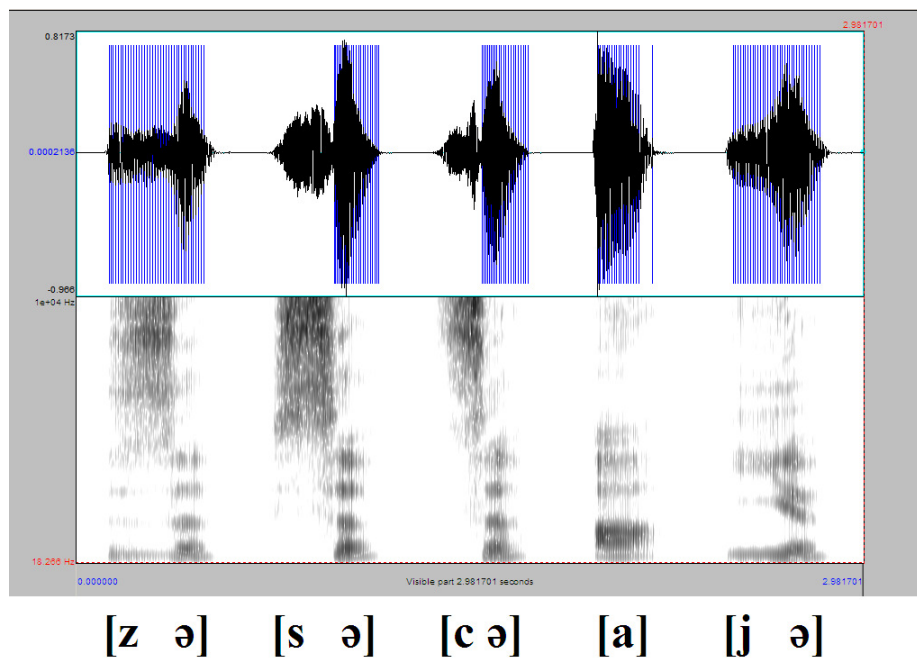
Slika 25: DO – glasovi koji imaju obeležje [+ kontinuirani] i glasovi koji imaju obeležje [- kontinuirani]

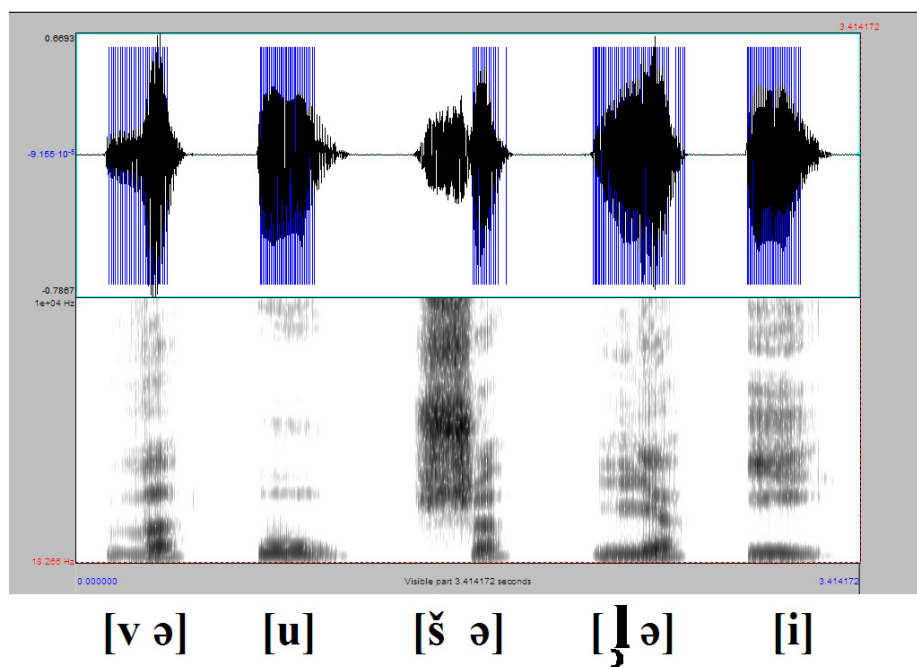
Slika 26: DO – glasovi koji imaju obeležje [+ kompaktni] i glasovi koji imaju obeležje [+ difuzni]

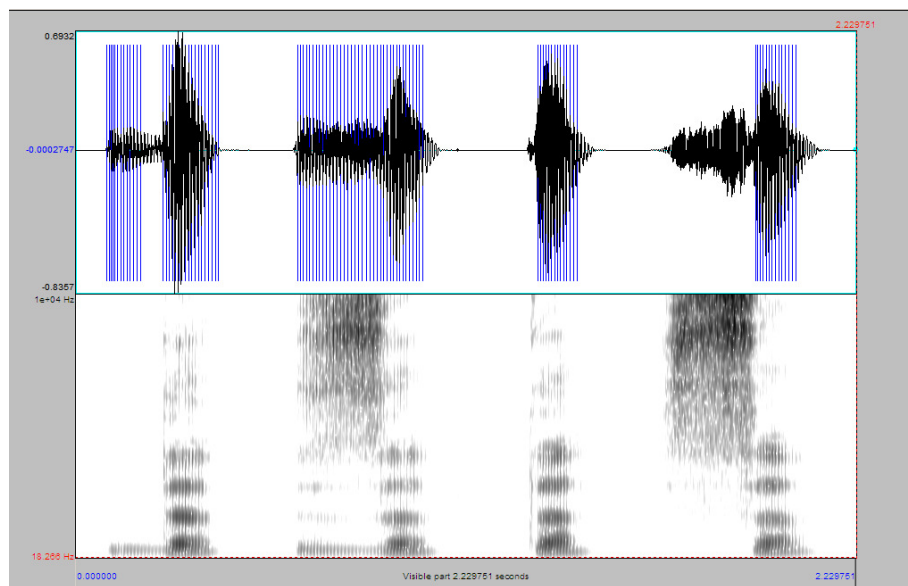
Slika 27: DO – glasovi koji imaju obeležje [+ stridentni] i glasovi koji imaju obeležje [- stridentni]

Slika 28: DO – glasovi koji imaju obeležje [+ gravisni] i glasovi koji imaju obeležje [+ akutni]

Slika 29: DO – glasovi koji imaju obeležje [+ zvučni] i glasovi koji imaju obeležje [- zvučni]

[d ə] [z ə] [t ə] [s ə]

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

811.163.41'344

811.163.41'271

811.163.41'354

СУБОТИЋ, Љиљана

Fonetika i fonologija [Elektronski izvor] : ortoepska i ortografska norma standardnog srpskog jezika / Ljiljana Subotić, Dejan Sredojević, Isidora Bjelaković. - Novi Sad : Filozofski fakultet, 2012. - 1 elektronski optički disk (CD-ROM) : tekst, slika ; 12 cm

Bibliografija.

ISBN 978-86-6065-109-1

1. Средојевић, Дејан 2. Бјелаковић, Исидора

а) Српски језик - Фонетика б) Српски језик - Фонологија

с) Српски језик - Правопис

COBISS.SR-ID 271488519